tarih VE toplum

aylık ansiklopedik dergi

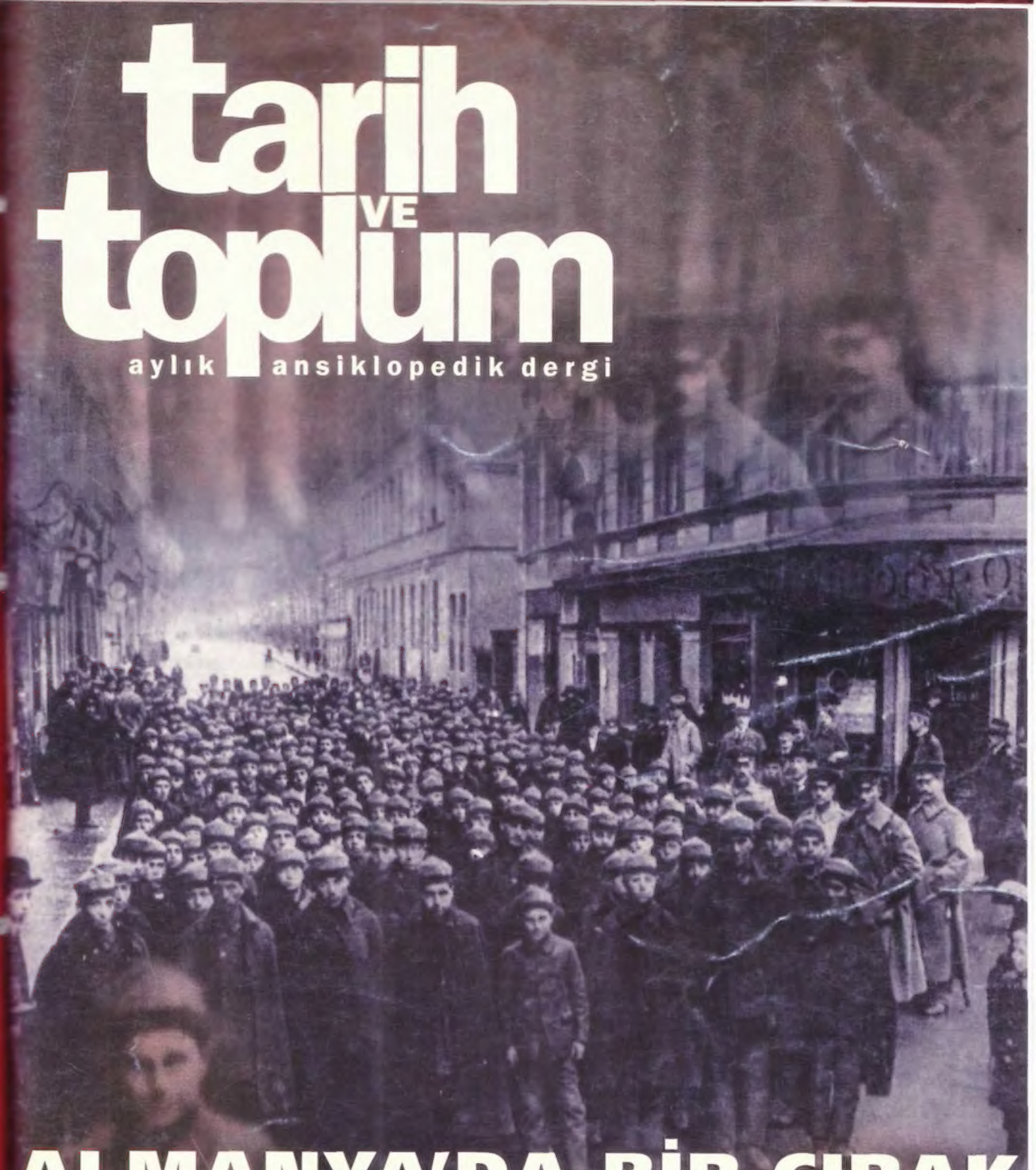

ALMANYA'DA BİR ÇIRAK

CLERMONT KONSİLİ

SADRİ MAKSUDÎ ARSAL

KÜRT ŞERİF PAŞA'NIN ÖLÜMÜ

İLETİŞİM YAYINLARI 162
HAZİRAN 1997 • CİLT 27 • SAYI
KDV DAHİL 500000 TL

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi
HAZİRAN 1997 • CİLT 27 • SAYI 162

4 *Rohat Alakom*
Kürt Şerif Paşa'nın Ölüm Tarihi

9 *Teyfur Erdoğdu*
Bir İkâmet Tezkeresi

16 *Börte Sagaster*
Ahmed Talib

21 *Hasan Basri Danışman*
Osman Fuad Efendi "Osi"

25 KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN
Ermis Marka Konservelerine Ait Etiket ve Marka İlmuhaberi

26 *B. Bülent Can*
Clermont Konsili ve İlk Hazırlıklar

32 BELGE
Şevket Süreyya'nın Mektupları

33 *Eser Tutel*
Kameriye Sokağı, 12

39 *M. Aydın Turan*
Kafkasya Dağlıları Halk Partisi-II (1926-1940)

48 *Turgut Akpınar*
Sadri Maksudî Arsal

59 KİTABİYAT
İlber Ortaylı
Ölüm, Mezarlık ve Uygarlık
Mehmet Tekin
Türkler ve Tatarlar Arasında

63 KONGRE - KONFERANS
İbrahim Bozkurt
Tarih ve Milliyetçilik

KAPAK: 1917'de Berlin'de Türk çıraklar. **(Rudi Ahmed Höhnow Koleksiyonu)**
ARKA KAPAK: Sedat Simavi Çizgileriyle Süleyman Nazif Bey **(Nuri Akbayar Koleksiyonu)**

OKURLARA MEKTUP

FAHRİ ARAL

Doğrusu hiçbir dönemde siyasetle cehaletin yanyana gelerek, bu kadar güzel örnekler verdiğini görmemiştik!... Hele hükümet ortaklarının temsilcilerinin tarih, politika, sanat, edebiyat, müzik vb. konularda medyada arz-ı endam ederek bizleri tenvir ettikleri "özlü" demeçleri yok mu? Okuyunca ârife tarif gerekmez diyerek "küll-ı cahilûn cesûrun" hükmüne varabilirsiniz. Örnekler saymakla tükenmez; adı bugünlerde gündemden hiç düşmeyen kolejli başbakan yardımcımız, Boğazlıyan kaymakamına "boğazlanan kaymakam"! diyerek yakın tarihimiz üzerine olan engin bilgisini gösterirken, hükümet ortağı bir diğer partimizin İslâmiyet'le ilgili bilgisiyle övünen temsilcisi, Çanakkale Savaşı'nda ikiyüz bin medrese öğrencisinin öldüğünü, bunların tümünün de Bediüzzaman'ın öğrencileri olduğunu söyleyerek hem savaş hem de Said-i Nursi'nin hayatı hakkında ne kadar "derin"! bilgilere sahip olduğunu kanıtlamadı mı!... Hadi bunları da geçin; bir konserin yaratmış olduğu "çağdaşlık" tartışması"nda ne Dede Efendi bırakıldı, ne Beethoven, ne de mehter musikisi... İş, sağda küçük bir siyasi parti liderinin bir televizyon programında Avrupa Birliği'nin kapılarına mehter marşıyla dayanma hikmetine kadar getirildi. Bir de bunlara her gün verdiği demeçlerle ne kadar derin bir kültüre sahip olduğuna tanık olduğumuz kültürümüzün "bakanı"nı da eklerseniz işimizin gerçekten zor olduğunu anlarsınız. Geçenlerde Refik Ahmet Sevengil'in dört ciltlik *Türk Tiyatrosu Tarihi*'ni karıştırırken, *Saray Tiyatrosu* adlı ciltte, II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu'na ve özel hekimine söylediği şu sözlere takıldım. Abdülhamid, "musikiyi sever misiniz ?" sorusunu şöyle cevaplıyor: "Pek severim; hem de piyano ve sair sazları da çalarım. Nota bilmek şarttır, iyi bilirim, doğrusunu isterseniz ben Türküm ama Türkçe havalardan ziyade alafranga havalar, operalar hoşuma gider." (s.101) Ardından ekliyor: "Alaturka güzeldir ama daima gam verir, alafranga değişiktir, neşe verir...Türkçe havalar insanın uykusunu getirir; hem de bizim Türkçe dediğimiz makamlar Türkçe değildir; Yunandan Acemden alınmıştır." (s.111) Padişahın sevdiği musiki türlerine gelince, "Operayı çok severim. Crispin'in *Haydutlar* piyesini çok severdim. Verdi'nin parçaları, Traviata, Travatore gibi parçalar gayet güzeldir." (s.123) Şimdi muhtemelen bu satırları okumadan değerlerimize bağlı ilkeler-

le yayın yaparak gereksiz bir "musiki tartışması" başlatan televizyon programcılarıyla milliyetçiliği elden bırakmayan bazı siyasetçilerimiz ve hele kültür bakanımız, II.Abdülhamid'in musiki zevkini öğrenince hücceten gitmezler mi. Ama sakın benim kişi olarak II.Abdülhamid kadar "Batıcı" olduğumu sanmayın, tersine alaturkanın vermiş olduğu gamdan hoşlanırım, klasik batı musikisini de severim ama operaya -belki de cehaletimden ötürü- hep uzak durmuşumdur.

Gelelim bu sayıdaki yazılarımıza: Sayın Turgut Akpınar "Yarım Yüzyıl Önceki Hocalarımız" başlığı altında sürdürdüğü yazıların üçüncüsünde Hukuk Fakültesi'nde yıllarca Umumi Hukuk Tarihi derslerini okutmuş Sadri Maksudi Arsal'ı yazıyor. Genç arkadaşımız Teyfur Erdoğdu ise uzun zamandır emek verdiği makalesinde Ermeni harfli Türkçe, Ermeni harfli Farsça ve Arab harfli Farsça bir ikâmet tezkeresini inceliyor. Sayın Hasan Basrı Danışman ise çocukluğunda "Osi" lakâbıyla tanınan V. Murad'ın torunu olan ve yurtdışında şehzadelerin en yaşlısı olması hasebiyle Osmanoğullarını temsil eden Osman Fuad Efendi'nin hayat hikâyesini yazıyor. İsveç'ten Rohat Alakom dostumuz bundan sonra ilgilendiği konuları *Tarih ve Toplum*'da yayınlama sözü verdi. İlk olarak Alakom'un, Beau Şerif diye bilinen Kürt Şerif Paşa'nın ölüm tarihi ile ilgili incelemesine yer veriyoruz. Bu sayımızda yeralan ilgi çekici yazılardan biri de Almanya'dan Sayın Börte Sagaster'in. Sagaster, 1917'de Berlin'e çıraklık ve mesleki eğitim için gönderilmiş ve ardından Fürstenwalde'de yerleşerek Türkiye'ye dönmeyen Ahmet Talib'in macerasını anlatıyor. Geçen sayımızda birinci bölümünü okuduğunuz Haçlı Seferleri yazısında B.Bülent Can, bu kez Clermont Konsili'ni ele alarak seferlerin başlangıcına dair bilgiler veriyor. Geçen sayıda ilk bölümünü bastığımız M.Aydın Turan'ın Ekim Devrimi'nden sonra gelişen birçok olaya ışık tutan "Kafkasya Dağlıları Halk Partisi" başlıklı yazısının son bölümünü de bu sayımızda okuyacaksınız. Eser Tutel dostumuz da bu sayıda "Kameriye Sokağı 12" başlığı altında anılarından bir sayfayı daha açıyor. Kitabiyat sayfalarında ise İlber Ortaylı ile Mehmet Tekin'in yazıları var. *Koleksiyoncunun Dağarcığı*'ndan ve *Belge* sayfalarımızda ise ilginizi çekecek şeyler var.

Temmuz sayısında buluşmak dileğiyle...

OKURLARDAN MEKTUP

Konya Panoraması Üzerine

Geçen sayımızda ek olarak vermiş olduğumuz Konya Panoraması bir süre önce Sayın Prof. Dr. Haşim Karpuz'un yayına hazırladığı ve Konya Büyükşehir Belediyesi'nin bastırdığı "Fotoğraflarla Geçmişte Konya" adlı albümde de yeralmıştı. Sayın Karpuz 12 parçadan oluşan ve 1930'lu yıllarda İbrahim Tongur tarafından Alaeddin Tepesi'nden çekilen bu panoramayı her parçayı ayrı ayrı açıklayarak sunmuştur. Doğrusu dergi olarak yayın kurulu üyemiz Sayın Orhan Koloğlu'dan temin ettiğimiz panoramayı sizlere sunarken bir açıklama yapmayı düşünmemiştik. Ama Sayın Karpuz'un albümün sonunda yeralan açıklamalarını bir kez daha okuyunca, geç de olsa bunları siz okurlarımıza aktarmayı uygun bulduk. Gönül isterdi ki, bunun gibi daha önce de vermiş olduğumuz panoramaları da açıklayabilelim. ama bu ayrı bir uzmanlık alanı olduğu için bunu gerçekleştirmek bir hayli zor. Yine de yapabildiklerimizi size sunmaya çalışacağız. Aşağıda Sayın Haşim Karpuz'un albümde yeralan açıklamalarını sunuyoruz. Ne var ki, albümde Sayın Karpuz panoramayı 1'den 12'ye kadar numaralandırıp, açıklamaları bu numaraları belirterek yaptığı için biz aynı yöntemi izlemeyerek, panoramanın solundan başlayıp, sağa doğru giderek Karpuz'un değerli bilgilerini aktaracağız. Bu vesileyle dergimiz yazarlarından Sayın Karpuz'a da teşekkürü bir borç sayıyoruz.

Soldan itibaren; Alaeddin Tepesi'nden doğuya doğru, ortada Alaeddin Caddesi, caddenin başında Cumhuriyet'in 10.yıl anıtı, yakın planda Şehitler Anıtı, sağda Yusuf Şar'ın konağı (Eski Belediyesi Binası) yanında İzmir Pazarı; güneydoğuya doğru solda Rampalı Çarşı'nın eski hali ve Pancar Ahmet'in evi, daha sonra Halk Eğitim Müdürlüğü, yanında kırma çatılı bina eski Fransız Mektebi, arkasında sağda Sahip Ata Camii, sağ tarafta kırma çatılı bir askeri bina, sağda eski Rum Okulu olan Halkevi binası, ortada eskiden eski Rum Okulu'nun tiyatro tatbikat sahnesi olan Belediye Sineması, önünde Serçe Ahmed'in konakları bulunuyordu. Yanındaki sırada ise Kemal Odabaşı'nın evleri vardı. Sağa doğru İdman Yurdu Lokali (Dr. Cevat'ın evi) yanında Oturançların evi ile arkasında görülen Dursun Fakih Camii bulunmaktadır. Sağa doğru önde Tahir Paşaların evi, yanındaki üç katlı bina şu anda Koyuncu Pasajı'nın bulunduğu yerdir. Onun yanında ortada Av. A.Rıza Bey'in evi, arka planda ise şimdi Kız Orta Okulu olan eski kolordu binası ve Gazi Lisesi görülmektedir.

Sağa doğru arkada İl Sağlık müdürlüğü ve Hoca Hasan mescidi, ortada Beyhekim mescidi ve evlerin arkasındaki boşluk ise Zindankale'dir. Sağda İnce Minare, ortadaki kubbeli yapı ise Zevle Sultan mescididir. En arkada Takkeli dağ, boşluk ise Fuar alanı ve Dedebahçesi'dir. Dedebahçesi ve fuar alanının devamından sonra ön plandaki mimari doku bugün yoktur. Sağda Tacül Vezir türbesi, arkasında da Zührevi Hastalıklar Hastanesi bulunmaktadır.

Sağa doğru devam eden fuar alanı ve Ferhuniye mahallesi , sağda Süt Tekkesi, arkasında ağaçlar içinde Beşaraebey mescidi ve arkada sağda Musalla mezarlığı görülmektedir. Sağa doğru ön planda Alaeddin Camii'nin avlusu, ortada Karatay Medresesi sağda Küçük Kemaliye Medresesi bulunmaktadır. Sağda Alaeddin Camii'nin kubbesi ve Kılıçarslan Türbesi, arkasında Kız Öğretmen Okulu, onun da arkasında Seyfettin Karasungur Türbesi yeralmaktadır. Camii'nin üzerinden sağa doğru Gazi İlkokulu ve arkasında Şemsi Tebrizi Camii ile Hatuniye mahallesi ile panorama son bulmaktadır.

TARİH VE TOPLUM

DÜZELTME VE ÖZÜR

Geçen sayımızda yeralan Avusturya Boykotajı ile ilgili makalenin yazarı Mehmet Emin Elmacı'nın adı sehven Mehmet Emin İlhan olarak yayınlanmıştır. Ayrıca B.Bülent Can'ın Haçlı Seferleri'ne ilişkin yazısında kaynak olarak geçen Ahmet Rıza Bey'in kitabının künyesi de dizilmemiştir. Ahmet Rıza Bey'in **"Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflası"** adlı kitabı yeni harflerle 1988'de Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. Kitabı çeviren de rahmetli Ziyad Ebüzziya'dır. Düzeltir özür dileriz.

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi
HAZİRAN 1997
CİLT 27 • SAYI 162
ISSN 1019-4681

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş.
KURUCUSU
Murat Belge
SAHİBİ
Tuğrul Paşaoğlu
YAYIN YÖNETMENİ &
SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Fahri Aral
YAYIN KOORDİNATORU
Feza Kürkçüoğlu
YAYIN KURULU
Nuri Akbayar, Emre Dolen, Ekrem Işın, E. Nedret Işli, M. Sabri Koz, Necdet Sakaoğlu, Baha Tanman, Turgut Kut, Orhan Koloğlu,

DANIŞMA KURULU
Fikret Adanır, Feroz Ahmad, Turgut Akpınar, Robert Anhegger, Masami Arai, Cem Behar, Martin van Bruinessen,Selim Deringil, Ahmet Demirel, Paul Dumont, Cornell Fleischer, Barbara Flemming, François Georgeon, Colin Imber, Kurtuluş Kayalı, Gündağ Kayaoğlu, Celia Kerslake, Klaus Kreiser, Uygur Kocabaşoğlu, Gün Kut, Jacop Landau, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Donald Quataert, İ. Lütfü Seymen, Şinasi Tekin, Michael Ursinus, Stefanos Yerasimos, Erik Jan Zürcher

TASARIM **Ümit Kıvanç**
UYGULAMA **Çiğdem Dilbaz**
DÜZELTİ **Salt Kızılırmak**
FOTOĞRAF **Mehmet Özcan**
OFSET HAZIRLIK **Ebru Grafik**
Tel. 526 01 13 - 520 85 21
BASKI **Sena Ofset**
DAĞITIM **BİRYAY Birleşik Dağıtım A.Ş.**

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.
GENEL MÜDÜR **Nihat Tuna**
OKUR İLİŞKİLERİ **Ayten Törün**
SATIŞ-DAĞITIM **Ercan Meriç**

İSTANBUL Kloçfarer Caddesi İletişim Han Cağaloğlu 34400
Tel. (0.212) 516 22 60 Fax: 516 12 58
E-MAIL: iletisim@planet.com.tr.

ANKARA Selanik Cad. No: 64/11 Yenişehir 06640 Tel. (0.312) 425 36 00- 425 20 71

İZMİR 857 Sokak İzmiroğlu İşhanı No. 306 35250 Konak
Tel: (0.232) 484 90 42

ABONE KOŞULLARI
Yurtiçi
Yıllık: 3.300.000. TL
6 aylık: 1.650.000.- TL

Avrupa-Ortadoğu 70 $/yıl
Amerika 80 $/yıl
Avustralya 85 $/yıl

Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir

Yurtiçi abonelik için abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzenne "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresi yazılarak fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla birlikte yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Yurtdışı abonelik için bedelin İLETİŞİM A.Ş.'nin **PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale edilmesi ve dekont fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Kıbrıs satış fiyatı: 300.000.- TL

Bir Esrar Perdesinin Aralanması

Kürt Şerif Paşa'nın Ölüm Tarihi

ROHAT ALAKOM

Kaynaklarda "*Kürt Şerif Paşa*", "*Eski Osmanlı Stockholm Sefiri*", "*General Şerif Paşa*", "*Meşhur Şerif Paşa*" ve "*Beau Şerif Paşa*" olarak geçen Şerif Paşa, özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra İttihatçılara karşı yürüttüğü muhalefetiyle tanınır. 1865 yılında Üsküdar'da dünyaya gelen Şerif Paşa, Galatasaray Lisesi' ni bitirdikten sonra, Fransa'da Saint-Cyr adlı okulda askeri eğitim gördü. 1898-1908 Yılları arasında Stockholm Osmanlı büyükelçisi olarak görev yapan Şerif Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni bu sıralarda desteklemeye başlar. İttihatçılarla olan ilişkisi saray çevrelerinin dikkatini çeker. İstifaya zorlanan Şerif Paşa bu görevini bırakarak Paris'e yerleşir. Daha sonra Cemiyet'in 1908 yılından itibaren izlediği hatalı ve yanlış politikasına karşı yurt içinden ve yurt dışından olmak üzere aktif bir mücadele yürütür. Yayın yoluyla yürüttüğü muhalefet nedeniyle, diğer muhalif örgüt ve şahsiyetlere sağladığı maddi destek yüzünden, İttihatçılar Şerif Paşa'ya yönelik olarak bir dizi komplo ve suikast girişiminde bulunurlar. 14 Ocak 1914 tarihinde kendine yönelik olarak düzenlenen suikast girişiminden kıl payı kurtulur. Paris'de yayımladığı ve toplam olarak 54 sayısı çıkan *Meşrutiyet* dergisi, bu muhalefetin sesi haline gelir. İttihatçıların kötülüklerini kamuoyuna iletmeyi temel bir görev haline getiren *Meşrutiyet*'teki yazıların büyük bir kesimi Fransızca olarak yayımlanmıştır.

1919-1920 Yılları arasında düzenlenen *Sevr Barış Görüşmeleri*'nde *Kürdistan Teali Cemiyeti* tarafından Kürt halkının istemlerini savunmakla görevlendirilen Şerif Paşa, şimşekleri ikinci kez üzerine çeker. Kendisi aslen Irak Kürtlerinden olan Şerif Paşa, Abdülhamid döneminde dışişleri bakanlığı görevini de yapmış olan Said Paşa'nın oğludur. Türkiye, Fransa, İsveç, Mısır, Monte Carlo ve İtalya gibi ülkelerde kalan Şerif Paşa'nın yaşamı son derece renkli ve fırtınalı geçmiştir.

Kişi araştırmalarında bir şahsiyetin ölüm tarihi ve yeri büyük bir önem kazanmaktadır. 1995 yılında Stockholm'de yayımlanan *Şerif Paşa - Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları* adlı biyografik çalışmamı kaleme alırken, başımı en çok ağrıtan ve zamanımın büyük bir bölümünü alan kesit hiç kuşkusuz Şerif Paşa'nın son yılları, özellikle de ne zaman ve nerede öldüğünü ele alan kesitti[1]. Bu konudaki bilgiler ve veriler hem az, hem de kendi içinde bazı çelişkiler taşıyordu, kısacası doyurucu değildi. Şerif Paşa'nın yaşamı diğer birçok Kürt şahsiyeti gibi unutulup, gitmişti. Bu konuda fazla şey kaleme alınmış değildi. Yazılı belgelerin azlığı veya yokluğu ister istemez, bir insanın yaşamını yeniden kaleme almayı o derece zorlaştırıyor. Daha önceleri yayımlanan bazı araştırma, inceleme ve biyografik çalışmalarda zaman zaman Şerif Paşa'nın yaşam öyküsünün tam olarak bilinmediği, özellikle son yılları konusundaki bilgilerin pek az olduğu vurgulanır[2]. Gerçekten de Şerif Paşa'nın yaşamı şimdiye kadar hep bir sır ola-

1 Rohat Alakom, **Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları: General Şerif Paşa**, Stockholm. 1995

2 Taner Timur, - Şerif Paşa ve Meşrutiyet Gazetesi, **Tarih ve Toplum**, No: 72/1989 (Şerif Paşa ve Meşrutiyet konusunda özlü ve aydınlatıcı bir inceleme kaleme alan Taner Timur. bu yazısının bir yerinde: "Şerif Paşa'nın biyografisini ayrıntılı bir biçimde bilmiyoruz" demektedir. Şerif Paşa'nın hatıralarının yeniden basımı için bir önsöz kaleme alan A. Özalp da: "Hayatının son bölümüne ilişkin bilgilerden yoksun olduğumuz... " biçiminde başka bir açıklamada bulunur. Bak. Şerif Paşa, **Bir Muhalifin Hatıraları**, İstanbul, 1990, s.14).

rak bilinirdi. Özellikle 1895-1908 Yılları arasında İsveç'in başkenti Stockholm'deki 10 yıllık yaşamı konusundaki bilgiler son derece sınırlıydı. Ama yapılan yeni çalışmalarla bu yaşam kesiti konusunda bugün daha fazla şeyler biliyoruz.

Şerif Paşa'nın 1944 yılında öldüğünü yazan kaynaklar çoğunluktadır. Bu kaynaklardan birisi İbrahim Alaettin Gövsa'nın hazırladığı *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*'dir. Bu ansiklopediye dayanarak, birçok araştırmacı bu tarihi doğru ! olarak uzun yıllar çalışmalarında kullanmışlardır. Bu ansiklopedi Türkiye'de temel bir referans olarak bilinir ve birçok araştırmacının başvurdukları önemli bir kaynaktır. Burada Şerif Paşa'nın 1944 yılında öldüğü belirtiliyorsa da, nerede öldüğü konusunda bir açıklama yoktur[3]. Şerif Paşa'nın 1944 yılında öldüğünü açıklayan diğer bir araştırmacı da Tarık Zafer Tunaya'dır. Bu araştırmacı *Türkiye'de Siyasal Partiler* adlı kapsamlı çalışmasında Şerif Paşa'nın yaşamı ve mücadelesi konusunda önemli açıklamalarda bulunur ve bu arada Şerif Paşa'nın 1944 yılında öldüğünü yazar. Tunaya'nın referansları arasında da Ibrahim Alaettin Gövsa'nın adı da geçmektedir. Büyük bir olasılıkla, Tarık Zafer Tunaya da Gövsa'nın *Türk Meşhurları Ansiklopedisi'nden* yararlanmıştır[4]. Başka araştırmacılar da Şerif Paşa'nın ölüm tarihini 1944 olarak gösterirler[5]. Bu her iki kaynakta da ölüm tarihi yıl olarak gösterilmişse de, gün olarak kesin bir tarih verilmiş değil.

Ben de bu kaynaklara dayanarak, 1995 Yılında Stockholm'de yayımlanan kitabımda Şerif Paşa'nın ölüm tarihini 1944 olarak belirttim. Ben bu çalışmayı kaleme alırken, İngiltere'de basılan bir kitapta, Şerif Paşa'nın 1951 yılında Roma'da öldüğünü öğrendim, bu kaynağı temin ettim. Fakat bu bilginin nereden sağlandığı kitapta gösterilmemiş, önemli bulduğum için yine de kitabımın sonunda ek bir bilgi olarak: "*Şerif Paşa'nın 1951 yılında Roma'da öldüğünü belirten kaynaklar da vardır*" açıklamasına da yer verdim[6]. Kısacası Şerif Paşa'nın ölüm tarihi konusunda kesin bir yargıya varmanın güçlüklerine de böylece değinmiş oldum. Diğer yandan bu farklı tarihler, Şerif Paşa'nın ölüm tarihi hakkındaki kuşkularımı daha da arttırdı, diyebilirim. Hem bu kitabın hazırlanış aşamasında, hem de kitap basılıp, yayımlandıktan sonra Şerif Paşa'nın ne zaman ve nerede öldüğü konusu benim açımdan son derece önemli bir ilgi ve merak konusu haline geldi. Önemli bazı ipuçları ve kaynaklara ulaştığım halde, yine de bu konuda daha detaylı çalışmaların yapılması gereğini duyuyorum.

Şerif Paşa'nın 1951 yılında İtalya'da öldüğünü belirten Muhammed Resul Hawar'ın bu görüşü üzerine, bu konuyu bir mektubla İtalya'da yaşayan ve Kürtler üzerine çalışmalarıyla tanınan Mirella Galletti' ye sordum. Bolonga'da çalışmalarını yürüten bu İtalyalı kürdolog tüm soruşturma ve araştırmalarına rağmen bir sonuca ulaşamadı. 5.9.1995 tarihli mektubunda bir yıldır bu konuda çalışmalar yaptığını, herhangi bir belgeye rastlayamadığını belirtmektedir. 24.9.1995 tarihli mektubunda da Roma'ya gittiğini, burada dönemin temel kaynaklarından birisi olan ve o yıllara ilişkin bazı haberleri de yayımlayan *Oriente Moderno* (Modern Doğu) adlı derginin koleksiyonlarını gözden geçirdiğini ve kesin bir bilgiye rastlayamadığını yazmaktadır. Fakat Mirella Galletti aynı mektubunda dikkatimizi önemli bir habere çekmektedir. Aynı derginin 1950 yılında yayımlanan bir sayısında Şerif Paşa adında birisinin Kürt halkının istemleri konusunda bir memorandum hazırladığını ve yetkililere sunduğunu yazar ve haberin fotokopisini de mektubuna ekler. Mirella Galletti'yi kuşkuya düşüren nokta, kaynaklarda sürekli "*Eski Osmanlı Stockholm büyükelçisi*" olarak tanıtılan Şerif Paşa'nın bu unvanının burada belirtilmemiş olmasıdır. Mirella Galletti buna dayanarak, bu şahsiyetin Şerif Paşa olduğu konusunda emin olmadığını belirtir[7]. İlerde de göreceğimiz gibi, Şerif Paşa gerçekten 1948 ve 1950 yıllarında Kürtlerin istemleri konusunda iki memorandum kaleme almıştır. Bu yeni bilgiler Şerif Paşa'nın erken bir dönemde yani 1944 yılında öldüğünü yazan kaynakları geçersiz kılmaktadır. Bu konudaki haberler diğer bazı yayın organlarına da yansımıştır. Böylece Mirella Galletti'nin bu kuşkusu yeni belgeler vasıtasıyla yerini bazı gerçeklere bırakmış oldu, diyebiliriz.

Şerif Paşa'nın son yıllarını Mısır'da geçirdiğini yazan bazı kaynaklara dayanarak[8], bu bilgilerin ne derece doğru olabileceğini öğrenebilmek amacıyla, Kahire'de bulunan İsveç Elçiliği'ne başvurdum. Elçilik yetkilisi Hans Olsson aylarca geciken yanıtında, arşiv ve kitaplıklarda bu konuyu araştırdıklarını, bazı tarihçilere sorduklarını, tüm çabalarına rağmen bu konuda kesin bir bilgiye rastlayamadıklarını 25.2.1996 tarihli mektubunda üzülerek dile getirmektedir. Böylece Şerif Paşa'nın son yıllarını Kahire'de veya Mısır'ın başka bir yöresinde geçirebileceği tezi bana o kadar inandırıcı gelmedi. Çünkü Şerif Paşa'nın son yıllarını Avrupa'nın bir ülkesinde özellikle İtalya'da geçirdiğine ilişkin bilgiler aşağıda da göreceği-

3 Alaettin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi,** Şerif Paşa maddesi s.369.

4 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler I**, s.219, İstanbul, 1984.

5 Bavê Goran, **Ceneral Şerif Paşa,** Pirs, No:1, 1993

6 Rohat Alakom, **Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları - General Şerif Paşa**, s.101.

7 **Oriente Moderno**, No:1-3, s.24, 1950

8 Şerif Paşa, **Bir Muhalifin Hatıraları**, s. 14, İstanbul,1990.

With the Soviet radio now broadc..
on the Kurdish language from two stations, the most
ful of which is in Baku, attention has lately been focused
on the activities of Kurdish nationalists who have taken
refuge in the Soviet Union after having been driven out of
Iraq and Iran.

Kurdish leaders in Paris, whose representations to the United Nations and to the Western powers appear to have gone unheeded, are increasingly embarrassed by their failure even to be heard. They wonder how long, under these circumstances, they can hold the confidence of the Kurdish people.

On Nov. 29, 1948, a Kurdish delegation headed by Sherif Pasha, who already had represented the Kurds at the Peace Conference in Paris in 1919, addressed a memorandum to the Secretary general of the United Nations.

Basing the Kurdish claims on the United Nations Charter as it applies to the rights of non-autonomous territories, the memorandum charged that the Kurds were being subjected of « systematic extermination. » It also recalled
Treaty of Sèvres had recognized the righ
raphic and ethnical entit

(Üstte) Kürt Şerif Paşa'nın 29 Kasım 1948'de Kürt delegasyonunun başkanı olduğunu gösteren 6 Ocak 1950 tarihli New York Times *gazetesi. (Sağda) İsveçli Albert Engström'-ün 1899 yılında yaptığı Şerif Paşa'nın karikatürü.*

Şerif Paşa'nın 1908 yılında Stockholm'de çekilen bir fotoğrafı

miz gibi belli bir yığılma göstermektedir.

Şerif Paşa'nın son yılları konusunu, özellikle de Mısır'da yaşayıp-yaşamadığını yazılı kaynaklar dışında belli tarihçilerden ve uzmanlardan sözlü ve mektup kanalıyla öğrenmeye çalıştım. Bunlardan birisi de Dr.Cemal Nebez'dir, yazmış olduğu 1.1.1996 tarihli mektubunda bu konuda fazla bilgisi olmadığını, daha önceleri Mısır'da bazı Kürt şahsiyetlerinin yaşadığını ama onların da şu sıralarda yaşamda olmadıklarını yazmakta, bu arada *Şerefname*'yi Arapçaya çeviren Muhammed Ali Avni'nin adını da vermektedir. Daha sonra öğrendim ki Muhammed Ali Avni'nin, Doreya Avni adında bir kızı Paris'de yaşamakta ve orada gazetecilik yapmaktadır. Telefonla kendisini aradım ve durumu anlattım, kendisi: "*Böyle bir ismi hiç duymadım*" yanıtını verdi. Bu konuda çok ilginç bir gelişme de, Eylül -1997 tarihinde Sevr'de düzenlenen *Kürtler ve Şehir* konulu uluslararası bir konferansa katıldığım sırada, tesadüfen orada Celal Caf adında bir şahsiyetle karşılaştım, kendisi şu anda Ingiltere'de oturmaktadır. Celal Caf'ın anlattıklarına göre, kendisi 1945 yılında Şerif Paşa'yı yukarıda kendisinden söz edilen Muhammed Ali Avni'nin evinde görmüş ve yine ona göre Şerif Paşa'nın hanımı Emine Hanım o sıralarda vefat etmiştir. Celal Caf'ın bu açıklaması da gösteriyor ki, Şerif Paşa 1945 yılında henüz yaşamaktadır.

Şerif Paşa'ya ilişkin kitabım yayımlandıktan sonra, Şerif Paşa'nın 1951 yılında Roma'da öldüğünü yazan Muhammed Resul Hawar'a bir mektup göndererek, Şerif Paşa'nın 1951 yılında Roma'da öldüğü konusunda elinde bir belge olup-olmadığını rica ettim. Bana gönderdiği 6.3.1996 tarihli ilk mektubunda bu bilgiye nasıl ulaştığını hatırlayamadığını ve mektubunda Mir Basri adlı bir Arap araştırmacısının verilerine dayanarak, 1944 tarihinin daha gerçekçi olduğunu bana iletti. İngiltere'de yaşayan ve ilerliyen yaşına rağmen *Şeyh Mahmud* ve *Simko Hareketleri* üzerine iki kapsamlı inceleme kaleme alan Muhammed Resul Hawar, 25.3.1996 tarihli ikinci mektubunda yeni bazı bilgilerin ortaya çıkmasıyla, tekrar eski tezine dönerek

(Soldaki) Karikatürist Cem'in Kalem dergisinde çizdiği bir Şerif Paşa karikatürü. (3 Aralık 1908, s. 14) (Üstte) Şerif Paşa'nın İsveç Kraliyet fotoğrafçısı Selma Jacobson tarafından çekilen bir fotoğrafı (1899)

Şerif Paşa'nın 1951 yılında öldüğünün daha doğru olabileceğini yazar.

Muhammed Resul Hawar ile yazışmalarımız sonucunda, kendisi de benim gibi Şerif Paşa'nın ölüm tarihi ve yeri konusunda son derece duyarlı bir arayış ve soruşturmaya yöneldi.

II

Şerif Paşa'nın 1944 yılında ölmediği, en azından 1950 yıllarına kadar yaşadığına ilişkin iki belgenin ortaya çıkmış olması, Şerif Paşa konusunda yaptığım biyografik çalışmanın önemli safhalarından birisini oluşturdu. Bu yeni bilgiler her ne kadar Şerif Paşa'nın ne zaman öldüğü konusuna kesin bir açıklık getirmiyorsa da, en azından daha önceleri 1944 yılında öldüğünü öne süren görüş ve tezleri geçersiz kıldı. Bir düzeltme yapılması gereğini ortaya koydu. Bu kaynaklardan birisi *New York Times* gazetesinde yer alan bir haberdir, bu habere göre Şerif Paşa başkanlığında bir delegasyonun 1948 ve 1950 yılında olmak üzere Birleşmiş Milletler Örgütü'ne Kürt halkının istemleri konusunda iki memorandum sunmuştur.[9] Aynı haber ve memorandumların metni o sıralarda Kamuran Bedirhan tarafından Paris'de çıkartılan bir bültende de yer almaktadır[10]. Hatta Şerif Paşa'nın 1946 yılında başka bir memorandum hazırlayıp, yetkililere sunduğunu yazan kaynaklar da vardır[11].

Şerif Paşa başkanlığında oluşturulan bu delegasyon, özellikle 1946 yılında kurulan Mahabat Kürt Halk Cumhuriyeti'nin yıkılışından sonra Kürt halkının burada kötüleşen durumunu dünya kamuoyuna iletmek için bir dizi etkinlikte bulunur. Bu delegasyonda Şerif Paşa dışında Kamuran Bedirhan, Nurettin Zaza, Mehemmed Hilmi Beg ve Dr. Nafiz Beyler gibi Kürt şahsiyetleri yer almıştır. Nurettin Zaza da anılarında böyle bir delegasyondan söz etmektedir ama ad vermemektedir[12].

Şerif Paşa'nın 1944 yılında ölmediği, yeni belgelere dayanarak en azından 1950 yılına kadar yaşadığını böylece öğrenmiş oluyoruz. Bu konudaki araştırmalarımızın bir özeti Stockholm'de *Kürt Yazarlar Birliği* tarafından yayımlanan *Çira* adlı derginin 5.sayısında *Şerif Paşa'nın Ölüm Yılı Konusu - Biyografik Bir Çalışma* adlı bir yazıda yer almaktadır[13]. Bu çabalar, Şerif Paşa'nın ölüm tarihi ve yeri konusundaki araştırmalarımızın birinci etabını oluşturdu, diyebiliriz.

III

Haziran - 1996'da yayımlanan bu yazıdan sonra Şerif Paşa'nın ölüm tarihi ve ölüm yeri konusundaki çalışmalarımız devam etti ve yeni bazı belgelere rastladık. Bu belgeler de Şerif Paşa'nın 1951 yılında İtalya'da öldüğünü gösteriyor. Diğer yandan Şerif Paşa'nın ölüm yerini tam olarak lokalize edebilmek için, bu yeni belgeler daha önceleri sözü edilen bazı tezleri doğrulayıcı bir özellik taşımaktadırlar. Bu belgelerden birisi Şerif Paşa konusunda bazı araştırmaları olan Ali Bi-

9 Michael Clark, Soviet Moves Watched in Paris, **New York Times** 6.1.1950

10 **Bulletin du Centre d'Études Kurdes**, No:10, 1950

11 Wedat Kaymak, **Les Éterneles - Exilés**, s.55, Paris, 1990

12 Nurettin Zaza, **Bir Kürt Olarak Yaşamım**, s.182, Stockholm, 1994.

13 Rohat Alakom, Babeta Sala Mirina Şerif Paşa (Serif Paşa'nın Ölüm Yılı Konusu), **Çira**, No:5 /1996.

rinci'nin 1992 yılında yayımlanan *Şerif Paşa'nın Rüyası* adlı yazısıdır. Şerif Paşa'nın bir yazısını Latin harflerine çeviren Ali Birinci, bu çeviri çalışması için hazırladığı tanıtıcı notunda Şerif Paşa'nın 22 Aralık 1951 yılında öldüğünü yazmaktadır. Bu açıklamanın daha önceki diğer bilgilerden farklı bir özelliği de, Şerif Paşa'nın değil yalnız yıl olarak, gün olarak da ne zaman öldüğü konusunu belirtmiş olmasıdır ve tarih olarak da 22 Aralık 1951 gösteriliyor[14]. Bu nedenle Ali Birinci'nin bu yazısındaki açıklamalar konumuz açısından büyük bir önem kazanıyor. Böylece Muhammed Resul Hawar ve Ali Birinci'nin öne sürdükleri bilgiler birbirini doğrulamaktadır. Ali Birinci'den bu bilgiyi nereden temin ettiğini bir mektup yazarak kendisinden rica ettim, yazmış olduğu 16 Ağustos 1996 tarihli mektubunda, bu bilgileri Şerif Paşa'nın ailesinden temin ettiğini yazmaktadır. Diğer ilginç bir nokta da, Ali Birinci bu mektubunda bu kez daha değişik bir isim vererek, Şerif Paşa'nın İtalya'nın Catanzaro kentinde öldüğünü yazması konusudur. Ali Birinci, bu mektubunda Şerif Paşa konusunda yeni bir inceleme hazırlamakta olduğunu da belirtmektedir.

Bu konuda güvenilir kaynaklardan en önemlisi de kuşkusuz İtalyalı Kürdolog Mirella Galletti'nin 10 Nisan 1997 tarihli mektubudur. M. Galletti hâlâ İtalya'da yaşamakta olan Şerif Paşanın bir torunu ile telefonla görüştüğünü belirtir, Patrizia adlı bu torununa göre Şerif Paşa 23 Aralık 1951'de İtalya'nın Catanzaro şehrinde ölmüştür. Görüldüğü gibi son kaynaklar büyük ölçüde birbirini doğruluyor. Ali Birinci, Şerif Paşa'nın ölüm gününü 22 Aralık olarak belirtirken, M. Galleti'nin mektubuna göre de bu tarih 23 Aralık'dır. Aynı mektuba göre Şerif Paşa 1949'lara kadar da Catanzaro şehrinde yaşamıştır.

Diğer bir belge de Dr. Fuad Heme Hurşid'in Kürtçe olarak kaleme aldığı *Şerif Paşa ve 1919-1920 Barış Konferansı* adlı yazısıdır. Araştırmacının bu yıl yayımlanan bu yazısı Şerif Paşa'nın ölüm tarihini artık yanlış diyebileceğimiz bir rakam olarak yine 1944 tarihini gösteriyor. Şerif Paşa'nın ölüm tarihi hakkında bize yeni bir bilgi sunmayan bu yazının ilginç özelliği, Şerif Paşa'nın nerede öldüğü ve mezarının nereye götürüldüğü konusunda yeni bazı bilgileri içermiş olmasıdır.

Dr. Fuad Heme Hurşid'e göre Şerif Paşa İtalya'nın Napoli kentinde vefat etmiş, cenazesi damadı Salih Bey, eşi Emine Hanım ve kızları tarafından buradan alınarak Mısır'a defn edilmiştir. Bu yazıda yer alan diğer ilginç bir nokta da, Şerif Paşa cesetinin yakılarak denize atılması vasiyetinde bulunmuş ama anlaşılan bu vasiyeti yakınları tarafından uygun bulunmamıştır[15]. Görüldüğü gibi Şerif Paşa'nın ölüm yeri konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu değişik görüşler her ne kadar Şerif Paşa'nın ülke olarak İtalya'da öldüğünü belirtiyorlarsa da, diğer yandan Roma, Napoli, Catanzaro gibi farklı şehir isimleri sunmaktadırlar. Şerif Paşa'nın son yıllarını İtalya'da geçirdiğini söyleyen kişilerden birisi de Osman Sebri adlı Kürt aydınıdır. Osman Sebri'ye göre, Sevr Barış Görüşmeleri sırasında, kendisine karşı çıkan ve çektikleri telgraflarla kendisini protesto eden bazı hükümet yanlısı Kürt beylerinin tutumunu duyan Şerif Paşa, bu kez gidip İtalya'ya yerleşir ve Kürtlerle ilişkisini keser[16]. Kısacası araştırmacıların büyük bir kesimi Şerif Paşa'nın italya'da öldüğü konusunda görüş birliği içindedirler.

Şerif Paşa ve eşi Emine Hanım'ın Mısır'ın Nil boylarında büyük arazileri bulunduğunu biliyoruz[17]. Şerif Paşa, 1908 yılında daha Stockholm'den ayrılmadan önce, gazetecilere istifa gerekçesinin bu araziler üzerinde modern yöntemlerle ziraat yapmak olduğunu ve bu nedenle son yıllarını Mısır'a yakın bir Avrupa ülkesinde geçirmek istediğini söyler. Mısır'a en yakın Avrupa ülkelerinin başında bilindiği gibi İtalya gelmektedir. Örtüşen ve kesişen bu bilgi kırıntısı ve parçacıklarından yola çıkarak veya onları bir araya getirerek Şerif Paşa'nın en azından son günlerini İtalya'da geçirdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Böylece Şerif Paşa'nın yıllarca sır olarak bilinen ölüm tarihi ve yeri üzerindeki esrar perdesinin büyük ölçüde ortadan kalktığını görüyoruz. Bu konuda açıklık kazanması gereken noktalardan birisi, mezarının şehir olarak bugün tam olarak nerede olduğu konusudur. Kanımca bu tür bilgiler önemini korumakla birlikte, biyografik bir çalışma için ikincil düzeyde önemli bilgilerdir. Şerif Paşa'nın 1951 yılında İtalya'da öldüğünün karşıtı herhangi bir belge olmadığı sürece, artık Şerif Paşa'nın 1951 yılında İtalya'da öldüğünü söylemekte herhangi bir sakınca yoktur, diyebiliriz. Şerif Paşa'nın ölüm tarihini yanlış olarak 1944 gösteren anlayışın ilk kez nereden kaynaklandığı konusu da incelenmeye değerdir, ayrıca düzeltilmesi gerekmektedir. Ortaya çıkan bu yeni bilgiler sonucunda, Şerif Paşa'nın son yılları konusu da böylece daha fazla aydınlanmış oluyor. Sonuç olarak, Şerif Paşa'nın ölüm tarihi ve yeri konusundaki esrar perdesinin tam olmasa da ama önemli ölçüde ortadan kalktığını söyleyebiliriz.

14 Ali Birinci, Şerif Paşa'nın Rüyası, **Dergah** No:28, 1992.

15 Dr. Fuat Heme Xurşîd, General Şerif Paşa û Kongirey Aştî 1919-1920 (Şerif Paşa ve 1919-1920 Barış Konferansı), **Rengin**, No.89, 1996

16 Amed û Zîn, **Welatparêzê Hêja Apo - Osman Sebrî Wlha Dipeyîve** (Değerli Yurtsever Apo - Osman Sebri Böyle Konuşuyor) , s.49, Paris, 1991.

17 **Från Stockholms Corps Diplomatique**, Dagens Nyheter 31.5.1908

Ermeni Harfli Türkçe, Ermeni Harfli Farsça

Bir İkâmet Tezkeresi

TEYFUR ERDOĞDU

Burada ele alacağımız belge, Ermeni harfli Türkçe, Ermeni harfli Farsça ve Arab harfli Farsça hazırlanmış bir ikâmet tezkeresidir. Bu tezkerenin incelenmesinden önce bu sahada yapılmış eserleri zikretmek ve bu belgeyi Latin harfli Türkçe'ye çevirmek için takib ettiğimiz usulü belirtmek gerekir. Ancak bu saha beraberinde önemli meseleleri de beraberinde taşımaktadır. Hatta Türk dili ile yazılmış alfabeleri saymak bile başlı başına bir mesele teşkil etmektedir; Çin, Göktürk, Soğd, Uygur, Brahmi, Mani, Süryani, İbrani, Grek, Ermeni, Slav, Arab, Latin.[1] Bunun yanında Ermeni harfli Türkçe metinlerin Latin harflerine dönüştürülmesinde Türkiye'deki kurum ve kişilerin farklı uygulamalara gitmelerinden doğan tutarsızlıklar[2] ve bu alanda çalışma yapanların ve yapacakların kullanacakları belli bir çevrimyazı alfabe eksikliği[3] ise esas meseleleri oluşturur.

İstanbul'da ve Anadolu'nun batı bölgeleri (İzmir), Kilikya ve Trabzon'un doğusundaki birkaç köyde bulunan Ermenilerin kendi dilleri dışında yalnızca Türkçe eserler verdiklerini düşünmek yanlış olur. Nitekim, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yaşamış ve Ermenice'yi bilmeyen Ermenilerin Kürtçe konuşanları da Ermeni harfleriyle dinî konularda olmak üzere Kürtçe eserler vermişlerdir.[4] Yine yaygın bir kanının aksine; Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında bulunan Ermenilerin de bir kısmının Türkçe konuştuğunu belirtelim. Meselâ, Urmiye gölünün güney kıyısında, İran'ın Azerbeycan vilayetinde, Barra, Hulguma, Kartikam ve Turs şehirlerinde ve Ahıkelek'in batısında (Rus hükümeti Kutais), eski Boğdan'da (Akkirman) ve Bulgaristan'ın bazı bölgelerinde bulunan Ermeni yerleşimcileri Türkçe konuşurlardı.[5] Burada sunmaya çalışacağımız belge de muhtemelen İran'ın Azerbeycan vilayetinde oturan ve Türkçe konuşan bir Ermeni'ye verilmişti. Ancak unutulmamalıdır ki Ermeniler Türkçe'ye fazla itibar etmezler ve onun için "lingua barbara" tabirini kullanırlardı. Bu yüzden kullanımda dil üzerinde kendilerine göre bir çok değişiklikler yapmışlardır. Dolayısıyla elimizde birçok değişik çevirimyazı çeşitleri bulunmaktadır.

İlk olarak Ermenice harflerle yazılmış Türkçe eserlerin bulunabileceği yerler ve eserlerden örnekler vermek istiyoruz. Bunlardan bazıları tarih sırasıyla şunlardır: İsmail H. Sevük, iki ciltlik *Avrupa Edebiyatı ve Biz* (İstanbul 1940-1941) adlı eserinde az da olsa bu konuda bazı kitapları tanıtmaktadır. Diğer bir eser Cevdet Perin'in 1946 yılında yayımlanan *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri* adlı çalışmasıdır. 1952 yılında İstanbul'da Edebiyat Fakültesi'nde yayınlanmış *İstanbul Tarihi*'nde Eremya Çelebi'nin eserlerinin bir listesi bulunabilir. 1963 yılında ise Hagop S. Anasyan'ın başkanlığında hazırlanan ve Miasnikyan Kütüphanesi yayınları arasından Erivan'da yayımlanmış olan *Hay Hınadib Kırki Madenakidagan Ttutzak 1512-1800*, Ermeni kitaplarının bibliyografik fihristin ve Hayk Berberyan'ın "La Littérature Arméno-Turque" (*Philologiae Turcicae Fundamenta* 1964, Wiesbaden, cilt: II, s. 809-819) adlı makalesinin ve Hayk Davidyan'ın 1967 yılında Erivan'da yayımlanan *Hay Kirki 1801-1850* adlı eserinin ve 1959-

---

* Üstad Kevork Pamukciyan'ın anısına

A.Ü. SBF. Araştırma Görevlisi. Bu makalenin ilk halini okuyarak gözden geçirdiği için sayın Turgut Kut'a teşekkür ederim.

(Üstte) Ermeni prensi Düzoğlu. (Altta) Ermeni vergi memuru. (Kaynak: Louis Dupré, Voyage à Athènes et à Constantiople, ou collection de portraits, de vues et de costumes grècs et ottomans. Paris 1825.)(Sağ altta) *İncelenen Belgenin orjinali*

1976 yılları arasında iki cilt halinde yayımlanan Hagop S. Anasyan'ın *Haygagan Madenakidutyun V-XVIII* adlı bibliyografya nitelikli eserinin içinde Ermeni harfli Türkçe eserlere bolca rastlanmaktadır. Yine Seyfeddin Özege'nin beş ciltlik *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'unda (1971-1979) bulunan Ermeni harfleriyle yazılmış Türkçe eserlerin okunması için hazırlanan kılavuzlardan bahsedilebilir.[6] 1972 yılında Hrand D. Andreasyan'ın *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Araştırmaları Dergisi*'nde (1) yayınlanmış "İkinci Viyana Muhasarası ve Müteakib Harplere Ait Orijinal Bir Ermenice Kaynak" adlı makalesinde Mikhitarist Manastırı'nda bulunan Eremya Kömürciyan'ın bu eseri ve diğer eserlerinden bahsetmektedir. 1977 yılına geldiğimizde konunun uzmanlarından Kevork Pamukciyan'ın 1923'den itibaren geçen 50 yıl süre zarfında basılan 1032 adet Ermenice eseri tanıttığı *Madenakıdutyun Hanrabedagan Hisnamya Şırçani Istanbulahay Kırki 1923-1972* adlı çalışmasında Ermenice harfli Türkçe eserlerin bahsini bulmaktayız.[7] Ayrıca Ermenistan ve Azerbeycan'da bulunan eserlerden örnekleri de Fikret Türkmen, "Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı İlişkileri", (*Osmanlı Araştırmaları III* 1982, s. 13-20) adlı çalışmasında bize tanıtmaktadır. Bir başka araştırmacı-yazar Turgut Kut'un 26-30 Eylül 1983 tarihinde V. Millî Türkoloji Kongresi'nde sunduğu "Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar" bildirisi[8] ve yine aynı yazarın 1984 yılında, 43 kitabı tanıttığı "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitabları" makalesi[9] ve A. A. Stepanyan'ın 1985 yılında Erivan'da (Erevan) 223+indeks olmak üzere 279 sayfa halinde basılmış ve 366 tane eser tanıtan *Bibliografiya Knir Na Turetskom Yazike, Napisannih Armyanskimi Bukvami 1727-1968* adlı eseri[10] zikredilmelidir. Stepanyan'ın kataloğuna göre ilki 1727 ve sonuncusu 1968 olmak üzere yaklaşık ikibuçuk asır Ermeni hafleriyle Türkçe eser verilmiştir. İlginç olanı her ikisinin de

Anadolu dışında basılmış olmasıdır. Birincisi Venedik'te ve ikincisi Buenos Aires'de yayımlanmıştır. A.A. Stepanyan'dan sonra yine T. Kut'un 1985 yılında yayımlanan "Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları I- Victor Hugo'nun Mağdurin Hikayesinin Kısalmış Nüshası" isimli makalesinde[11] 68 adet Batı edebiyatından Ermeni Harfli Türkçe tercüme eser tanıtılmaktadır. 1987 senesine gelindiğinde 19.yy. Ermeni harfli Türkçe matbuattan derlediği *Dackeren-Texte: Eine Chrestomathie aus Armenierdrucken des 19. Jahrhunderts in türkischer Sprache* adlı antolojisinde Armin Hetzer muhtelif eserleri tanıtmakta ve bunların Ermeni harfli Türkçelerinden ve transkripsiyonlarından örnekler vermektedir[12]. Yine T. Kut'un 1993 yılında *Müteferrika* dergisinin ilk sayısının,19-43. sayfaları arasında neşretmiş olduğu, "Ermeni Harfleriyle Türkçe Basılmış Şarkı ve Kanto Mecmuaları" adlı araştırmasında biri hariç İstepanyan'ın kataloğunda bulunmayan 27 adet Ermeni harfli Türkçe eser tanıtılmaktadır. Tüm bunların dışında Ermeni harfli Türkçe kitaplar için, T. Kut'un yararlanmış ve belirtmiş olduğu[13] kitabevi ve Kudüs Ermeni Patrikhanesi ve Venedik Saint Lazaro ve Viyana Mıkhıtarist Manastırlarının yayın katalogları büyük boşluk doldurucu nitelik arzetmektedir.[14] Bu kataloglardan bazıları şunlardır: İstanbul'da Amerikan Bible House'da Satılan Kitabların Listesi (İstanbul, 1877 ve 1926 ve 1927), Kudüs Ermeni Patrikhanesinde Neşredilen Kitablar Kataloğu (Kudüs, 1882 ve 1933), Hovsep Kavafyan Kütüphanesi Kataloğu (İstanbul, 1886), Catalogue des Livres de l'Imprimerie de Saint Lazare (Venedik, 1894 ve

TEZKEREİ İḲAMET

Tezkire-ye İkamet

Be-nam-e homayun-e a'li hazret-e
şahenşah-e İran
Nasereddin
Şah

Pederinin numarası 1
Defter ḳaydı 292
Liman ḳaydı 2

Pederinin numarası 1
kayd-e defter 292
kayd-e liman 2

Ez sefaret-e seniyye-ye kübra-ye mukīm-e İslambol

Ez sefaret-i seniyyeyi Devleti Aliyyeyi İran der İslambol dade şud*

Darendeyi tezkere i Oseb veledi Apraham Kavafian

Darende-ye tezkire-ye Kavvaf oglu Oseb veled-e Abraham

Ve tebaayi Devleti Aliyeyi İraniyeden olub İslambolda ve civarında kār u kisb ve ticaret ile meşḫul olacağından Devleteyn Aliyeteyn beyninde mevcud ve ber-devam olan dosti ve müveddet kāmile iḳtizasınca zabitan ve memureyn Devlet ı Aliyeyi Osmaniye tarafından mümanaat olunmayaraḳ ve ledel hacet himayet ve riayet ḳılınmaḳ, ve işbu iḳamet tezkeresinin müddeti bir sene olmaḳ ve vadesi ḫitamında tecdid olunmaḳ üzre canibi sefaretden işbu tezkere merḳume ita ḳ[ıl] ındı.

ke ez teb'a-ye Devlet-e 'aliyye-ye İran mîbaşed, mezun-est der İslambol ve cevar-e ân meşgol be-emr-e tecaret u kâsebî başed bena be-ettehad u dostî-ye devleteyn-e 'aliyeteyn kâr-gozaran u memurîn-e Devlet-e 'aliyye-ye Osmaniyye momanaat ne-kerde ve 'ind-elhâce lazeme-ye reayet u hemayet ve câneb-dârî-ra beamel averend ve va'de-ye in ruhset-name ta moddet-e yek-sal-est ve ba'd-ez-ân bayed tecdid şeved be-tarihe .. mah .. motabek-e lûy-yıl-e Türkî, sal-e hezar u divist u neved u [heft] sene 1297

Ceneral konsulgeri-ye Devlet-e 'aliyye-ye İran der İslambol

Consulat General de Perse à Constantinople

Ḳayd şud nomero 292
Sene 1297

Kayd şod numre 292
Sene 1297 gurre-i Şevval
ikiyüzdoksanyedi senesi

*Bu cümle metinde Ermeni harfli Farsçadır.

Orjinal belgenin transkripsiyonu

1936), Balentz Kitabevi Kataloğu (İstanbul, 1902 ve 1922), Ohannes Kılıcyan Kitabevi Kataloğu (İstanbul, 1914-1915), A. Yazıciyan Kitabevi Kataloğu (İstanbul, 1915), Bimen Zartaryan Kitabevi Kataloğu (İstanbul, 1928), Sarkis Hagopyan Kitabevi Kataloğu (İstanbul, 1929), Triyeste, Viyana ve Filibe Baskıları Mıkhitaristler Kitabevi Kataloğu 1776-1936 (Viyana, 1936). Ayrıca Mıkhitarist Manastırı'nın kütüphanesinde Kraelitz'in belirttiği üzere gayet nadir olan Malta adasında basılmış olan Ermeni harfli Türkçe eserler bulunmaktadır.[15]

Bunun haricinde, Türkçe'deki Ermenice ve Ermenice'deki Türkçe kelime alıntılarını konu alan bir çok da eser bulunmaktadır.[16]

Batılıların "Littérature Arméno-Turque" dedikleri Ermeni harfli Türkçe eserler birçok konuda kaleme alınmıştır.[17] Bunlar, başta halk kitapları[18] (meddah ve halk hikayeleri, Nasreddin Hoca fıkraları) olmak üzere, şarkı ve kanto mecmuaları[19], cönkler[20], Kitab-ı Mukaddes ve İnciller[21], destanlar[22], güldesteler[23], şiirler[24], atasözleri kitapları[25], Batı ve Doğu dillerinden yapılan tercümeler[26], gazeteler-mecmualar[27], methiyeler[28], romanlar[29] gibi değişik dallardadır.

Elimizdeki belgeyi çevirirken kullandığımız Ermenice harflerle Türkçe yazımın trans-kripsiyon tablosu ise şu şekildedir. Bu arada unutmamak gerekir ki Türkçe konuşan Ermeniler Türkçe'nin Ermeni harfleriyle yazımında herzaman bir birlik arzetmezler. Bunun başlıca sebebi Türk diline Ermeni alfabesinin Arab alfabesine oranla daha uygun oluşunda bulunmalıdır. Çünkü, Arab elifbasına nazaran Ermeni ayppeni, Türkçe'de bulunan sesli ve diftongların hemen hemen hepsini karşılamaktadır. Karşılayamadıkları Türkçe harflerse ā ve ī ve ū dur. Bundan dolayı sesli harflerin uzun ya da kısa olmalarına bakılmadan Ermeni alfabesinde aynı şekilde gösterilmelerine sebep olmuştur. Mesela; Türkçe a harfiyle Arabca ve Farsça'daki kısa ve uzun a lar Ermeni alfabesinde ա (a) ile; Türkçe u ile Arabca ve Farsça'daki kısa ve uzun u Ermeni alfabesinde ու (ou) ile gösterilir.

Değinilmesi gerekli diğer bir konu da Ermeni harfli Türkçe'de kullanılan noktalama işaretleridir. Bunlar bugün bizim kullandığımız noktalama işaretlerinden farklıdır. Şöyle ki; " : " işareti nokta, " ՝ " işareti noktalı virgül, " ՝ " işareti virgül, " ՝ " işareti tırnak, " ՞ " işareti[42] soru, " ՛ " işareti apostrof, " ՜ " işareti nida (ünlem), " ՛ ", " ՝ " işaretleri aksan, " - " işareti tire, " ‾ " işareti kısaltmadır.

Ayrıca burada belirtilmesi gerekli birkaç nokta daha vardır: Farsça'daki izafet yapısının, Arabca'daki müennes mensubiyet ekinin, hemze'nin ve ayn'nın Ermeni harfli Türkçe'de kullanılması ve gösterilmesi.

İlk olarak **izafet** i'si, sonu sesli harf ile bitenlerde Ermeni alfabesinde ի (idâre-i karakol= իտարէի գարագօլ =idarei karakol) veya յի (kuvve-i pādişāhī= գուվվէյի փատիշահի =kuvveyi padişahi) ve sonu sessiz harf ile bitenlerde ը

Ermeni harfi[30]	Küçük harf	Harfin ismi	Harfin değeri, okunuşu	Arab harfi	Harfin sayı değeri
Ա	ա	Ayp	a	ع/آ	1
Բ	բ	Pen	p	پ	2
Գ	գ	Kim	k	ق	3
Դ	դ	Ta	t	ط	4
Ե	ե	Yec	ÿ[31]/e[32]	ی	5
Զ	զ	Za	z	ز/ذ/ظ/ض	6
Է	է	E	e	ا[33]	7
Ը	ը	It	ı[34]	ا[35]/ع/ی[36]	8
Թ	թ	To	t	ت/ط	9
Ժ	ժ	Je	j	ژ	10
Ի	ի	İni	i	ی/ا[37]	20
Լ	լ	Lion	l	ل	30
Խ	խ	Khe	ḫ	خ	40
Ծ	ծ	Dza	dz		50
Կ	կ	Gen	g	گ/غ	60
Հ	հ	Ho	h	ه/ح	70
Ձ	ձ	Tza	z		80
Ղ	ղ	Gad	ġ	غ	90
Ճ	ճ	Ce	c	چ	100
Մ	մ	Men	m	م	200
Յ	յ	Hi	h/y/ğ	ی	300
Ն	ն	Nu	n	ك/ن	400
				sağır kef-nun	

Ermeni harfi	Kuçük hart	Harfin ismi	Harfin değeri, okunuşu	Arab harfi	Harfin sayı değeri
Շ	շ	Şa	ġ	ش	500
Ո	ո	Vo	v/o[38]	و	600
Չ	չ	Çe	ç	چ	700
Պ	պ	Be	b	ب	800
Ջ	ջ	Çe	ç	چ	900
Ռ	ռ	Ra	r	ر	1000
Ս	ս	Se	s	س/ث/ص	2000
Վ	վ	Vev	v	و	3000
Տ	տ	Dion	d/t	د	4000
Ր	ր	Re	r	ر	5000
Ց	ց	Tzo	tz		6000
Ւ	ւ	Hiun	v	و	7000
Փ	փ	Pür	p	پ	8000
Ք	ք	Ke	k/ġ	ك/ق/غ	9000
Օ	օ	O	o	ا	10000
Ֆ	ֆ	Fe	f	ف	20000
	և =	ե + ւ	yv/ev		
	ՀՆ =	Հ + Ն	hn		
	մե =	մ + ե	mÿ/me		
	մէ =	մ + է	me		
	մի =	մ + ի	mi		
	մկ =	մ + կ	ng (ñ)[39]		
	մն =	մ + ն	mg		
	մղ =	մ + ղ	mn		
	մշ =	մ + շ	mk		
	վն =	վ + ն	vn		
	լի =	լ + ի	li		
	զբ =	զ + բ	zp		
	իւ		u/ü		
	էօ/եօ[40]		ö		
	ու		u		
	ով		u		
	իյ/ըյ		ī (okunabilir)		
	յե		yÿ		
	ավ/աւ		av		
	եա		ā[41]		

ile (meclis-i cum'a= մէճլիսը ճում =meclisi cuma) veya ի ile (yevm-i sebt= եէվմ ի սէպթ =ÿevm i sebt)[43] gösterilir.

Arabca'daki **müennes mensubiyet eki** ise, Ermeni alfabesi kullanılarak իյէ, իյեէ, իէ veya իյէթ, ըյէթ, իյեէթ ve çoğul olarak da իյաթ, ըյաթ ile gösterilir. Bunun için sonu -iyye ile bitenlerde իյէ (seniyye= սէնիյէ =seniye) veya իյեէ (rediyye= րէտիյեէ =rediyÿe) veya իէ (maliyye= մալիէ =malie) ve sonu -iyyet ile bitenlerde իյէթ (ulviyyet= ուլվիյէթ =ulviyet) veya ըյէթ (muvaffakiyyet= մուվաֆֆագըյէթ =muvaffakiyet) veya իյեէթ (mesudiyyet= մէսուտիյեէթ =mesudiyÿet) ve çoğul olan ve sonu iyyat ile bitenlerde de իյաթ (nakliyyat= նագլիյաթ =nakliyat) veya ըյաթ (terakkiyyat=թէրագգըյաթ =terakkïyat) kullanılır.

Arapça'da kelimelerde kullanılan **hemze**, kelimenin başına veya sonuna gelmesi halinde Ermeni alfabesinde, hiçbir şekilde gösterilmez.[44] Ancak hemze kelime ortasına gelirse bu durumda genellikle harflerle ve nadiren (¨) işaretiyle gösterilir. Mesela (hey'et= հէյէթ =heyet veya հէյեէթ =heyÿet)[45] şeklinde, yine bazen sesli boşluğunu önlemek için kelime arasına ikinci sesliye uyan bir sessiz harf ile (a'ıd= այիտ =ayıd) ve bazen de ikinci seslı harf kendisine uygun olan sessiz harfe çevrilerek (da'ima= տայմա =dayma) gösterilir. Kelime ortasındaki eğer sessiz hemze ise bu bazen kendisinden önce gelen sesli harfin tekrarıyla (te'sis= թէէսիս =teesis) ve bazen (") işaretiyle (rü'ya= րիւ"յա =rü"ya) ve bazen de hiçbir harf konmadan olduğu gibi (me'mur= մէմուր =memur) gösterilir.

Son olarak[46] Arapça kelimelerde gösterilen **ayn**, bazen[47] kelimenin neresinde olursa olsun (') işaretiyle (ta'lîm= թա'լիմ =ta'lim) ve bu-

nun yanında bazen de kelime başında veya sonunda ise hiç gösterilmez. Yine bazen kelime ortasında gösterilmezken (mes'ūd= մէսուտ =mesud), bazen de ayn'nın sessiz olduğu durumlarda kendisinden önce (ta'dilāt= թաատիլաթ =taadilat) veya sonra gelen sesli harfin tekrarı (cum'a= ճումաա =cumaa)[48] olarak; ayn'nın sesli olduğu durumlarda ise յ (i'ane= իյանէ =iyane) veya վ (du'a= տուվա =duva) harfleriyle gösterilir.

Tanıtacağımız belge ise yukarıda da belirttiğimiz gibi Gurre-i Şevval 1297 (27 Ağustos 1881) tarihinde İran Azerbeycanı'ndan Türkçe konuşan bir Ermeni'ye verilmiş ikâmet tezkeresidir.[49] Tezkere verilen bu şahıs İran tebaasından olup, İstanbul ve civarında ticaret ile meşgul olmak istemektedir. İki devletin dostluğu gereği, Osmanlı topraklarında rahatça ticaret yapabilmesi ve Osmanlı zabitleri ve memurları tarafından engellenmemesi için, bir sene müddetle verilen bu tezkerenin süresinin bitiminde sefaret tarafından yenileceği belirtilmektedir.

NOTLAR

1 Talat Tekin "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar" başlığı altında bir dizi makale kaleme almıştır: İbranî alfabesi, **Tarih ve Toplum** 1984, sayı 1, s.19-21; Suryani alfabesi, sayı 2, s.19-21; Grek alfabesi, sayı 3, s.20-23; Ermeni alfabesi, sayı 4, s.6-10; Göktürk alfabesi, sayı 5, s.6-12; Manihey alfabesi, sayı 6, s.6-11: Soğd ve Uygur alfabesi, sayı 7, s.17-22; Brahmi alfabesi, sayı 8, s.52-56; Arab alfabesi, sayı 9, s.49-53; Çin alfabesi, sayı 11, s.5-8; Kril alfabesi, sayı 12, s.62-66; Latin alfabesi, sayı 13, s.20-28'de bulunmaktadır.

2 Çevirilerdeki tutarsızlıklara deyinen: Turgut Kut, Ermeni Harfleriyle Basılmış Turkçe Destanlar: I, **Halk Kültürü** 1984, sayı: 3, s. 68.

3 M. Sabri Koz, Ermeni Harfleriyle Türkçe Nasreddin Hoca, **Müteferrika** 1994, sayı: 2, s. 105.

4 Bunun için bkz. **Tarih ve Toplum**, 1988, sayı: 54, s. 60-1

5 Dr. Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst, Studien zum Armenisch-Türkischen. **Sitzungberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien**, Philosopisch-Historische Klasse. Band 168, Abhandlung 3, Wien 1912, s. 2 (Adı geçen makalenin Kepikeç'in 1997 Ocak sayısında yayınlanan Turkçe çevirisini daha once istifademe sunan azız dostum Kara Tonky'e teşekkürü bir borç bılırim).

6 Ahmed Muhtar Hacı Beyzade, **Osmanlıca Bilenlere Dört Günde Ermenice Okumanın Usulü**, İstanbul, 1308 (1891), Boyacıyan Agop Matbaası ve Ahmed Muhtar, **Kendi Kendine Ermenice Yahut Ermenice Elifba**, İstanbul, 1333 (1917), Artın Asadoryan ve Mahdumları Matbaası.

7 Kevork Pamukciyan, **Madenakidutyun Hanrabedagan Hisnamya Ğirçani Istanbulahay Kırki 1923-1972**, Şoğagat 1977, İstanbul, s. 1-99.

8 Turgut Kut, Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar, **Türk Folkloru 1983**, sayı: 53, s. 5-6.

9 Turgut Kut, Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitapları, **Halk Kültürü 1984,** sayı:1, s. 69-79

10 Ermeni Harfleriyle Türkçe Kıtaplar kataloğu

11 Turgut Kut, Ermeni Harflı Türkçe Telif ve Tercüme Konuları I- Victor Hugo'nun Mağdurin Hikayesinin Kısalmış Nüshası, **Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler II, Türk Edebiyatı c.1, İ. Ü. Edeb. Fak, Türkiyat Araştırma Merkezi 1985, s.195-214.

12 Armin Hetzer, **Dackeren-Texte: Eine Chrestomathie aus Armenierdrucken des 19. Jahrhunderts in türkischer Sprache: Unter dem Gesichtspunkt der funktionalen Stile des Osmanischen ausgewählt und bearbeitet**. Wiesbaden, Otto Harrassowitz 1987. Antolojide çoklukla dinî eserler; velilerin hayatını konu alan kitaplar, dua kitabları, senalar, halk hikayeleri, dinî şiir, mevlûd, ilahî, padişah hikayeleri, roman, Oliver Goldsmith'ın Roma tarihinin tercumesi, ahlâk-nasihat kitapları ve birer de arz tezkiresi, 7 Zilhicce 1293 tarihli II. Abdulhamid'in Mıthad Paşa'ya yazdığı Hattı Humayun ve ardından 1876 Kanun-ı Esasisi yer almaktadır.

13 Turgut Kut, a.g.m. (Halk Kültürü sayı: 1), s. 72

14 **Verzeichnis der Verlagsbücher der Mechitaristen-Kongregation in Wien**, Wien 1908, 77 ve **Catalogue des livres de l'imprimerie armén. de Saint-Lazare**, Venise, Institut des Mekhitaristes, 1884 ve **Llagadar Tzutzag Zrkeru Mkhitarean Abaranin 1716-1910**, Venedig, Dbaran S. Ghazaru 1910, s. 155-156

15 Friedrich von Kraelitz, a.g.m., s. 3, dn. 1. Tüm bunların dışında, İstanbul Ataturk Kitaplığı'nda Ermeni harflı Türkçe eser olarak birkaç dinî eser, ilmihal, bir Telemak, bir Binbirgece masalları kitabı, birkaç da zirai faaliyet eseri bulunmaktadır.

16 Holgar Pedersen, Armenisch und die nachbarsprachen **Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen 1904**, sayı: 39, s. 334-484 ve Wbernhard Munkácsi, Über die uralten armenischen Lehnwörter ım Türkischen, **Keleti Szemle** 1904, sayı: 5, s. 352-35 ve Bedros Effendi Kerestedjian, **Dictionnaire Etymologique de la Langue Turque**, Londres 1912 (Keresteciyan'ın bu eserini M. Fuac Köprülü, 1925 yılında Türkıyat Mecmuası I sayfa 294-296 arasında eleştirmiştir, daha geniş bilgi için buraya muracaat edıniz ve yine bu konu için bkz. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Uzerindeki Tesirleri, **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası** 1338 (1922), cilt: II, no:1, s. 1-30) ve Bernhard Munkácsi, **Hannes Sköld de Linguistic Gleanings**, Lund-Leipzig 1923 ve Eugeniusz Sluszkıewicz, Remarques sur la langue turque des Arméniens et sur les emprunts turcs de l'arménien I, **Rocznik Orjentalistyczny**, Warschau 1938, sayı: 14, s. 136-154 ve Bimen Zartaryan, Ermeni Edebiyatında Türkçe Atasözleri, (**Jamanak Gazetesi,** 17 Nisan 1944) (Turgut Kut, a.g.m., (Halk Kultürü sayı: 1), s 76'dan) ve E. V. Sevortyan, **Etimologiceskij slovar' tjurkskix jazykov** ve Martti Rasänen **Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen**, Helsinki 1969 ve Sır Gerard Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford 1972 ve Andreas Tietze, Die Zusammensetzung des gewerblichen Wortschatzes in der Provinz Kars, **Zeitschrift für Balkanologie** 1982, sayı: 18, s. 159-215 ve Uwe Bläsing, **Armenisches Lehngut in Türkeltürkischen am Beispiel von Hemşin**, Amsterdam 1992 ve Robert Dankoff Armenian Loanwords in Turkish, **Turcologica** Band 21. Wiesbaden 1995

17 Bkz, K. Sanjian ve Andreas Tietze, **Eremja Chelebi Kömürjian's Arméno-Turkish Poem The Jewish Bride**, Budapest 1981 ve Hayk Berberyan. La Littérature Arméno-Turque **Philologiae Turcicae Fundamenta** 1964. Wiesbaden, cilt: II, s. 809-819

18 Ornek olarak bkz. Mehmed Hilmi, **Eğlence** istanbul, 1298/1881 ve Hermann Paulus **Hadschi Vesvese ein Vortrag des türkischen Meddah's Nazif Efendi**, Erlangen, 1905 ve Enno Littmann, **Das Malerspiel. Ein Schattenspiel aus Aleppo nach einer armenisch-türkischen Handschrift**, Heildelberg, 191 ve **"Bekri Mustafa. Anekdotner Sırakhosutyunner Zıruytzner yev Zıvarcalikner"**, çev Zareh Nemtze, İstanbul, 1927 ve Otto Spies. Esman und Zedschan, Ein turkischer Volksroman aus Kleinasien nach einem armenisch-türkischen Druck, **Anthropos** 1925, cilt: 20. s. 653-677; 1001-1031, (yukarıdaki beş eser, Turgut Kut, a.g.m., (Halk Külturü sayı: 1), s. 72-73, 75'den) ve Fikret Türkmen, Ermeni Harfleri ile Basılmış Bir Meddah Hikayesi-Kapucubaşı, **Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı** 1976, s. 280-293 ve Turgut Kut, a.g.m., (Halk Külturü sayı: 1), s. 69-79 ve M. Sabrı Koz, Ermeni Harfleriyle Türkçe Nasreddin Hoca, **Müteferrika** 1994, sayı: 2, s. 103-133 ve yine M. Sabri Koz, Incelenmemiş Bir Nasreddin Hoca Yazması ve Buradaki Fıkraların Üc Eski Basma ile Karşılaştırılması, **I. Milletlerarası Nasreddin Hoca Sempozyumu Bildirileri** Ankara 1990, s. 214-215, 224 ve yine M Sabri Koz, Ermeni Harfleriyle Türkçe ve Karamanlıca Nasreddın Hoca Kıtaplarından Seçme Fıkralar, **Yusuf Atılgan'a Armağan**, İstan-

bul 1992, s. 473-484 ve [illegible] Karamanlıca, Yunanca Ermeni Harfli Türkçe ve Ermenice Nasreddin Hoca Fıkraları, **Tarih ve Toplum** 1991 [illegible] vork Pamukcıyan [illegible] nın Ermeni Harfli Türkçe ve Ermeni Türk **Folkloru** 1979, sayı: 8, s. 4-5 [illegible] rın, Mizahî "Hayal" Gazetesinin Ermeni Harfli Türkçe Baskısı, **Tarih ve Toplum** 1987, sayı: 42, s. 36-40

19 Örnek olarak bkz. Turgut Kut, Ermeni Harfleriyle Türkçe Basılmış Şarkı ve Kanto Mecmuaları, **Müteferrika** 1993 sayı:1 s. 19-45 ve Kevork Pamukcıyan, Ermeni Harfli Türkçe Eski Bir Şarkı Mecmuası, **Müteferrika** 1993, sayı:1, s. 51-55

20 Örnek için bkz. Kevork Pamukcıyan, Ermeni Harfli Türkçe Elyazma Bir Cönk I, **Folklor ve Etnografya Araştırmaları** 1984, s. 413-444. Bu makalede 12 adet ozan tanıtılıp bu ozanların cönkte yer alan şiirleri bugünkü alfabe ile verilmektedir. Adı geçen cönkün devamı için bkz. aynı yazar, Ermeni Harfli Türkçe Elyazma Eski Bir Cönk: II, Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1985, s. 275-309. Pamukcıyan bu makalesinde de 14 ozan ve onların cönkde yer alan şiirlerine ve bunlara ilave olarak 9 adet şiir ve 11 adet maniye yer ayırmaktadır.

21 Hakan Karateke'nin hediye etmiş olduğu ve şahsî kütüphanemde bulunan tarihi olmayan Ermeni harfli Türkçe bir İncil ve Kraelitz'in bahsetmiş olduğu İngiliz İncil Cemiyeti tarafından 1875 yılında Konstantinopel'da yayımlanan İncil.

22 Örnek olarak bkz. Enno Littman, Ein türkisches Streitgedicht über die Ehe, **'Acabnama, A Volume of Oriental Studies** Presented to E. G. Browne, Edit., T.W.Arnold, Reynold A. Nicholson 1922, Cambridge, s. 269-284 ve aynı destan için bkz. Saim Sakaoğlu, Bidarı'nın Evli ile Bekar Destanı, **Sivas Folkloru** 1978, sayı: 61, s. 8-9 ve Kevork Pamukciyan, 1766 Büyük İstanbul Zelzelesi, **Tarih Konuşuyor** 1966, cilt: 5, sayı: 28, s. 2335-2338 ve aynı yazar, 1826 Yılı Hocapaşa Yangını Hakkında Bir Destan, **Hayat Tarih Mecmuası** 1972, sayı: 4, s. 22-26 ve aynı yazar, Ermeni Harfleriyle Türkçe Bir Destan, **Tarih ve Edebiyat Mecmuası** 1978, sayı: 8, s. 77-79 ve aynı yazar, Ermeni Harfli Türkçe Bir Destan, **Türk Folkloru** 1980, sayı: 10, s. 11-13 ve aynı yazar, Ermeni Harfli Türkçe Elyazması Bir Destan, **Halk Kültürü** 1984, sayı: 3, s. 97-102 ve aynı yazar, İstanbul'un 1660 Yangını Hakkında Yeni Vesikalar, **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni** 1957, sayı: 182, s. 13-15 ve aynı yazar, İkinci Sultan Mahmud'a Dair Ermeni Harflı Türkçe Dort Manzum Methiye, **Belleten** 1990, sayı: 211, s. 1065-1070 ve aynı yazar, Âşık Niranî'den Bir Destan, **Müteferrika** 1995, sayı: 6, s. 105-112 ve Turgut Kut, a.g.m., (Halk Kültürü, sayı: 3), s. 65 73 ve İhsah Hınçer, Türkçe Şiir Yazan Ermeni Şairler, **Türk Folklor Araştırmaları** 1959, sayı: 125, s. 2054 ve Cahit Öztelli, **Uyan Padişahım**, İstanbul 1976 ve Dehri Dilçin, **Edebiyatımızda Atasözleri**, İstanbul 1945, kitap I, s. 121-123 ve Kemal Zeki Gençosman, **Türk Destanları**, İstanbul 1972, s. 523-527

23 Örnek için bkz. Mıhran Bidar Arabacıyan, **Müntehabatü'l Eş'ar-ı Bergüzide**, İstanbul 1887 (Turgut Kut, a.g.m. (Halk Kültürü sayı: 3), s. 67den)

24 Ornek için bkz. Kevork Pamukciyan, Onyedinci Yüzyıldan Kalma Ermeni Harflı Türkçe 3 Halk Şiiri, **Halk Kültürü** 1984, sayı: 4, s. 145-148 ve **Eremya Chelebi Kömürjlan's Armeno-Turkish Poem "The Jewish Bride"**, edit: Avedis K. Sanjian ve Andreas Tietze, Wiesbaden, Harrassowitz 1981

25 Ornek için bkz. Turgut Kut, Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları, **Türk Folkloru** 1983, sayı: 53, s. 5-6. Bu makalede 9 atasözü kitabından kısa bir şekilde bahsedilmektedir.

26 Batı edebiyatından özellikle Fransızca'dan yaklaşık 80 tane roman Ermeni harfleriyle olmak üzere Türkçe'ye kazandırılmıştır. Bunlardan 62 tanesi için bkz. Turgut Kut, a.g.m., (Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi), s.195-214.

27 Meşhur gazete ve mecmualardan bazıları Mecmua-i Havadıs, Tercüman-ı Efkâr, Manzume-i Efkâr, Sada-yı Hakikat, Mamul'dur, bkz. Turgut Kut, a.g.m., (Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi), s. 201. Bunun yanısıra, 1859'dan itıbaren yayınlanmış olan haftalık Münadi-i Erciyas, Mecmua-i Ahbar, sahipliğini Agop Civelekyan'ın yaptığı Ceride-i Şarkiyye ve Amerikan İncil Evi tarafından yayımlanmış olan (Kraelitz'ın a.g.m., s.3'te belirttiği) haftalık Avedaper sayılabilir, Bunun yanında Dıran Kelekyan'ın sahipliği ve başmuharırlığini yaptığı 15 günde bir çıkan, fennî, edebî ve iktisadî yazılar içeren, yayın hayatına 25 Kasım 1884'de başlamış ve iki sene yaşamış olan "Cihan" adlı mecmua da mevcuttur.

28 Kevork Pamukciyan, a.g.m., (Belleten sayı: 211), s. 1053-1071

29 Ermenilerin Türkçe telif ettikleri romanlar için bkz. Turgut Kut, a.g.m., (Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi), s. 199 ve **Catalogue complet du Librairie B. Balentz** (Ghnkartzab Zratsutsag, B. Balents Kradan), Constantinopel 1908, s 107 v.d. Bu romanlar genellikle Ermeni cemaati içinde geçen hadiseler üzerine kurulmuştur, Mesela, Ermeni Katolik ve Gregoryanlar arası çekişmeler, 19.yy.ın sosyal hayatı içinde Ermenilerin durumu, bu cemaat içinde yaşanan hazın ask hikayeleri v.s.

30 Bu alfabenin Milattan sonra 5.yy.ın başlarında Ermenilerin (Milattan sonra 3.yy.da Hristiyan olmuşlardı) Yunanca ve Süryanice dinî metinleri anlayamamaları dolayısıyla, Aramî alfabesinden türeyen Pehlevî alfabesinden Aziz Mesrop Maştotz ve Ermeni Apostolik kilisesi başı Aziz Sahak ile Rufanos diye bir Yunanlı tarafından Van gölü çevresinde kullanılan Taravn lehçesine dayanılarak Kitab-ı Mukaddes'in Ermenice hazırlanmasıyla geliştirildiği sanılmaktadır. Albafe hazırlanması sırasında Maştotz Amid (Diyarbakır), Edessa (Urfa) ve Samosata (Samsat)a gitmiş ve tetkiklerde bulunmuştur. Buna rağmen soldan sağa yazılması nedeniyle Yunan etkisini bu albafe uzerinde gormek mümkündür. Ermeni alfabesinin Ermeni dili ve onun da kilisenin birliğini sağlamada önemli etken olduğu soylenebilir. Daha da ılgınci bu alfabenin oluşturulduğu yıllarla Ermeni kilisesinin Kapadokya Kaısareıa (Kayseri) başpıskoposluğundan ayrılma yılları aynı doneme rastlar. Ermeni alfabesinin ceylan derisi üzerine yazılmış H.923/M.1517 tarihli nefis bir orneği Süleymaniye kütüphanesi, Ayasofya 4767'de bulunmaktadır, Yine 56 sayfalık bu kitapta, Ermeni harflerinin sayı değeri ve talim yapılması için hece bölümleri yer almaktada olup aynı cilt altında Süryani ve Kıpti harflerinin okunuşunu gösteren listeler bulunmaktadır

31 Mesela, ÿel= եէլ. Ahmed Muhtar Hacı Beyzade, a.g.e., s. 11

32 Sözcük içindeki harf değeri.

33 Fetha i sakîle.

34 G. Jacob, Zur Grammatik des Vulgar-Türkischen, **Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft**, 52, s. 701, dp. 1 (Kraelitz, a.g.m. s. 11, dn. 1'den)

35 Kesre-i sakîle

36 Mesela, kığ= կըղ. Ahmed Muhtar, a.g.e., s. 12

37 Aynı zamanda *kesre-i hafîfe*'yi gösterir. Mesela, sis= սիս. Ahmed Muhtar, a.g.e., s. 12

38 Sözcük içindeki harf değeri.

39 **Geri Kalan Mecusinin Hikâyesi**, İstanbol, A.Y. Boyacyan Matbaası, 1899, s. 4

40 Bkz. Friedrich von Kraelitz, a.g.m., s. 11, dn.2.

41 Ayrıca onüne geldiği "k"yi ince okutur, մէքեաթիպ= mekatib.

42 Bu ışaret soru manası taşıyan kelimelerden birden fazla sesli harf taşıyanlarının ikincisinden ve tek sesli harf taşıyanlarının ise bu sesli harften hemen sonra konur. Ayrıca "ne" ve "na" ile bağlayan kelimelerde bunlardan hemen sonra konur.

43 Elimde bulunan İncil'den.

44 Mesela, eğer= էկէր (eğer). Ahmed Muhtar, a.g.e., s. 9

45 Friedrich von Kraelitz, a.g.m., s. 8, dn. 1

46 Türkçe konuşan Ermenilerın yazıya yansıyan lehçe ozellikleri için bkz, Kraelitz, a.g.m., 15 vd.

47 Haftalık Avedaper'de (Kraelitz, a.g.m. s. 6'dan) ve elimde bulunan İncil'den.

48 Bu kelime Ahmed Muhtar'da (cum'a= ծուսաա =cuma) olarak gösterilir. Bkz, a.g.e., s. 13

49 Belgenin bulunduğu yer, **Guzıda-ye esnad-e seyasi-ye Iran u 'Osmanı: daura-ye Kacariyya.** Yay. Haz. Vahid Naşr Esnad, 6 cilt, şemsi 1329/1991, Tahran, c. 3, s. 256. Belgenin aslı Iran Hariciye Nezareti Arşivi'nde bulunmaktadır.

Almanya'da Bir Çırak

Kunduracı Ahmed Talib

BÖRTE SAGASTER

Berlin'de yaşayan bir Türk işadamının Alman karısı Fürstenwalde'de geçen gençlik döneminde tanıdığı kunduracı Ahmed Talib'ten kocasına ilk defa bahsederken "Biliyor musun, senin gibi Türk olan bir Fürstenwalde'li var" dedi. Yetmişlerin sonuydu. Kısa zaman sonra bu iki "Alamanyalı Türk" tanıştı ve dostlukları Ahmed Talib'in hayatının sonuna kadar devam etti. Birisi –Batı Berlin'deki Kreuzberg semtinde bir "ikinci el" dükkanı sahibi– altmışlarda bir "konuk işçi" olarak o zamanki Batı Almanya'ya gelmişti. Öteki ise Almanya'ya çok daha erken gelmişti ve Berlin'e çok yakın olan bir kasabada, eski Doğu Almanya topraklarında bulunan Fürstenwalde'de, 1927'den beri bir kunduracı dükkanını işletiyordu.

Ahmed Talib Almanya'ya nasıl gelmişti?

1917 senesinin Nisan ayında 182 genç Türk çırak, özel bir trenle on günlük uzun bir yolculuktan sonra, İstanbul'dan Berlin'e vardılar.[1] Oradan üç senelik bir mesleki eğitim ve bir senelik bir kalfalık dönemi geçirmek için değişik Alman şehir ve kasabalarındaki esnaf atölyelerine gönderiliyordu. Böylece "Alman esnaf sanatlarının temellerini" öğrenmeleri bekleniyordu.

Bu Türk çırakların Almanya'ya gelmelerinin sebepleri neydi?

I. Dünya Savaşı'ndaki "Alman-Türk dostluğu" iki halk arasındaki kültürel bağları da etkiliyordu. Dolayısıyla 1914 Şubat ayında Berlin'de Alman-Türk Derneği ve 1915 Ekim ayında İstanbul'da Türk-Alman Derneği kuruluyordu.[2] Türk dostu siyasi bilimler profesörü Ernst Jäckh tarafından kurulan, Enver Paşa'dan özel destek gören ve Alman finans dünyasının önde gelen banka ve firmaları tarafından (Deutsche Bank, Deutsche Orientbank, Höchst, Mauser silah fabrikası, Siemens-Schuchert, Goldschmidt-Rothschild, Krupp gibi) finanse olan[3] bu iki derneğin amacı "kültürel gayretler vasıtasıyla iki halkı birbirine tanıtmak"tı.[4] Bunu dil kursları (Türkler için Almanca, Almanlar için Türkçe), konferanslar, sergiler, tiyatro ve konser tertipleri, edebi tartışmalar, Almanların Türk bayramlarına katılması, Türklerin Alman bayramlarına katılması, spor karşılaşmaları, Türkler için Almanya seyahatları, Almanlar için Türkiye seyahatları vs. vasıtasıyla gerçekleştirmek isteniyordu.[5] Almanların savaş yılları süresince Türkiye'ye karşı çok güçlü olan ilgisini Alman-Türk Derneği'nin üye kayıtları kanıtlıyor: Ocak 1916'da 2.250 olan üye sayısı Aralık 1917'de iki katından fazla artarak 5.310'a çıkmıştı.[6]

İki derneğin en geniş kapsamlı programı Türk öğrenci ve çıraklarının eğitim için Almanya'ya gönderilme planıydı. 1916-18 senelerinde Alman-Türk Derneği toplam 733 Türk genci –323 öğrenci, 180 esnaf çırağı, 140 maden ocağı çırağı ve 90 ziraat çırağı– değişik Alman şehirlerine gönderiyordu.[7] Öğretim için Almanya'ya gönderilen genç Türklerin

---

Bu makalenin daha uzun olan ilk versiyonu Almanca olarak Almanya'daki Türkiye Araştırmaları Merkezi için yazıldı: Börte Sagaster: **Achmed Talib: Stationen des Lebens eines türkischen Schuhmachermeisters in Deutschland von 1917 bis 1983. Kaiserreich-Weimarer Republik-Drittes Reich-DDR.** Zentrum für Türkeistudien (ed.), Köln: Önel Verlag, 1997. Türkçe metnindeki gramer ile stilistik hatalarını düzelten sayın Şahin Beygu'ye teşekkür ederim.

Türk çırakları [illegible] (1915)

Ahmed Talib ve Albert Pöthke'nin diğer çırakları (1925)

ratorluğu'nun yeniden inşa edilmesine yararlı olabilenlerdi. Alman-Türk Derneği'nin 262 öğrenci arasında yaptığı bir anket "mühendis/teknisyen" mesleğini % 46,75 ile en fazla istenen meslek olarak gösteriyor. Bunun arkasından tarım (% 11.5), ticaret (% 8) ve tıp/diş hekimliği (% 7,25) geliyor.[9] Türk çırakları arasında da buna benzer bir durum görülüyor. Almanya'ya gönderilen 182 Türk çırağı hakkında bir meslek istatistiği onların 64'ünün maden işleri çırağı, 44'ünün tahta işleri çırağı, 27'sinin giyim işleri çırağı, 11'inin gıda işleri çırağı ve kalan 36'sının gözlükçü, saatçi, camcı, matbaacı vs. gibi değişik sanat dallarında çalıştıklarını gösteriyor.[10]

toplam sayısı 1918'de takriben 1500 kişiydi. Alman-Türk Derneği'nden destek gören gençlerden başka Osmanlı Serasker Kapısı tarafından gönderilen takriben 500 genç işçi ile 100 teknisyen, öğrenci ve meslek öğrencisi vardı. Kalanı Osmanlı Maarif Nezareti ve Osmanlı Bahriye Nezareti ile Adana ve Konya gibi birkaç Anadolu vilayeti yönetimlerince gönderilen öğrencilerdi. Gençlerin küçük bir grubunu da kendi olanaklarıyla gelenler teşkil ediyordu.[8]

Hem öğrencilerin, hem de çırakların tercih ettikleri meslekler harap Osmanlı İmpa-

Öğrencilerin aksine çırakların çoğu Istanbul ve Anadolu'daki yetimhanelerden gelen fakir savaş yetimlerinden oluşuyordu. Bunlar kendi istekleriyle Istanbul'daki Türk-Alman Derneği'ne başvurup dernek tarafından Almanya'daki öğretim için seçilmişlerdi.[11]

Ahmed Talib de bu çıraklardan birisiydi. İstanbul'un Kadıköy semtinde orta halli bir tüccar olan babası 1915 senesinde Çanakkale'de şehit düşmüş, annesi de birkaç sene önce vefat etmiş.[12] Böylece bir yetimhaneye verilen Ahmed, orada Almanya'daki iş imkanlarını duyup Almanya'ya gönderilmek için Osmanlı Maarif Nezareti'ne başvurmuştur.[13]

Ahmed Berlin'e geldiğinde ustası, Fürstenwaldeli kunduracı Albert Pöthke, onu beklemekteydi. Ahmed

Berlin'e varır varmaz Fürstenwalde'ye geçtiler. Orada Ahmed 1 Mayıs 1917'de çıraklığa başladı.[14] Ahmed'in Fürstenwalde'de Türk arkadaşları yoktu. İyi Almanca öğrenmeleri ve Alman kültürünü en iyi şekilde tanımaları için Türk genç öğrenci ve çıraklar bütün Almanya'da değişik şehirlere dağıtılıyorlardı.

Ahmed'in yerleştirilmesinden sorumlu olan Frankfurt/Oder Esnaf Odası yanısıra, Augsburg, Berlin, Breslau, Bromberg, Düsseldorf, Mannheim, Oldenburg, Schwerin, Ulm ve Weimar Esnaf Odaları ile Bonn, Breslau, Clausthal, Dortmund, Halle/Saale Baş Maden Ocakları (Oberbergwerksämter) ve Kralî Maden Ocağı Müdürlüğü (Königliche Bergwerksdirektion) Saarbrücken, Türk çırakların işyerlerine yerleştirilmesinde görev alıyorlardı.[15] Esnaf atölyelerinde çırakların iaşe ve giydirilmesini ustaları yükleniyordu. Bunun karşılığında çırak ustasının atölyesinde en az dört senelik bir dönem çalışmaya mecburdu (üç sene çıraklık dönemi ile bir sene yerel standartlara göre maaş ödenen bir haftalık dönemi).[16]

Çırakların Alman toplumuna entegrasyonu her zaman mesleğinin mezuniyet sınavını "çok iyi"[17] ile geçen, sempatik ve açık davranışlarıyla yeni Alman çevresinde çabuk arkadaş bulan Ahmed'inki kadar kolay olmadı. Genç öğrenci ve çırakların –ki onların küçük bir grubunu da kız öğrenciler oluşturuyordu– Alman aileler yanında yaşayıp "yavaşça aklimatize edilmeleri"ni[18] (Russack) bekleyen Alman-Türk Derneği'nin yüksek amaçları, gerçekle yüzleşince her zaman ulaşılır değildi. En azından çıraklar için, bu plan büyük sorunlar içeriyordu.

Çırakların takriben % 25'i iki aylık bir deneme döneminden sonra Alman-Türk Derneği tarafından "uygun değil" diye ülkelerine geri gönderiliyordu;[19] örneğin Fürstenwalde'ye gönderilen beş Türk çıraktan[20] yalnız Ahmed Almanya'da kaldı.[21] Oldenburg Esnaf Ocağı tarafından "Grandük İçişleri Bakanlığı Oldenburg"a (Großherzogliches Ministerium des Inneren Oldenburg) yazılan 4 Mart 1918 tarihli bir mektup Türk çıraklarının yüksek başarısızlık oranının sebeplerini açıklamaya çalışıyor.

Ahmed Talib dükkanında (1970'lerde)

Buna göre 29 Nisan 1917'de Berlin'den Oldenburg'e alınan 20 çırağın 13'ü gönderildikleri esnaf atölyelerini beğenmemişler. 20 çırağın 11'inin birkaç esnaf atölyesinde çalıştıktan sonra Berlin'deki Alman-Türk Derneği'ne geri gönderilmesi gerekli görülmüş. Mektubun yazarı Dr. Kaersten çırakların memnuniyetsizliğini onlara İstanbul'da proje hakkında yanlış bilgi verilmesi ve bu yüzden Almanya'da yapılacak iş hakkında yanlış fikirler edinerek daha başından para kazanabileceklerini düşünmelerine bağlıyor.[22]

Başlangıç zorluklarını atlatarak Almanya'da kalabilen çıraklar ve ustaları daha sakin bir hayat sürdüler. Ancak, çıraklık dönemi henüz bitmeden, I. Dünya Savaşı'nın sonu bu ilk Alman-Türk eğitim projesini noktalıyordu. Savaş sonrasında Almanya'daki eğitimlerini bitiren öğrenci ve çırakların ardından, kayda değer bir başka grup gelmiyordu. Bir de öğrencilerin bazıları ailelerini merak ettikleri, yahut savaş sonrası zamanı para sıkıntısı çektikleri için planladıklarından daha erken yurtlarına dönüyordu. Ahmed Talib'in kaderi ise farklıydı. Zor durumuna rağmen Almanya'da kalmayı tercih etti. Bugünkü ilk kuşak Türk "konuk işçileri"nin büyük bir kısmı gibi o da Türkiye'ye dönüş hayalini hiç gerçekleştiremedi.

Ahmed Talib savaş sonrası yıllarda bütün Almanların karşılaştığı zorlukları paylaşıyordu. Büyük bir ihtimalle Fürstenwalde'de 1923 yılında işçiler ve esnaflar için son derece kötü olan ekonomik koşullar sebebiyle ustasını terketmek zorunda kaldı. Berlin'de Aron Bramzon isimli bir Yahudi'nin ayakkabı dükkanında yeni bir iş bul-

du. Orada 12.2.1923 arası çalıştıktan sonra [illegible].1924 arası Fürstenw[illegible] Brennabor (Heilborn) kun[illegible]rikasında, Eylül 1924 - Ağust[illegible] arası Fürsrenwalde'deki [illegible] kundura fabrikasında çalıştı[illegible] Uluslararası ekonomik kriz [illegible] durumu kötüleşince pek çok Alman gibi Ahmed Talib de işini kaybediyordu.

Sıkıntılı durumu yüzünden 1927'de son çare olarak 300-400 Mark olan sermayesiyle Fürstenwalde'deki Wriezener Straße'de küçük bir atölye açtı.[24] Bunu bütün bir Nazi dönemi, Rus işgali dönemi ve bundan sonraki Almanya Demokrat Cumhuriyeti dönemince, hayatının sonuna kadar işletti. Bu arada, birisi 1927 senesindeki nişanlısı Anna Höhnow'dan doğan oğlu Rudi Ahmed Höhnow olan, toplam sekiz çırak yetiştirdi.

Dükkanını açtığı yıllarda Ahmed Talib'in Türkiye'ye dönüş olanağı çok uzaklarda kalmıştı. 1927'de çıkan 1041 sayılı "Şeraiti muayyeneyi haiz olmayan Osmanlı tebaasının Türk vatandaşlığından ıskatı hakkında kanun"dan dolayı Türk vatandaşlık hakkından mahrum kalmıştı. Bu kanun "istiklal muharebeleri esnasında milli mücadeleye iştirak etmeyerek Türkiye haricinde kalan ve 24 Temmuz 1923 tarihinde işbu kanunun neşrine kadar Türkiye'ye avdet etmemiş olan Osmanlı tebaasının Türk vatandaşlığından ıskatına" hüküm verdi.[25] Ahmed Talib artık vatansız olduğu için hemen 1927'de Alman vatandaşlığına geçmek için resmi makamlara başvurdu.

Ancak Almanya'nın bürokrasisi Weimar Cumhuriyeti zamanında yabancıları Alman vatandaşlığına kabul etmek konusunda bugünkünden daha hızlı çalışmıyordu; mesele altı uzun sene araştırılıp Hitler'in hükümete geçmesinden sonra reddedildi. Ahmed'in hukuk müşaviri "bir Avusturyalı bizde Reichskanzler olabildiği halde niçin bizim Ahmed Alman vatandaşı olamaz?" sorusu nedeniyle birkaç gün hapis ile cezalandırıldı.[26]

Ahmet Talib

Nasyonal Sosyalizm dönemini Ahmed'in küçük ailesi –artık oğlu ve nişanlısıyla Fürstenwalde'de bir daire paylaşıyorlardı– sakin bir hayat sürüp mümkün olabildiğince az dikkat çekerek geçirdiler. Mesleki hayatı eskisi gibi devam ediyordu: 4.11.1935'te ona Frankfurt/-Oder Esnaf Odası tarafından kunduracı loncasının ustalık diploması verildi. Nazilerin programları asıl memleketi savaşın hemen hemen sonuna kadar tarafsız kalan Türkiye olan Ahmed'i doğrudan tehdit etmiyordu. Ama esmer ve teni koyu olan bir yabancı olarak Nazilerin ırkçı propagandasının klişelerine tam olarak uyduğu da söylenemez. Fürstenwalde kasabasında yaşadığı uzun yıllarda topladığı sempati Ahmed'e şu zor Nazi zamanını geçirmekte muhakkak ki büyük ölçüde yardım ediyordu.

Savaş sonrası dönem Ahmed için yine çok zordu. Fürstenwalde artık Rus işgali altındaydı ve Ahmed'in her dört beş ayda bir ikamet tezkeresini yenilemek için başvurması gerekiyordu. Ancak 1949'da Almanya Demokrat Cumhuriyeti kurulduktan sonra Ahmed Talib biraz rahatladı: 1961'de Alman vatandaşı oluncaya kadar Almanya Demokrat Cumhuriyeti tarafından vatansızlara verilen bir kimlik sahibiydi; iki üç senede bir resmi makamlara başvurması yetiyordu.

Bu arada Ahmed çoktan Fürstenwalde'deki sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası olmuştu. Açık ve girgin bir insan olan Ahmed birçok "tam Alman" olan sosyal aktivitelere katılıp Fürstenwalde kasabasının Bahçıvan Kulübü'ne, Bisiklet Sevenler Kulübü'ne, Sigara İçenler Kulübü'ne vs. üye olmuştu.[27]

Daha sonra Batı Almanya'yı sarsan yabancı düşmanlığı Ahmed'in gözünde sorun değildi. Ne de olsa "tam bir Fürstenwalde'li" olmak için verdiği tavizler az değildi. Entegrasyon onun için her şeyden evvel sırf Almanlardan oluşan çevresine uymak ve Türk kimliğini "unutmak" demekti. Hâlâ Fürstenwalde'de yaşayan oğlu bugün bile babasının Nazi zamanında, Türk aslına fazla özen göstermesinin Nazi ideolojisinin ırkçı temellerine ters düşeceği korkusuyla, ona çok az Türkçe öğretmesine üzülüyor.[28] Ailesinin Almanya'da

rahat yaşayabilmesi için Ahmed Talib yeni vatanında "geçmişsiz bir adam" olarak öldü. Bu ona kolay gelmemiştir: ilk –ve eski Osmanlıcanın yazısı olan Arap harfleriyle ama Alman dilinde yazılı olan– 2.5.1961 tarihli Doğu Alman vatandaşlığına kabul dilekçesinin öntaslağında hâlâ "1927 Alman vatandaşlığına kabul dilekçesini oğlunun kendi ismini taşıyabilmesi için yazdığını" iddia ediyor. Daha sonraki öntaslaklarda sildiği bu cümle aynı dilekçede gösterilen kendi babasına karşı olan tutumuna hiç uymuyor: yeni Alman kimliği için Ahmed Talib'e babasının ismi o kadar ehemmiyetsiz gelmiştir ki, ondan söz bile etmedi ve oğluna dedesi hakkında hiçbir hatıra da aktarmadı.

Üstelik, altmışlarda bağımsız olan esnaflara karşı "prodüksiyon idaresi" (Produktionswirtschaft) lehine bir kampanya sürdüren Doğu Alman bürokrasinin kuşkularını çekmemek için bilerek babasının mesleği hakkında yanlış bilgi verdi. Babası hiç de yazdığı gibi "basit bir Türk işçisi" değildi. Kadıköy'de orta büyükte iki dükkanın sahibi olan babası orta halli bir iş adamı sayılırdı. Ahmed'in okuma yazma bilmesi, o zamanlar halkın çoğu için henüz normal olmayan bir şekilde kendi ifadesiyle "İstanbul'da sekiz sene okula gitmesi", Berlin'de yaşayan bir Türk arkadaşına anlattığı "babasının Çanakkale muharebesine subay olarak katılması" da bunu kanıtlıyor.

ADC zamanında Ahmed Talib memleketi olan İstanbul'dan sık sık söz ediyor ve dükkanında giydiği fes, papuç gibi birkaç "oryantal aksesuvar"la Fürstenwalde'li müşterilerinde "1001 Gece" hayalleri uyandırarak dükkanı için reklam yapıyordu.[29] Yalnız her tür "Türk milliyetçiliğinden" uzak durmaya özen gösterdi. Ahmed Talib'in Alman toplumuna bu kadar "entegre" olmasının sebebi muhakkak onun Fürstenwalde'de Türk çevreden tamamen kopmuş olmasıydı. Batı Almanya'da 1960'lardan sonra yaşayan Türkler için tabii olan, günlük yaşamının sıkıntılarından kendi dilinde teselli bulmak, bir Türk çayevinde çay içip sohbet etmek, bir cami ziyaretinde ya da bir Türk arkadaşının evinde eski memleketinden haber almak gibi gurbet yaşamını kolaylaştıran imkanlardan yoksundu.

Ne de olsa Batı Almanya'daki "konuk işçi akımı" Ahmed Talib'in hayatı için de önem kazandı. Batı Almanya'ya gelen ilk Türkler arasında Ahmed'in kız kardeşinin oğlu bulunuyordu. "Doğu Alman-Batı Alman-Türk" ailenin kavuşmasına artık kısaca değinelim: Ahmed'in Fürstenwalde'de yaşayan ve artık çocuk sahibi oğlunun birkaç torununu da kapsayan Alman ailesi ile Stuttgart yakınlarında yaşayan Türk ailesi birkaç kere buluşup tanıştılar. İki Almanya'nın birleşmesinden sonra 1983'te vefat etmiş olan Ahmed'in oğlu Rudi Ahmed Höhnow'un ilk işi İstanbul'a gidip artık Almanya'dan "kesin dönüş" yapmış olan Türk akrabalarını ziyaret etmek oldu. Zaten babasının burada kısaca sunulan hayat hikayesinin yazılmasını teşvik eden de odur.

NOTLAR

1 Russack, Hans Hermann: "Die türkischen Lehrlinge". **Türkische Jugend in Deutschland: Jahresbericht der Schülerabteilung der Deutsch-Türkischen Vereinigung**, [Berlin 1918], s. 47-65, s. 51.

2 **Tätigkeitsbericht der Türkisch-Deutschen Vereinigung in Konsantinopel für die Zeit von ihrer Gründung bis Ende** 1917, Leipzig 1917, s. 4.

3 Isimler için bk. **Mitgliederverzeichnis der Deutsch-Türkischen Vereinigung**, Berlın, Januar 1916.

4 **Tätigkeitsbericht der Türkisch-Deutschen Vereinigung in Konstantinopel: für die Zeit von ihrer Gründung bis Ende** 1917, Konstantinopel 1917, s. 9.

5 a.g.y., s. 9-11.

6 Bk. **Mitgliederverzeichnis der Deutsch-Türkischen Vereinigung: Januar 1916**, Berlın 1916 ve "Tätigkeitsbericht der Deutsch-Türkischen Vereinigung (fur das Jahr 1917)": Deutsch-Türkische Vereinigung: Mitteilungen No. 4, s. 105.

7 H.H. Russack: "Das Studium unserer türkischen Schüler": **Deutsch-Türkische Vereinigung:** Mitteilungen No. 7, Berlin, Februar 1919. s. 9-13, s. 9.

8 "Gesamtzahl der jungen Türken in Deutschland": **Deutsch-Türkische Vereinigung: Mitteilungen** No. 5/6, Berlin, Juli/August 1918. s. 149.

9 Hans Hermann Russack: "Türkische Jugend in Deutschland": **Türkische Jugend in Deutschland**, s. 3-19. s. 13-14.

10 Hans Hermann Russack: "Die türkischen Lehrlinge": **Türkische Jugend in Deutschland**, s. 47-68, s. 52-53.

11 Russack, "Die türkischen Lehrlinge", s. 49.

12 Interview oğlu Rudi Ahmed Hohnow ile, Fürstenwalde 3.3.1995.

13 a.g.y.

14 Ahmed Talıb'ın Alman Vatandaşlığına geçme dilekçesinin kendi yazdığı öntasarlaması 2.5.1961.

15 Russack, "Die türkischen Lehrlinge", s. 50.

16 a.g.y., ile Josef Wilden: "Türkenlehrlinge im Handwerk": **Deutsch-Türkische Vereinigung: Mitteilungen** No. 5/6, Juli/August 1918, s 144-47, s. 145.

17 Mezuniyet belgesine gore.

18 Russack, "Türkische Jugend in Deutschland . s. 6.

19 Russack, "Die turkischen Lehrlinge", s. 49.

20 Russack, "Die türkischen Lehrlinge", bk. çırakların meslek istatistiği s. 52-53.

21 Interview Rudi Ahmed Höhnow, 3.3.1995.

22 4.3.1918, Bundesarchiv Potsdam, Dok. No. 7604/14.

23 Ahmed Talib'in Alman Vatandaşlığına geçme dilekçesinin kendi yazdığı öntaslağı. 2.5.1961.

24 Interview Rudi Ahmed Hohnow ile, 3.3.1995.

25 **Düstur**, üçüncü tertip, cilt 8, Kasım 1926-Ekim 1927, s. 572.

26 Ahmed Talib'in Alman Vatandaşlığına geçme dilekçesının kendi yazdığı ontasarlaması, 2.5.1961.

27 Oğlu Rudi Ahmed Hohnow'nın ifadesiyle, interview 3.3.1995.

28 a.g.y.

29 Oğlu Rudi Ahmed Hohnow ve ailesi ifadesiyle, 3.3.1995.

Cephede Başkomutan Olan Son Osmanoğlu

Osman Fuad Efendi "Osi"

HASAN BASRİ DANIŞMAN

Çocukluğunda lakabı "Osi" olan Şehzade Osman Fuad Efendi, 1895 yılında Boğaziçi'ndeki Çırağan Sarayı'nda doğdu. 1876'da saltanatı 93 gün süren V. Murad, geçici delilik neticesinde hal edildikten sonra, vefatına kadar, ailesiyle bu Saray'da halefi Abdülhamid tarafından ikamete mecbur tutulmuştu. Küçük Osi, V. Murat'ın torunuydu. Babası Şehzade Mehmed Salahaddin Efendi sabık Padişah'ın tek oğluydu.

V. Murat, 1904'de vefat edince, ailesi Çırağan'da gözaltında kaldı. 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla serbest kaldılar ve artık 13 yaşına gelen Osi, kapalı muhitten kurtulup 1916'ya kadar babasının Feneryolu'ndaki konağında ikamet etti.

16 yaşında maceralı ömrünün ilk önemli deneyimi başlar. 1911'de Enver Bey (sonra Paşa) Libya'yı istila eden İtalyanlara karşı devam eden mukavemeti takviye etmek üzere "Fedai Zabitan" (Fedai Subaylar) grubunu kurup o cepheye gidince, Osi yanındadır. Şehzade Bengazi Sancağı'ndaki (Libya'nın Sirenek veya Siranaika bölgesidir) harekâta katılır. Tarihçi Yılmaz Öztuna'nın anlattığı gibi Osi, bu cephede "Kurmay Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Kemal ile tanışıp dost oldu."[1]

Türkiye'ye dönünce tahsiline devam eder ve nihayet Harbiye'ye girer. Zamanın adetine göre mezuniyet sınavı için bir heyetin karşısına çıkması icab ediyordu. İmtihan Heyeti'ni teşkil edenler deneyimli yüksek rütbeli subaylardı ve başkanları ünlü Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ydı. Usule göre heyet üç sual sorarmış ve verilen cevaplara göre subay adaylarının başarılı olup olmadıklarına karar verirmiş.

Sınav günü Osi heyecan içindedir. İlk soru sorulunca, genç şehzade cevabı bilemez. Heyetin karşısında suskun kalır. Sıra ikinci suale gelir. Verilecek cevap bir türlü aklına gelmez. Nihayet üçüncü ve son soru sorulur. Hiçbir ümidi kalmamış Efendi gene söyleyecek bir şey bulamaz.

Buz gibi bir hava eser. Put kesilmiş sınav heyetinden ses çıkmaz. Osi için dakikalar saat gibi geçer. Sonunda, Gazi Ahmet Muhtar Paşa söz alır.

"Efendi Hazretleri sorularımıza cevap veremedi. Fakat gözlerinden belli. Cevapları biliyor. Bunları ifade etmekte yalnız geçici bir zorluk çekmektedir. Bence Efendi başarılı sayılır. Sınavı geçmiştir! "Heyetin diğer üyelerinden itiraz çıkmayınca, Osi rahatlar, keskin bir selam çakar ve odadan subay olarak çıkar.[2]

Ondan sonra Osman Fuad Efendi Almanya'ya gönderilir. Berlin'deki Prusya Askeri Akademisi'nden mezun olur ve Alman İmparatoru Kaizer'in Süvari Muhafız Alayı'nda yüzbaşı rütbesiyle staj yapar.

İlk Dünya Savaşı'nda Çanakkale'de hizmet görür. Bu cephede Mustafa Kemal Paşa ile tekrar temastadır. Bir rivayete göre Osı yaralanır, fakat buna dair kesin bilgi bulamadık. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri (Killigil) 1915'de Libya'ya Osmanlı Başkomutanı olarak gönderilince, Fuad Efendi maiyetindedir.

Bir müddet sonra Türkiye'ye döner. Ancak 23 yaşında bir binbaşıyken, Fuad Efendi'ye Ocak 1918'de Ferik (Tümgeneral) rütbesi verilir ve Libya'ya üçüncü defa gönderilir. O yılın Mayıs ayında Nuri (Killigil) Paşa Kafkas cephesine tayin edilince, Fuad Efendi, Libya'da Osmanlı Başkomutanı olur.

Dünya Savaşı sırasında Libya'ya bütün gidiş gelişler Adriyatik Denizi'ndeki Avusturya-Macaristan İm-

Şehzade Osman Fuad Efendi Alman Süvari Muhafız Alayı yüzbaşı üniformasında.

paratorluğu'nun limanlarında üslenen Alman denizaltılarıyla yapılırdı. Bu yolculukların biri Fuad Efendi için maceralı geçer (maalesef hangisi olduğunu tespit edemedik).

Zamanın denizaltıları hâlâ iptidaiydi. Aküleri uzun müddet denizaltında seyir etmelerine imkân veremezdi. Bunları şarj edip daha çabuk yollarına devam etmek için, dizel motorlarını kullanarak satıhta seyir ederlerdi. Ancak saldırı veya savunma maksadıyla dalışa geçilirmiş. Fakat deniz üstünde seyir edince, düşman savaş gemileri onları kolaylıkla avlayıp batırabiliyordu.

Radar henüz olmadığı için (ancak İkinci Dünya Savaşı'nda icad edilir), satıhta seyir edince gafil avlanmamak için, güvertede birkaç gözcü bulundurulurdu. Gemi, hattâ duman bile göründüğünde, görevli subay alarm klaksonuna basardı ve denizaltı dalışa geçmeye başlardı. Gözcüler, güverte subayı ve denizaltının dışında kimler vardıysa oyalanmadan geminin gövdesine acele ile inmeye mecburdu. Ve su geçirmeyen kapaklar hemen kapatılırdı.

Denizaltı yolculuğu kolay değildi. Makina gürültüsü, sıcak ve havasızlıktan geminin içi bunaltıcıydı. Bu şartlarda herkes güverteye çıkmak isterdi. Fakat tehlikeli sayılan bölgelerde, anında dalışa geçebilmek için, görevliler haricinde kimse güverteye bırakılmazdı. Tabiî ki önemli sayılan kişiler için istisnalar yapılırdı. Fuad Efendi, Hanedan'a mensup yüksek rütbeli Osmanlı subayı olduğu için bunlardan sayılırdı. Fakat şehzade savaş gemilerinin yabancısıydı. Denizaltılarda tatbik edilmesi gereken acele ve çevikliğe alışık değildi. Nitekim, sözkonusu sefer sırasında güvertede hava alırken, alarm verilir. Ağır davranan Osi geminin gövdesine inen merdivene yetişen son kişi olur. Nisbeten yavaş ve tereddütle inerken, su geçirmeyen ağır kapak şiddetle başına iner ve Osi ağır yaralanır.

Denizaltı hemen rotasını değiştirir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Adriyatik'teki en büyük deniz üssü olan Pola Limanı'na yüksek süratle gider. Deniz Kuvvetleri Hastanesi'nde Fuad Efendi'nin kafatası çatladığı tespit edilir ve derhal ameliyat edilir.[3] Osi iyileşince göreve döner.

Dünya Savaşı'nın son yılı olan 1918'de, Kuzey Afrika'daki Osmanlıların durumu parlak değildi. 1915 ve 1916'daki başarıları sayesinde teşkil ettikleri tehlikeyi kavrayan müttefikler gereken tedbirleri almıştı. 300-500 Türk subay, erbaş ve er, birkaç Alman irtibat subayı ve sayıları 15.000-30.000 arasında değişen yerli gönüllü mücahitlerden ibaret olan Osmanlı kuvvetlerine karşı büyük güçler yığılmıştı.

İtalya 1915'den 1918 Mütarekesi'ne kadar Libya'da 60.000 asker bulundurur. Orduları geniş imkânlara sahipti. En ağır toplarla mücehhez deniz ve kara birlikleri, bol sahra topu, makinalı tüfek, uçak ve motorlu vasıtaları vardı, ki Osmanlılarda bunların hiçbiri yoktu.

İngilizler, Mısır'ın batısını savunmak için 30.000 asker, Fransızlar, Tunus'un doğu sınırını korumak için 15.000-8.000 asker yığmıştı. Her zaman yaptıkları gibi, İngilizler ajanlarını kullanırlar ve harekât için cömertçe sarf ettikleri paralarla (1916'ya kadar 80.000.000 İngiliz lirası), durumu nihayet kendi lehlerine çevirmişti.

Neticede Bengazi Sancağı'ndaki mücahitlerin büyük bölümü Nisan 1917'de ateşkes anlaşmasına razı olmaya mecbur kalmıştı. Fakat İngiliz ısrarlarına rağmen, yanlarında bulunan Osmanlıları teslim etmemişlerdi ve bunlar Trablusgarp'ta bulunan arkadaşlarına katılabilmişlerdi.

Osmanlılar ve geriye kalan mücahitler mücadeleye devam eder. Ufak çapta da olsa, İtalyanları boyuna taciz eden saldırılarına ara vermezler. Bu durum 31 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması'na kadar devam eder.[4]

Kendilerine İstanbul'dan ulaşan emirlere rağmen, Fuad Efendi ve yanındakiler onları mağlub edemeyen İtalyanlara teslim olmayı kabul etmez! Durumları ümitsiz de olsa, silahlarını bırakmazlar.

Mütareke'den sonra devam eden bu direnişin süresini tespit edemedik. Elimizdeki kaynaklar bu hususta çelişkilidir. Bazıları birkaç aydan bahis ederken, diğerleri birkaç hafta devam ettiğini söyler.

Bir sohbet sırasında bu hadiseyi

anlatan Fuad Efendi'nin söylediklerinden yazarın hatırında kalan intiba şu ki, Osmanlıların mütarekeden sonra Libya'daki askeri faaliyetleri altı ay civarında devam etmişti.

Libya'daki Osmanlı Başkomutanlığı'nın dış dünya ile temasları artık büyük ölçüde kesilmişti. Erzak, cephane ve diğer gereksinimlerini bir dereceye kadar sağlayan Alman denizaltılarının seferleri ateşkesle hemen kesilmişti.

Fakat İstanbul'la telsiz irtibatı devam etmişti. Fuad Efendi'ye teslim olmaları için boyuna tekrarlanan emir ve talimatlar ısrarlıydı. Direnişleri Osmanlı Hükümeti'ni zora sokmaktaydı. Diplomatik baskılar ve askeri misilleme tehditleri gittikçe artmaktaydı.

Osman Fuad Efendi, İtalyanlara teslim olmaktansa, Tunus'daki Fransızlara iltica etmenin daha uygun bir seçenek olacağına karar verir. Gereken hazırlıklara başlar.

İlk tedbiri, yanlarında kalan Libyalı mücahitlere güven içinde dağılmaları için fırsat vermek olur. Bu önemliydi çünkü İtalyanlar bunları "vatan haini" saymaktaydı ve yakalananları genellikle gözlerini kırpmadan kurşuna dizmekten çekinmiyordu. Gönüllülerin bir kısmı fırsattan istifade edip zamanında Osmanlıların yanından ayrılarak saklanırlar. Geriye kalanlar kendilerini Osmanlı sayarak sonuna kadar Türkiye'den gelen arkadaşlarıyla kalmaya karar verir.

Bu mesele halledildikten sonra, Osi elinde kalan kuvveti toplar. Misurata civarında İtalyan deniz ve kara topçu menzillerinin dışında bulunan karargâhını terk eder ve Güney'e doğru çöle dalar. İtalyanlar, Libya sahillerindeki garnizonlarından uzaklaşmasını hiç sevmemekle beraber, arada civarlarındaki bölgelere devriye göndermeyi ihmal etmezdi.

Usul ve adetlerini artık bellemiş olan Fuad Efendi, çölde İtalyanların ulaşmadığı bir mesafeye gelince, Libya'daki Osmanlı ordusunun son kalıntıları ile yön değiştirerek Batı'ya doğru yürüyüşüne devam eder.

Tunus sınırına yaklaşınca kamp kurulur. Fuad Efendi, Fransızca bilen bir subayını beyaz bayrak himayesinde en yakın Fransız karakoluna gönderir. Libya'daki Osmanlı Başkomutanı ve askerlerinin Tunus'a sığınmak istediklerini Fransızlara bildirilir.

Fakat bunun kayıtsız-şartsız bir teslim olmadığı belirtilir. Zira Osmanlı Başkomutanının bir şartı vardı. Ne kendisi, ne yanındaki Osmanlı subay, erat ve yerli gönüllüler İtalyanlara iade edilmemeliydi.

Fransız karakolundaki komutan karargâhı ile temasa geçtikten sonra Fuad Efendi'nin şartının kabul edildiğini bildirir. Osmanlılar sınırı geçer ve silahlarını teslim eder. 24 saat geçmeden, Fransızlar hepsini İtalyanlara devreder! Zamanın muzaffer iki büyük devletine yakışan bir hareket tarzıydı!

Osman Fuad Efendi, Osmanlı subay, erbaş ve erleri İtalyanlar tarafından Trablus'a sevk edilir. Rütbelerine göre muhtelif esir kamplarına dağıtılırlar. Osi, kendini denizaltıları Libya sahillerine yakın yerlerde batırılmış olan Alman subayları arasında bulur.[5] Libyalı mücahitlere gelince, Fuad Efendi'nin tahminine göre, çoğu kurşuna dizilmiş olacaktı.

Fuad Efendi bu kampta uzun süre kalmaz. İtalyanlar onu Askeri Nakliye gemisiyle Napoli Limanı'na sevkeder. Gemi demir attıktan sonra onu uzun bir müddet (süresi hakkında bilgimiz yok) gemide alıkorlar.

Şehzade Osman Fuad Efendi Trablusgarp'ta Başkomutanı iken.

Yanında arkadaşlarından kimse yoktu. Artık 1919 yazıydı, gemi sıcak mı sıcaktı. Akşam üstleri hava almak üzere güverteye çıkabiliyordu.

Hava kararırken, kordon boyu yavaş yavaş canlanırdı. Önce rengârenk ışıklar yanardı. Sonra uzaktan müzik, şarkı, eğlenmekte olan insan sesleri gelirdi. Sıkıntıdan çıldırmak üzere olan Osi için bunlar eziyetti. Kanaatına göre İtalyanlar onu bu maksatla gemide tutuyorlardı. Mütarekeye rağmen onlara kafa tutmuş, sonra onlardan alay edercesine, Libya'nın göbeğine yakın bir bölgeden kalkıp da Tunus'a kadar askerleriyle çekilmişti, sırf onlara teslim olmamak için. Şimdi, bu Osmanlı subayı ellerine düşmüştü. Ona bir ders vermek icab ediyordu. Ve o ders veriliyordu!

Osman Fuad Efendi'nin Hasan Basri Danışman'a imzaladığı mütareke dönemindeki bir fotoğrafı.

Manevi işkence bitince, Osi, Osmanlı Hanedanı'na mensup olduğundan, İtalyanlar onu başka savaş tutsaklarının bulunduğu kamplara göndermek istemezler. Onun yerine Şehzade'yi Napoli civarında bir villada ev hapisinde tutarlar.[6]

Osi'nin esareti 1920'nin başlarında biter. İstanbul'a dönünce asker ocağındaki görevine tekrar başlar. O zamanlarda çekilmiş bir resmini yazımızla yayınlıyoruz. Kalpağı ilginçtir. Osmanlı subay kalpaklarından fazla Kuvayı Milliye'nin kalpaklarına benzemektedir. Sayın Yılmaz Öztuna bu deviri anlatırken şunu kaydeder: "Mütareke'de İsmet İnönü'yü himaye edip aylarca sarayında misafir etti."[7]

Hanedan Türkiye'den sürülünce, Fuad Efendi 1920'de evlenmiş olduğu ve Mısır Hanedanı'na mensup olan eşiyle İsviçre'de bulunmaktaydı. Orada kendisine Atatürk'den bir mektup gelir. Öztuna'ya göre mektubunda "Atatürk, silah arkadaşı için istisna yapamadığını..." Fuad Efendi'ye izah etmişti.[8]

Osman Fuad Efendi ile ilgili ve İkinci Dünya Savaşı'nda cereyan eden ilginç bir olay var. Bunu da nakletmeden edemeyiz. Savaş yıllarında emin kaynaktan duymuştuk. Fakat o zaman aleniyete geçmemişti.

Sayın Öztuna olayı şu şekilde anlatır: Almanlar, Libya harekâtına iştirak edince İngilizler "... Efendi'ye albay rütbesiyle ve tam yetkiyle Rommel'e karşı komando harbi teklifi yaptı, zira Libyalıların Efendi'ye bağlılığı devam ediyordu. Efendi, İngiliz üniforması giyemeyeceğini, eski silah arkadaşı olan Almanlarla dövüşmek istemediğini bildirdi."[9]

Libyalıların Osman Fuad Efendi'ye karşı duydukları hisleri kanıtlamak maksadıyla bir hatıramızı kaydedelim. 1971-73 arasında Libya'da Birleşmiş Milletler görevlisi olarak bulunduğumuz sırada, Trablus Kalesi'ndeki müzeyi gezmiştik.

Orada Libyalıların İtalyanlara karşı yaptıkları ve 1930'lara kadar devam eden, mücadeleye hasredilen bir bölüm kahramanların resimleri sergileniyordu. Bunların arasında Fuad Efendi'yi Libya'daki Osmanlı Başkomutanı üniformasıyla gösteren ve yazımızla yayımlanan resminin eşi bulunmaktaydı!

Osi veya Şehzade Osman Fuad Efendi, Türkiye'yi tekrar göremeden 1973'de Paris'te vefat eder. 77 buçuk yaşındaydı. Şehzadelerin en yaşlısı sıfatıyla, 1954'den başlayarak 19 yıl boyunca Osmanoğlu ailesinin Reisliğini deruhte etmişti.[10]

NOTLAR

1 Buraya kadar verilen bilgilerin kaynağı Sayın Yılmaz Öztuna'nın **Devletler ve Hanedanlar** eseridir. Bu eser Kültür Bakanlığı Kaynak Eserler Dizisinin 18.sidir. Ankara 1989'da yayınlanmıştır. Bkz. Cilt 2, s. 355-356.

2 Babası Ziya Bey, Osman Fuad Efendi ile yaptıkları sohbetler sırasında, yazar henüz lise öğrencisi iken, bu hikâyeyi Sehzade'nin ağzından duymuştu. Çok neşeli bir kısılığı olan Şehzade, kendi hesabına da olsa, her şeyin gulunç tarafını gormekten zevk alırdı ve bu gençlik anısını bol kahkahalarla anlatmıştı.

3 Bu olayı aynen (2) sayılı notumuzda tarif ettiğimiz gibi yazar Fuad Efendi'nin ağzından işitmiştir. Şehzadeyi başı sargı bezleriyle sarılı bir resmini de o gün gördüğünü hatırlıyor.

4 1911 ve 1918 arasında Libya'yı İtalyanlara karşı savunmak maksadıyla Osmanlıların giriştiği askeri *harekâtları tarif eden kaynak*: Dr. Philip H. Stoddard, **Teşkilât-ı Mahsusa**, Arba Yayınları, Istanbul, 1993, ss.80-86.

5 Yazar 1971-73 arasında Libya'da Birleşmiş Milletler görevlisi iken, Alman Buyük Elçiliği Musteşarı'ndan oğrendiğine gore, Deniz Kuvvetleri Arşivleri İkinci Dünya Savaşı'nı zarar gormeden atlatabilen tek Alman askeri arşivleriydi. Libya'ya tayini çıkınca genç diplomat Kiel'e gıdıp bu arşivleri gözden geçirmiş. Evraklar arasında Libya'dakı Osmanıları desteklemek için yapılan Alman denızaltı seferlerının kayıtları ve taşıdıkları yolcular, silah, cephane, malzeme, vs.nın dokümü bulunuyormuş. Ayrıca çeşitli konular hakkında Alman deniz subayları tarafından yazılan raporlar, mektuplar vs. arasında Italyanların eline düşüp Libya'da savas tutsagı olarak bulunan Alman subaylarının evrakları da varmış. Alman Müsteşarı Osman Fuad Efendi'nın bulundukları kampa getirılışi ve bir müddet aralarında kaldığını anlatan evraklar gordüğünu yazara anlattıydı. Yeni nesil araştırmacılarımız arasında ilgilenenler olursa, Kıel Alman Deniz Kuvvetleri arşivlerinde tarihimizle ilgili kıymetlı bilgiler bulabileceklerini bu vesileyle belirtmek istiyoruz.

6 Misurata yakınındaki karargâhtaki son gunler, Tunus'a iltıcaları ve Italyanların kendısine lâyık gordükleri muameleyi, yazar (2) sayılı notta tarif ettiği tarzda Sehzade'den duymuştu. Şehzade ve babası arasında cereyan eden bu sohbetler sırasında anlatılanları ancak dınlemıştı. Tamamlayıcı bilgi istemek aklına gelmediği gibi, terbiye icabı hıçbir zaman büyuklerının lafını kesip sualler sormaya teşebbus dahi etmemıstı. Duyduklarını hatırladığı gibi burada kaydetmekten maksadı, genç araştırmacılarımıza, belki faydalı olur ümidiyle, bazı ıpuçları temin etmektir. Onların çalışmalarına bu sekılde yardımı olabılırse kendını cok mutlu sayacaktır.

7 Bu iki paragraftaki bilgiler için kaynağımız (1) sayılı notumuzda künyesini verdiğimiz Sayın Y. Öztuna'nın eseridir, s. 356'a bknz.

8 Kaynak (7) gibidir.

9 Kaynak (7) gibidir.

10 Kaynak (7) gibidir, fakat bu sefer bkz. s.355'e.

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN

ERMİS MARKA KONSERVELERİNE AİT ETİKET VE MARKA İLMUHABERİ

1920'lerde İstanbulda üretilen Ermis Konservelerinin Rumca, Fransızca ve Eski Türkçe harflerle basılmış etiketi.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİ

Alâmeti farika kayıt ilmuhaberi

İktisat Vekâletinden irsal olunan alâmeti farika numunelerinin Adliye Vekâleti evrak odasınaca kayd olunduğu defterdeki sıra numerosu 103 İktisat Vekaleti Sanayi müdüriyeti Umumiyesi numerosu 56

Alâmeti farikanın tescil olunduğu mahal : İstanbul Vilayeti meclisi idaresi.
Tarihi tescil : 24 Nisan 1339'dan itibaren
Mamulat ve eşyanın cins ve nevi : Her nevı konserve kutuları ve her nevi meşrubat ve ıtrıyat üzerine vaz edilmek üzre bir adet alameti farika.
Alâmeti farika sahibinin ve yahut vekilinin ismi : Sahibi: Ermis Kiryakidis. (Türkiye tebaasından).
Mahalli İkamet ve Sanatı : Beyoğlu Tiyatro sokağında 17 ve 19 mumerolu Ermis ticarethanesi sahibi.

1339 senesi Nisanının yirmi dördünden itibaren on beş sene müddetle hükmü cari olmak üzre Ermis Kiryakidis namına muharrer olarak Türkiye İktisat Vekâletinin 30 Eylül 1339 (1920) tarihli ve 18245 numerolu tezkeresile gönderilmiş olan alameti farika nizamnamesinin sekizinci maddesi mucibince defteri mahsusuna kayd olunmuştur.

FEZA KÜRKÇÜOĞLU KOLEKSİYONU

Birinci Haçlı Seferi-II

Clermont Konsili ve İlk Hazırlıklar

B. Bülent Can

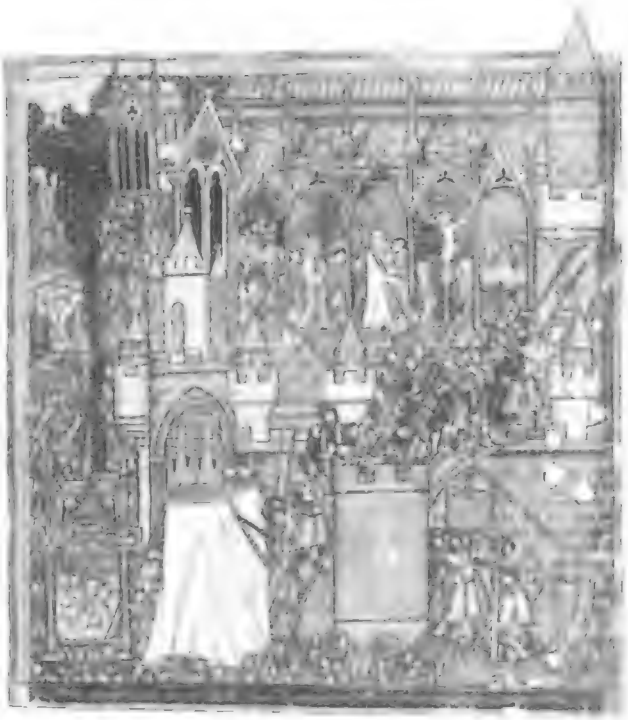

Kudüs'e saldırının canlandırılması. Arka planda İncil'de İsa'nın ölümünü nakleden bölümünden sahneler, önde ise kuşatma kuleleri görülmektedir. (William V. Tyros History'den).

Yazımızın birinci bölümünde anlattığımız 18-27 Kasım tarihleri arasında Fransa'nın Clermont şehrinde yapılan coşkulu toplantının ardından, yerel otoriteler arasında, sefere çıkmak üzere askeri hazırlıklar için yoğun bir çalışma başladı. Toplantının bitmesinden birkaç gün sonra, 1 Aralık 1095'de güçlü Toulouse kontu St. Gilles'li IV. Raimund, yolladığı haberciler aracılığıyla, birliklerinin Haçlı Seferlerine katılmaya hazır olduğunu bildirmek üzere papalığa başvurmaktaydı. IV. Raimund'un Clermont toplantısındaki çağrıyı bu kadar kısa sürede öğrenmiş olması olanaksız olduğundan, muhtemelen papa bu çağrıdan çok önce kendisiyle bu amaçla ilişkiler geliştirmiş ve onu hazırlamıştır.[1]

Clermont toplantısından hemen sonra (2 Aralık 1095) yola çıkan papa, Fransa'da yaptığı aylar süren gezisi sırasında, Nimes, Poiters, Limoges, Tours ve diğer şehirlerde toplantılara katılarak geniş kitlelere Haçlı Seferlerine katılmaları yönünde çağrıda bulundu.[2]

Ayrıca değişik bölgelere mektuplar yollayarak bu propagandalarını sürdürdü. Bu mektuplardan günümüze üç adeti kalmıştır. Bunlar, Flamanlara, Vallombrosa keşişlerine ve Bolognayalılara yolladıklarıdır.

Ayrıca kiliseler de bu propaganda çalışmalarına katılarak, halk arasına vaizler yollamaktaydı. Örneğin Güney Fransa'da, Mâconnais'de, Lothringen'de Champagne'da Normandiya'da ve Flandern'de yapılan bu çalışmalar sonucunda, Haçlı Seferi çağrısı büyük bir coşkuyla karşılanmıştı. Papalığın beklediğinden daha büyük bir coşkuyla karşılanan bu çağrı, silahsız veya silahlı tüm halkı kısa sürede harekete geçirmişti. Kısa sürede bir araya gelen ilk birliklerin gözündeki hedef Kudüs'tü...

Papalığın gözünde ilk başlarda 'Bizans'a yardım' hedefini taşıyan bu sefere hazırlık sırasında, Kudüs'ün (Kutsal Topraklar'ın ve İsa'nın mezarının) işgalden kurtarılması hedefi ön plana çıkmıştı. Oysa, Clermont toplantısında papanın yaptığı konuşmayı aktaran ve toplantıya bizzat katıldığını belirten *Fulcher von Chartres*'in kaleme aldığı metne göre,

(Üstte) Haçlı-Müslüman savaşları Kudüs'te Hac görevini yerine getiren bir Haçlı (altta).

bu konuşmada kesinlikle Kudüs sözcüğü geçmemiştir. Ama daha sonraki yıllarda kaleme alınmış kaynaklarda Clermont Konsülü'nde Kudüs'ün kurtarılmasıyla ilgili konuşmalar yapıldığı belirtilerek, daha o günden Kudüs'ün asıl hedef olduğu havası verilmiştir. Papanın yukarıda sözünü ettiğimiz mektuplarından ilkinde de Kudüs'ün kurtarılmasının ön planda olmadığını görmekteyiz. 1095 sonunda[3] Flamanlara yazdığı mektupta, asıl hedef olarak Doğu kiliselerinin kurtarılmasından bahsedilirken, Kudüs'e ikincil bir hedef olarak kısaca değinilmektedir. Bolognoyalılara 1095 Eylülü'nde yazdığı mektupta ise, Kudüs'ün ön plana çıktığını görmekteyiz. Yine 1096 Ekimi'nde Vallambrosa'ya gönderilmiş mektupta, açıkça Kudüs'e giderek Hıristiyan kiliselerin kurtarılmasından söz edilmektedir. Clermont toplantısı sırasındaki Kudüs sorunu, bilim adamları arasında hâlâ tartışılmakta olan bir konudur.[4] Bu konunun tartışılması Clermont'da yapılan toplantıyla ilgili kaynakların çelişkili bilgi vermesinden kaynaklanmaktadır. Ama Clermont toplantısından kısa bir süre sonra Kudüs'ün Haçlı Seferlerinin en açık hedefi haline geldiği tüm kaynaklarca ifade edilmektedir.

Bu kadar kısa süre içerisindeki bu değişikliğin nedenlerinden biri de Keşiş Piyer'in Kudüs'ü kurtarmak için ayrıca yürütmekte olduğu çalışmaların yarattığı etki olabilir. Nitekim Kudüs'e yaptığı hac ziyareti sırasında karşılaştığını iddia ettiği Müslüman zulmüne karşı, İsa'nın rüyasında kendisine verdiği 'Kutsal Topraklar'ın kurtarılması' mesajını Avrupa'da yaymak için köy köy gezen Keşiş Piyer'in *(Pierre l'Heremite)* gösterdiği hedef başından beri Kudüs'tür...

Kişiliği ve görünüşü hakkında oldukça ilginç bilgilere sahip olunan Keşiş Piyer henüz 1095 yılında Berry Kontluğu'nda başlattığı propaganda çalışmalarını, sonraki aylarda Orleannais, Champagne, Lothringen, Meuse, Aachen ve Köln güzergahı üzerinde sürdürmüştür.[5]

Oldukça yoksul bir kılık kıyafet içerisinde ve eşeği üzerinde ya da yaya olarak gezen, et yemeyen, küçük boyu, esmer teni ve çirkin suratı ile dikkati çeken Keşiş Piyer'in bu seferlerin düzenlenmesindeki rolü en tartışmalı konulardan biridir. Öyle ki, birçok kaynakta kendisinin bu seferlerin asıl 'fikir babası' ve hazırlayıcısı olduğu belirtilmektedir. (*Robert der Mönch* ve *Fulcher von Chartres* gibi bazı vakanüvislerce kaleme alınan kaynaklarda ise kendisinin çabalarına sadece bir yan unsur olarak değinilmekte ve kilisenin öncülüğü ön plana çıkarılmaktadır.)

Keşiş Piyer'in Haçlı Seferlerinin başlatıcısı olduğunu belirten kaynaklardan biri Albert von Achen'in *Kronik*'idir. *"Piyer adında, -önceden keşiş olan- bir rahip... ile birlikte çağrıda bulundu."*[6] Aynı kaynağa göre, Kudüs'e yaptığı bir hac ziyareti sırasında, İsa'nın mezarı başında uyurken Keşiş Piyer'e rüyasında İsa şunları

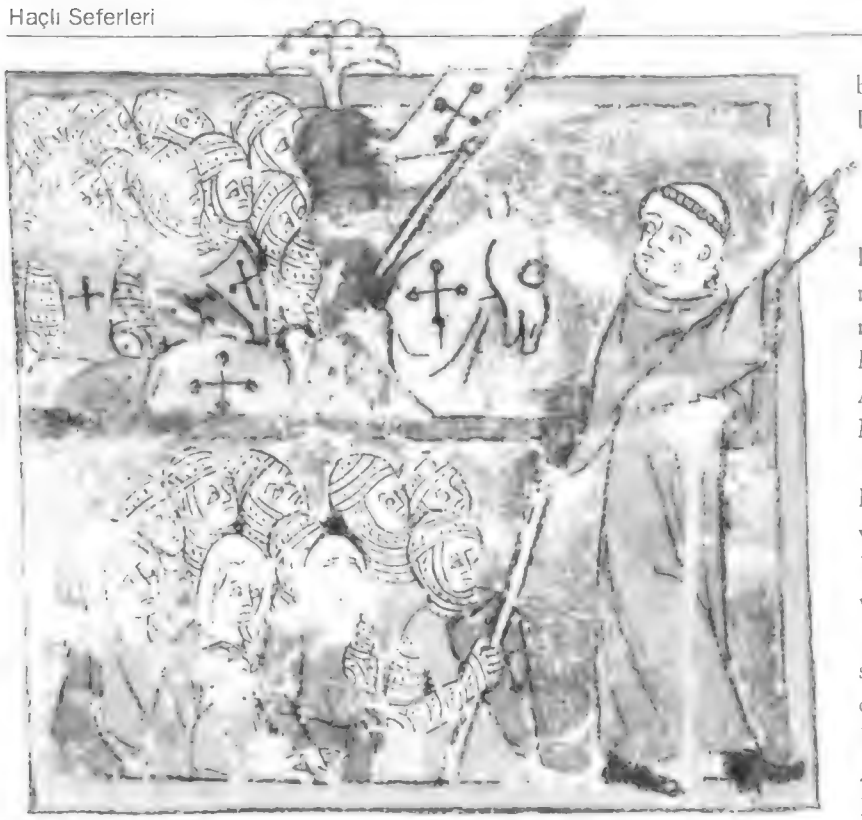

14. yüzyıla ait bir Fransız kaynağından, Yoksul Pierre'in izleyicilerine yol gösterişi.

söylemiştir: *"Mümkün olduğunca çabuk bir şekilde ülkene dön ve orada, miletimin ve kutsal şehirlerin nasıl bir rezalet ve sefalet içinde yaşadığını anlat. İman sahiplerinin yüreklerini, Kudüs'ü ve kutsal şehirleri temizlemeleri için tutuştur..."*[7]

Bu rüyasını önce Kudüs'teki patriğe ve sonra da Avrupa'ya döndüğünde papaya aktaran Keşiş Piyer, daha sonra Fransa'da köyleri ve şehirleri gezerek ruhban sınıfı ve aristokratlar arasında mesajını yayma çalışmalarına başlamıştır. Bu arada gittiği yerlerde sıradan insanlara yönelik propaganda çalışmalarını da sürdürmektedir.

Keşiş Piyer'in bu önemli rolüyle ilgili bir başka kaynak ise, Keşiş Piyer'le İstanbul'da görüşme fırsatını elde eden (Bizans kralının kızı) Anna Comnenu'nun bu görüşmeye ve İstanbul'a varan ilk yoksul Haçlılardan dinlediklerine dayanarak yıllar sonra yazdıklarıdır: *"Kukupetros takma adlı bir Kelt, kutsal mezara hac ziyaretine gitmiş. Küçük Asya'yı yağma eden Türkler ve Araplar tarafından kötü muameleye maruz bırakılmış ve büyük zorluklar içerisinde ülkesine dönmüş... (Bunun üzerine) Latin ülkelerinde va'zetmeye karar vermiş... Tanrısal bir sesin, kendisine, Fransa'daki tüm kontlara, ülkelerini terk ederek Kudüs'ü Türklerden kurtarmaları için çağrıda bulunmasını emrettiğini anlatmaya başlamış."*[8]

Keşiş Piyer'i bizzat gördüğünü belirten *Guilbert von Nogent* ise kendisinin kitleler üzerindeki etkisini şöyle dile getirmektedir: *"Söylediği her* söz yarı tanrısal bir nitelik taşıyordu..."[9]

Kendisinin ruhban sınıfından bile olmadığı sanılan ve halk arasında "Kukupeter" olarak da anılan Keşiş Piyer'in, üzerinde, cennette yazılmış bir mektup taşıdığı da rivayet edilmekteydi.[10] Halk arasında yarattığı bu söylencesel etkiden yararlanan Piyer, Haçlı Seferine sıradan insanların katılmasında önemli rol oynadı.

Bu arada üç ayrı kaynakta ise Haçlı Seferlerinin başlatıcısı olarak ne kiliseye ne de Keşiş Piyer'e değinilmektedir. Bunlardan biri *Gesta Francorum*'dur. İkincisi Raimund von Aguilers'in, 1101'de tamamladığı *Kronik*'idir. Diğeri ise *Kronik*'ini 1101'de tamamlayan Frutolf von Michelsberg'dir. Ama bu sonuncu vakanüvis, ilk onbeş bin kişilik Haçlı grubunun Keşiş Piyer'i takip ederek yola çıktıklarını yazmaktadır.[11]

Bu Seferlerin başlatılması konusunda hangi kaynağın kimi ön plan çıkardığı, büyük oranda yazarının kiliseyle ilişkilerine bağlıdır. Nitekim Alman kral Heinrich'in desteklediği Papa III. Klemens ile Papa II. Urban arasındaki çatışmadan dolayı ruhban sınıfı arasında da ayrılıklar mevcuttur. Bu nedenle kiliseye yakın olan vakanüvis-

lerin tavrı da papayla ilişkilerine bağlı olarak değişebiliyordu. Örneğin, yukarıda sözünü ettiğimiz Frutolf von Michelsberg ve Albert von Achen papaya yakın olmalarıyla dikkati çekerken; Bernold von Konstanz adlı bir vakanüvis, o dönemde bu konunun tartışmalı olduğu hissini verecek şekilde üstüne basarak, papanın Haçlı Seferlerindeki öncülüğünü özellikle belirtmektedir. Aynı tavrı gösteren papaya yakın bir başka kişi ise Fulcher von Chartres'dır.

Anlaşılan Keşiş Piyer bu çalışmalarını sürdürürken, papa da özellikle Bizans Devleti'nden gelen yardım çağrılarına dayanarak aynı yönde planlar yapmış ve kendi denetiminden uzak bir şekilde gelişen Keşiş Piyer'in çabalarını kendi planları için kullanmayı düşünmüştür.

Nitekim papanın Flamanlara yolladığı, yukarıda sözünü ettiğimiz mektubunda, ertesi yılın yazında başlatılması beklenilen seferin askeri önderliği konusu açıkça ifade edilmiştir: *"Sevgili evladımız Le Puy papazı Adhemar'ı bizim adımıza bu girişimin komutanı olarak atadık."*[12] Ama Papa II. Urban, beklenilenden önce başlayan Piyer'in yolculuğunu kendisi için kullanılmasını da başaracaktır sonradan...

Haçlıların seferlere katılma nedeni (maddi veya manevi motifler) bireyden bireye değişmekteydi.[13] Ama genelde ortak neden, bu seferlerden elde edilmesi beklenen (maddi ve/ya manevi) bireysel çıkarlardı.

Nitekim Clermont toplantısında alınan (yukarıda değindiğimiz) bu kararda *(Dekret)* bu seferlere katılacakların elde edeceği maddi ve manevi kazanımlara da değinilmektedir: *"Maddi veya manevi çıkar için değil de dini nedenlerle Kudüs'ü kurtarmak için yola çıkanların tüm borçları iptal edilmiş olacaktır."*[14]

Haçlı Seferlerine katılımı artırmak için kilisenin başvurduğu en etkili yöntemlerden biri de, katılımcıların günahlarının af edileceğini ilan etmek oldu. Fulcher'in aktardığı, papanın konuşmasında şunlara yer veriliyor: *"Oraya giden herkesin, yolculuk sırasında veya kâfirlerle savaşta ölürse tüm günahları af olunacaktır."*[15]

Maddi kazanca gelince, en etkili vaad, Haçlıların tüm borçlarından muaf tutulacaklarıydı. Ayrıca gidilecek toprakların, Avrupa'nın yoksulluğunun yanında büyük zenginliklere sahip olduğu bizzat papanın (Robert der Mönch tarafından aktarılan) çağrı konuşmasında dile getirilmekteydi: *"Yaşadığımız ülke sıradağlar ve denizlerle çevrilidir ve nüfusunuz arttığı için sizlere dar gelmektedir. Zenginliklere sahip değildir ve üreticilerine yetecek kadar bile yiyecek sağlamamaktadır. (...)*

Kutsal Mezar'a doğru yola çıkın ve dinsiz canileri oralardan koparıp atarak kendi elinize geçirin. Kutsal Kitab'ın söylediği gibi üzerinde bal ve süt akan bu

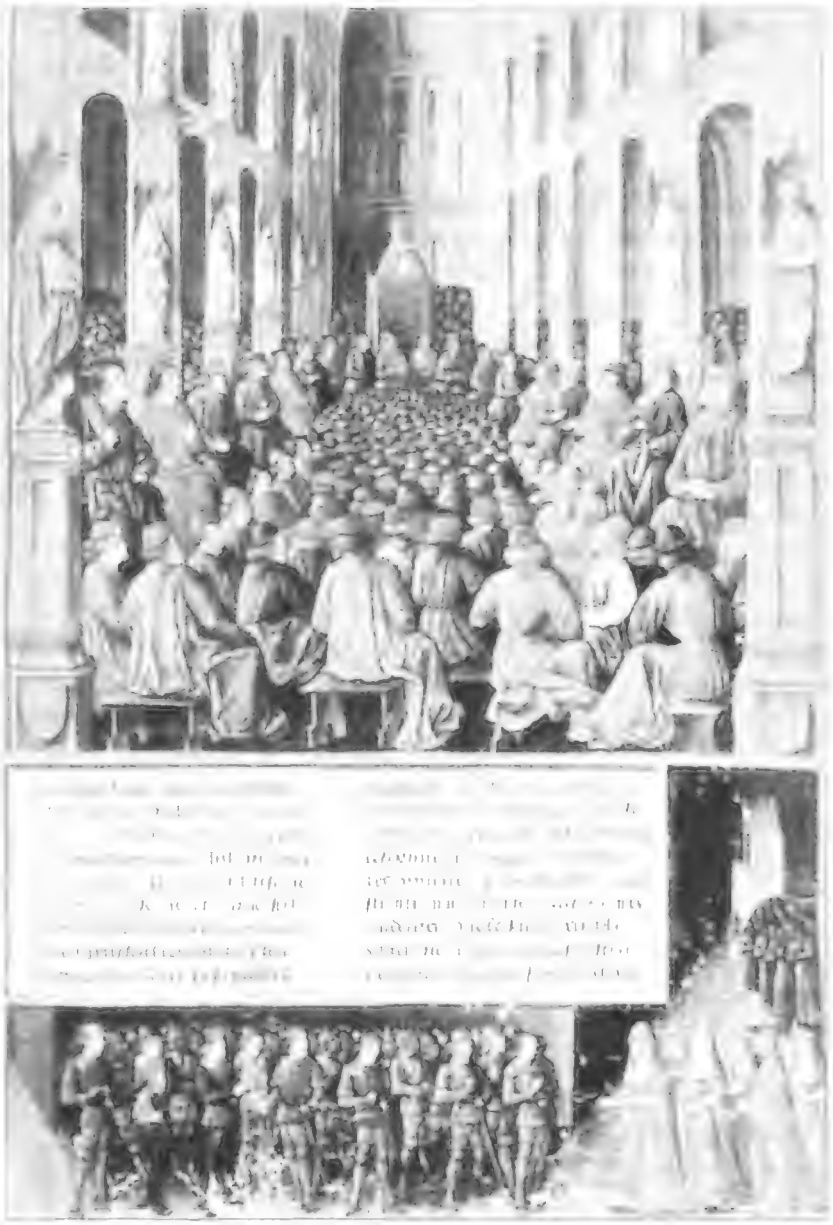

Papa II. Urban'ın Clermont Sinodu'ndaki konuşması.

topraklar Tanrı tarafından İsrail'in oğullarına verilmiştir. Kudüs dünyanın göbeğidir. Bu topraklar diğer bir yerden daha verimlidir; tüm zevklerin ikinci cennetidir."[16]

Diğer bir vakanüvis, Baldrich von Dol ise elde edilecek zenginliklerin ve toprakların da sefere katılan askerlere ait olacağını söylemektedir.[17]

Yazarı bilinmeyen *Gesta Francorum*da ise şöyle denilmektedir: *"Ruhunu kurtarmak isteyen Tanrı'nın yolunda gitmekte tereddüt etmemelidir. Para sıkıntısı olanlara Tanrı'nın merhametiyle yeterince pay verilecektir..."*[18]

Birçok papaz, katılımcılara büyük servet edineceklerini vaad etmekteydi; ayrıca bunlar kilise vergisinden de muaf tutulacaklardı.

Papanın daha sonra Bologna ve Flaman halkına yolladığı mektuplarda da aynı yönde vaadlere rastlanmaktadır.[19]

Günahların affedileceği vaadi en etkili vaad olsa gerek ki, Robert von Mönch tarafından bu konu özellikle belirtilmiştir: *"Cennete gitmenin ebedi şanıyla günahlarımızın af edilmesi için yola çıkmış..."*[20]

Kısaca, Haçlı Seferlerine katılanlar bir yandan Müslümanların hacılara yaptığı zulmü engelleyeceklerini düşünüp, genelde Müslüman yayılmasını durdurmayı amaçlarken; bireysel olarak da bu seferlerden maddi ve manevi beklentileri vardır.

Papanın çağrısına ve ardından 8 ay süreyle kaldığı Güney Fransa'da yaptığı propagandalara ve Keşiş Piyer'in Fransa'da (Berry, Orleanais, Champagne ve Lothringen'de) yaptığı propagandalara uyarak bir araya gelmeye başlayan ilk topluluklar özellikle Güney Fransa'da ve Ren bölgesinde (Rheinland) toplanmaktaydılar. Bunların dışında özellikle Dijon'da piskopos St. Benigne ve Loiretal'de keşiş Robert d'Arbrissel'in de bağımsız olarak Haçlı Seferleri için propaganda yapıp yapmadıkları tartışma konusudur.[21]

Mart 1096'da Keşiş Piyer'in etrafında toplanan Haçlıların sayısı 15-20 bini bulmuştu. Fransa'da ayrıca yoksul kitleler Keşiş Piyer'in yanısıra Walter Senzavohir (Malsız-mülksüz Walter), Rheinhold von Breis, Gottfried Burel ve Walter von Bretuil'in etrafında toplanarak Almanya'ya doğru yola çıkmıştı. Genellikle Almanlardan oluşan topluluklar ise papaz Gottschalk, papaz Volkmar ve Leiningen kontu Emicho'nun etrafında toplanmıştı. Papaz Volkmar'ın etrafında en az 12 bin kişi toplanmıştı.[22]

Dini önderliğin Keşiş Piyer'de olduğu bu sefer sırasında askeri-siyasi yönetim ise bu şövalyelerdeydi. Bunlardan en ünlüsü, Malsız-mülksüz Walter, bu sefere önderlik eden bir aileden gelmekteydi. Bunların başında Walter von Possy vardı. Daha yolculuğun başında ölen bu şövalyenin dört yeğeni (Wilhelm, Matthäus, Simon ve Walter Senzavohir) kitleleri arkalarından sürükleyerek Almanya'da toplanmayı başardı. Vakanüvis Wilhelm von Tyrus'a göre Walter Senzavohir'in etrafında on bin kişi toplanmıştı. Bunların hemen hiçbiri savaşçı değildi. Ellerindeki silahlar ise kılıç, balta, mızrak ve gürzden oluşuyordu.[23]

Sefere katılanların birçoğu, yolculuk sırasında en azından harçlık yapmak üzere ellerinde ne varsa yok pahasına satmıştı. Bunun sonucu olarak, tüm eşya ve toprak fiyatlarında bir anda müthiş bir düşüş olmuştu. Fiyatlar malların satılmasına değmeyecek kadar düştüğünden birçoğu malını-mülkünü olduğu gibi bırakıp yola çıkmaktaydı.

Papanın ve Keşiş Piyer'in Haçlı Seferleri çağrısına gösterilen ilgi herkesin beklediğinden daha büyük ve coşkulu olmuştu. İlk yola çıkanlar neşe dolu bir hava içinde şarkılar söylüyorlardı. Hepsinin omuzunun üstüne haç şeklinde beyaz kumaş dikilmişti. Varını yoğunu bırakarak yola çıkan bu kitleler geceleri oldukça ince kumaşlardan yapılmış ilkel çadırlarda kalıyorlardı.[24] Bu coşkulu ve neşeli ruh halini en iyi aktaran kaynaklardan biri dönemin vakanüvislerinden Wilhelm von Tyrus'un yazdıkları olmuştur: "(Yola çıkmak için) *Erkekler karılarından, kadınlar kocalarından, babalar oğullarından ve oğullar da babalarından ayrılıyorlardı. Bu hevesi bastıracak bir sevgi mevcut değildi. Hattâ ke-*

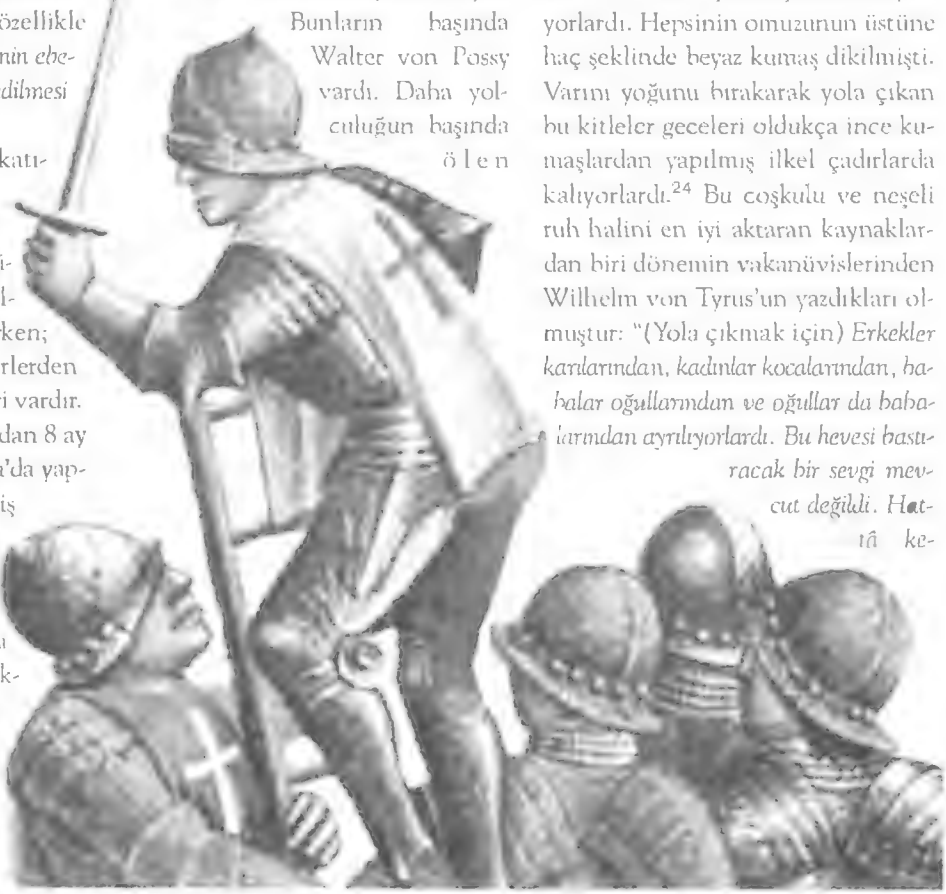

Antakya Kalesi'nin kuşatılması

şişler bile manastırlarını terk ediyorlardı. (...) Ama elbette herkes Tanrı sevgisinden bu karara varmamıştı. (...) Bir çoğu (sefere katılan) arkadaşlarından kopmamak için, tembel/miskin veya sorumsuz olarak anılmamak için veya kendilerinden alacakları olan inançlı zenginlerin, borçlarını af etmeleri için yola çıkmaktaydı. (...) Yani birçok yola-çıkma-nedeni vardı..."[25]

Seferlere katılım konusundaki ilgi ve coşku bir anda seferlerin kontrolünün kilisenin denetiminden çıkmasına yolaçmıştı. Nitekim, daha başından itibaren, düzenli orduların uzun hazırlıklardan sonra ertesi yılın ağustosunda Le Puy piskoposu Adhemar'ın dini önderliğinde ve Toulouse kontu IV. Raimund'un askeri önderliğinde yola çıkması planlanan birlikler oluşturulamadan, yoksullardan ve askerlikle ilgisi olmayan sıradan insanlardan oluşan gruplar bir araya gelerek ilk sefer için yola çıkmışlardı bile.[26]

Papanın asıl amacı yerel otoritelerin kontrolündeki mesleği askerlik olan, eğitimli birlikleri dini görevlilerin önderliğinde bölgeye yollamaktı. Le Puy şehri piskoposu Adhemar tüm bu birliklerin yönetimini elinde tutacaktı. Nitekim papanın Clermont toplantısından sonra Fransa'ya yaptığı gezi sırasında yapmaya çalıştığı şey de bu yerel otoriteleri seferber etmeye çalışmaktı. Venediklilerden ise gemilerini seferlerin hizmetine vermeyi talep etmekteydi.

Ama tüm bunlara rağmen papa, kendisinin kontrolünden çıkmış olan birliklere sahip çıkarak onları kutsamaktan geri kalmadı. Papa bu tavrıyla, engelleyemediği bir gelişmeye ayak uydurarak otoritesini sürdürmeye çalışıyordu. Bunun sonucu olarak, her şeye rağmen bu başıbozuk birlikler büyük oranda kilisenin kontrolüne alınmaya çalışıldı. Bunda tam başarı elde edilemediyse de önemli mesafeler kaydedildi.

İçlerinde birçok işsiz-güçsüz, çapulcu ve yaşlı-çocuk savaş erbabı olmayan kesimin bulunduğu bu birliklerin daha yola çıkarken Fransa ve Almanya'da ilk yaptıkları iş ise Yahudileri katletmek oldu...

Özet olarak Haçlı Seferlerinin düzenlenme nedenlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. İslâmiyet'in ve/ya Türklerin Batı'ya doğru yayılmasını durdurmak.

2. Hac yolunu güvence altına almak.

3. Kutsal toprakları kurtarmak.

4. Papalığın merkezi güç olma çabalarında bunu bir araç olarak kullanma niyeti.

5. Bizans Devleti'nin yardım çağrılarına cevap verme bahanesi. (Asıl niyetin Katolik kilisesinin gücünü artırmak amacıyla Ortodoks dünyayı kontrol altına almak olduğu iddiası tartışma konusudur.)

Papa II. Urban'ın planlandığından çok daha hızlı başlayan ve nisbeten kontrolünden çıkmasına rağmen sahiplendiği ilk Haçlı seferine katılanların katılma nedenleri ise özet olarak şöyle sıralanabilir:

1. Dini bağnazlık.

2. Doğunun efsanevi zenginliği ve Avrupa'nın yoksulluğu.

3. Maceraseverlik.

4. Kilisenin, katılanların borçlarından muaf tutulacağı ve günahlarının af edileceği yönündeki vaadleri...

Gelecek yazımızda bu Yahudi katliamlarını işlemeye çalışacağız.

NOTLAR

1 Hans Eberhard Mayer, **Geschichte der Kreuzzüge** Kahlhamer, Stuttgart, 1995, s. 14; Steven Runciman, **Geschichte der Kreuzzüge** Band I, Beck, München 1957, s. 108.

2 Humbert Fink, **Der Weg nach Warusa lemdie unglaubliche Gesciche der Ersten Kreuzzugs** Ullstein Sachbuch, 1987, s. 68-69; Steven runciman, **a.g.e.**, 1957, s. 108; Payne, 1990, s. 32.

3 Friedheim Winkelmann, **Die kirchen im Zeitelter der Kreuzüge (11-13. Jahrhundert)**, Leipzig, 1994, s. 46'da "1096 başında" denilmektedir.

4 H. E. Mayer, **a.g.e.**, 1995, s. 15-17; Bu mektuplarla ilgili olarak ayrıca bkz. S. Runciman, a.g.e., 1957, s. 109; Payne, **a.g.e.**, 1990, s. 32-33.

5 S. Runciman, **a.g.e.**, 1957, s. 111.

6 Peter milger, **Krieg im Namen Gottes**, C. Bertelsmann, 1988, s. 13.

7 Peter milger, **a.g.e.**, 1988, s. 13: ve 26

8 Peter Milger, **a.g.e.**, 1988, s. 26-27; Georges Tate, **The Crusades and The Holy Land** Tha mes and Hudson, London, 1991, s. 131-132.

9 S. Runcimar, **a.g.e.**, 1957, s. 111.

10 Payne, **a.g.e.**, 1990, s. 34.

11 P. Milger, **a.g.e.**, 1988, s. 27-30.

12 Payne, **a.g.e.**, 1990, s. 33.

13 H. E. Mayer, a.g.e., 1995, s. 15.

14 P. Milger, **a.g.e.**, 1988, s. 10 ve 29.

15 P. Milger, **a.g.e.**, 1988, s. 10 ve 30.

16 P. Milger, **a.g.e.**, 1988, s. 11 ve 28.

17 P. Milger, **a.g.e.**, 1988, s. 28.

18 P. Milger, **a.g.e.**, 1988, s. 28.

19 P. Milger, **a.g.e.**, 1988, s. 29 ve 30.

20 P. Milger, **a.g.e.**, 1988, s. 30.

21 H. E. Mayer, **a.g.e.**, 1990, s. 41 ve 258, dipnot 18.

22 S. Runciman, **a.g.e.**, 1957, s. 111; F. Wilkelmann, **a.g.e.**, 1994, s. 51; H. E. Mayer, **a.g.e.**, 1995, s. 42.

23 Payne, **a.g.e.**, 1990, s. 36.

24 Payne, **a.g.e.**, 1990, s. 35

25 P. Milger, **a.g.e.**, 1988, s. 11.

26 H. E. Mayer, **a.g.e.**, 1995, s. 40-41; Fulcher von Chartres'in aktardığı konuşmada ise papa, "kış sonunda, ertesi yılın (1096) baharında" yola çıkılacağını belirtiyor. F. Wilkelmann **a.g.e.**, 1994, s. 45.

BİR BELGE

ŞEVKET SÜREYYA'NIN MEKTUPLARI

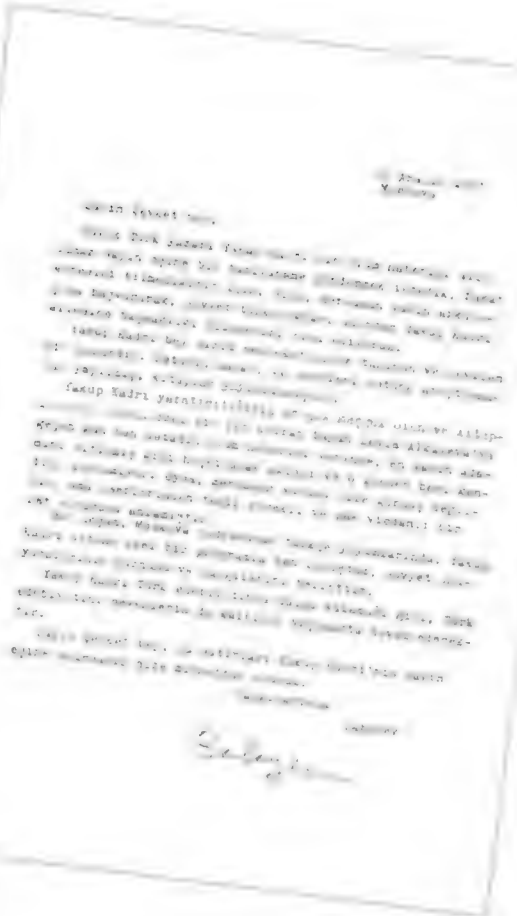

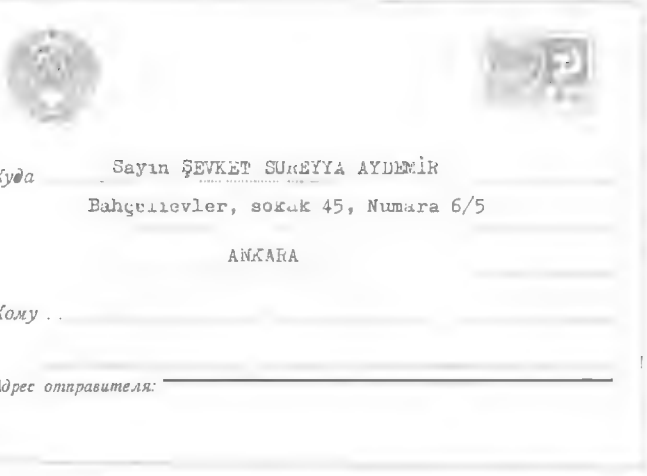

Куда Sayın ŞEVKET SUREYYA AYDEMİR

Bahçelievler, sokak 45, Numara 6/5

ANKARA

Кому . .

Адрес отправителя:

Yakup Kadri Karaosmanoğlu Arşivi'nden belgeler yayınlamaya devam ediyoruz.

Bu sayıda yayınladığımız mektubun ilki, Şevket Süreyya Aydemir'in Ankara Sarıkaya Çiftliğinden Burhan Belge'ye yazdığı mektup. İkincisi ise Şevket Süreyya Aydemir'e Yakup Kadri'nin ölümü üzerine Sovyet Türkoloğu Ekber Babayev'in yazdığı mektup.

İLETİŞİM YAYINLARI
YAKUP KADRİ KARAOSMANOĞLU ARŞİVİ

Kameriye Sokağı, 12

ESER TUTEL

"Beyoğlu, Balıkpazarı, Kameriye Sokağı, 12 numara" diye verirdik evimizin adresini.

Beyoğlu, mâlûm... Balıkpazarı da herkesçe bilinen bir yer... Kameriye Sokağı da, Balıkpazarı'na paralel olan kısacık bir sokak. Bizim evin sokağı... Bir ucu Kalyoncukulluk Caddesi'ne, öteki ucu da şimdi pek rağbet gören meyhanelerin sıralandığı Nevizade Sokağı'na açılırdı. Eski adı Çeşme Sokağı imiş, nedense sonra Kameriye diye değiştirmişler... Halbuki, tam karşımızdaki evin yüzünde, eski bir çeşmenin, belli belirsiz de olsa, kalıntısı hâlâ durup durmakta... Kimbilir, yalağından küfecilerin atlarına su içirdikleri bu çeşmeyi kim, ne zaman yaptırmış...

Babam, bizim oraların, Sultan Mecid'in Saray'dan Naum Tiyatrosu'na giderken atıyla üzerinden geçmesi için Dolmabahçe'den Galatasarayı'na kadar yol boyunca uç uca kıymetli halıların serildiği yerler olduğunu söylerdi... Eski Naum Tiyatrosu'nun bulunduğu yerde bugünkü Çiçek Pasajı, sokağımıza en çok 100 metre mesafedeydi...

Yine babamın dediğine göre, Sultan Aziz'in, çapkınlık yapmak için zaman zaman mahbubesiyle kapandığı Köceoğlu'nun konağı, ki şimdiki Atlas Sineması'nın olduğu yerdir, bize taş çatlasa 150 metre idi...

Beyoğlu'ndaki genelevlerin sıralandığı, eski adıyla Abanoz, şimdiki adıyla Halâs Sokağı ise, olsun olsun da yine 150 metre ya var, ya yoktu...

Demek istediğim, bizim sokak Cadde-i Kebir'in yanıbaşındaydı ve bizimkilerin dediği gibi, "pek merkezî, pek muteber bir yer"deydi...

Hüseyin Ağa Adlı Beyaz Bir Hadımağası

Mahallemizin adı, Hüseyin Ağa. Bir bakıma Beyoğlu'nun göbeği... Hüseyin Ağa ise, 'Galata Sarayı' mektebinin ağalarından önemli bir zat. Kısacası mektebin müdürü. Bir "akağa"... Yâni Beyaz ırktan bir hadımağası... Hem çok nüfuzlu, hem de hayli zengin bir yönetici... II. Selim ve oğlu III. Murad dönemlerinde o zamanki Galata Sarayı Enderunu'nun ağalığında, sizin anlayacağınız, müdürlüğünde bulunmuş. Zamanında pek çok da hayrat yaptırmış; kimbilir belki evimizin karşısındaki o çeşme de onun hayratlarından biridir...

Hem şöhreti, hem de vakıf, emlâk ve arazisinin bulunması nedeniyle, o zamanki Beyoğlu'nun büyükçe bir semti zamanla onun adıyla yâdolunmaya başlamış. Derken, Pera'nın merkezi olan buralara Hüseyin Ağa Mahallesi adı verilmiş. Galatasaray Lisesi'nin yan duvarının bitimindeki Ağa Hamamı ile bugün İstiklâl Caddesi'nin üzerinde yeralan Ağa Camii'ni 1596'da inşa ettiren kişi de yine bu Hüseyin Ağa... Ölümü ise, camiin inşasından iki yıl sonraya rastlıyor...

Bizim oraları, "Tarlabaşı" adından da anlaşılacağı gibi, eskiden açıklık, kırlık, bağlık, bahçelik bir yer olsa gerek ki, evimizin zemin katındaki taşlığın altında geniş bir sarnıçtan başka bir de koca bir bostan kuyusu vardı. Bu kuyunun üstü örtülüydü, yarım metre çapında demir bir kapağı vardı. Babam, bu kapağa el kadar kocaman bir asma kilit taktırmıştı.

Bugünkü Binalar, Hep Büyük Yangından Sonra Yapılmış

1870'teki büyük Beyoğlu yangınında Taksim'den Tepebaşı'na kadar uzanıp, Feridiye, Tarlabaşı, Balıkpazarı, Galatasaray, Parmakkapı, hattâ belki Cihangir'in de bir kısmını içine alan

geniş alanda yanmadık bina kalmamış. Bugün buralardaki eski binaların hepsi de o yangından sonra yapılmış. Evimizin yanıbaşındaki balık pazarı ise bu büyük yangından ne kadar zaman sonra oluşmuş, bilemeyeceğim.

Bizimkiler, Kameriye Sokağı'ndaki evi 1930'da satın almışlar. Sokak boyunca iki sıra halinde karşılıklı uzanan bu evlerin zemin katı taşlık, hamam ve çamaşırlıktı. Hemen hemen hepsinin de iki katında ikisi sokağa, biri arkadaki daracık "bahçe"ye bakan üçer odası vardı. Ortada merdiven boşluğu ile sofası, ön tarafında da bir cumbası olan bu evler hep Rum kalfalar tarafından yapılmış, birbirinin benzeri evlerdi. Öte başta, dört, beş katlı kârgir apartmanlar da vardı, ama onlar bize sanki uzaktaymış gibi gelirdi.

Bizim "bahçe" dediğimiz boşluk, aslında bir kenarında odunluk olan, zemini çimento kaplı bir boşluktan başka bir şey değildi. Daha yaz ortasında Kuruçeşme'deki depodan aldığımız bir tonluk kok kömürünü bu boşluğa yıktırırdık. Odunluğun içinde el kadar örümcekler, orta boy akrepler, kedi kadar fareler cirit attığı için bizleri odun almaya pek göndermezlerdi.

1950 yılı nüfus sayımında kapı kapı dolaşıp mahallemizin sakinlerini yazmıştım. Bu nedenle bu evlerin hepsine girip çıkmış, hepsinin de karanlık, kasvet verici, rutubetli ve ödağacı kokan, havasız evler olduğunu görmüştüm. Çoğunda hep Rum aileler oturuyordu, hemen hepsinde de bir kenarda, önünde mum yanan kutsal ikonalar vardı.

Akşam, sayımı bitirip de eve döndüğüm zaman, bizim sokaktaki evlerin ne kadar karanlık, ne kadar kasvet verici ve rutubetli olduklarını anlattığımda babam,

– "Merak etme, biz aldığımız zaman burası da karanlık, kasvet verici, rutubetli bir evdi" demişti. "Hayli harap olan evi elden geçirmek için Kostaki adında bir kalfa buldum. Adam çatıyı açarak merdiven boşluğunun üzerini camla örttü de, bu camekân sayesinde aydınlık tâ alt kata kadar ulaştı. Bak, şimdi, gündüzleri elektriği yakmadan alt kata kadar inebiliyoruz. Adamın okuması, yazması yoktu, ama iyi bir ustaydı. Toprağı bol olsun!"

Bu Kostaki kalfa, ölçü alırken metre kullanmaz, sadece bastonunun üzerine kurşun kalemle kendince bir takım işaretler alırmış; hepsi o kadar!

Gerçekten de evimiz, çatıya yerleştirilen o camekân sayesinde aydınlığa kavuşmuştu. Ancak, kışları geceden kar yağıp da camekânın üzeri örtüldüğü sabahlar, bir de bakardık ki merdiven boşluğu öteki evlerinki gibi lôşlaşmış! O camekânın değerini, o karlı günlerde daha iyi anlardık.

Annem mutfakta kızartma mı yaptı? Ya da yukardan aşağıya merdivenler mi silindi? Kolu çıksın, ya da tahta basamaklar çabuk kurusun diye, camekânının açılır kapanır vasistasının ipini çekip halkasını duvardaki kancasına takıverirdik. Meydana gelen esinti sayesinde iki dakikada kızartma kokularının gittiğini, ya da basamakların çabucak kuruyuverdiğini görürdük.

Babam evin dört köşesinde dört büyük direğe dayandığını söylerdi. Bu direkler arasında tuğlalar örülerek dış duvarlar meydana getirilmişti. Evin dışı kârgir, içi ahşaptı; daha doğrusu odalar bağdadî duvarlarla birbirinden ayrılmıştı. Yangın belâsı yüzünden, her yaz baca temizlettirilir, soba boruları silktirilirdi. Ayrıca evden çıkarken sobada olsun, mangalda olsun yanık ateş bırakmazdık. Tabii, havagazının altını da söndürmeyi asla ihmal etmezdik.

Her Şeyiyle Tipik Bir Rum Mahallesi

Sinemalara, tiyatrolara, çarşıya, pazara yakın bir sokaktı bizimki. İşe giderken, ya da okuldan eve dönerken Lion, Bi-Ba-Bo, CKM, Mayer, Pastellas, Angelidis, Kifidis, Dekor, Rekor, Liondor, Zahariadis, Paçikakis gibi şık ve büyük mağazaların önünden, hattâ Karlman, Haçopulo, Aynalı Pasaj gibi pasajların içinden geçerdik.

Büyük birahaneler, eski meyhaneler, şaraphaneler Balıkpazarı'nın vazgeçilmez birer özel dekoru gibiydi. Mağazaların vitrinlerini seyretmenin, camın arkasında kadeh tokuşturanlara göz ucuyla da olsa şöyle bir göz atmanın, şık hanımları, beyleri süzmenin, modayı izlemenin, pastanelerine girip çıkmanın, Beyoğlu kültürünün temelini oluşturduğu kanısındayım.

Bu saydıklarım, Beyoğlu'nun Beyoğlu olduğu yılların son dönemde, İstanbul'un, hattâ tüm Türkiye'nin en büyük, en kaliteli mallarını satan kumaşçıları, ayakkabıcıları, hazır giyim eşyası satan mağazaları, meşhur züccaciyecileri, yâni en zarif, en güzel sofra eşyasını bulunduran yerlerdi. Tabiî, içkili lokantaları, birahaneleri, meyhaneleri de İstanbul yakasındakilerden çok farklıydı... Hemen hepsinin de sahibi, az ya da çok, varlıklı Rumlardı.

Eee, İstiklâl Caddesi böyle olunca, bizim Balıkpazarı'ndaki Nea Agora, Ermis gibi büyük bakkaliyeler de yine Rumlarındı. Bu arada karşılıklı iki sıra halinde dizilmiş balıkçılar da keza hep Rum'du. Yalnız Sütçü Todor Efendi Bulgar'dı. Nea Agora ile -ki adı Rumca "Yeni Pazar" anlamına geliyordu- konserveleriyle ün yapmış olan Ermis, bugünün Migros'u ya da öteki süpermarketleri gibi içinde çok çeşitli ve iyi mal satan büyük ve her zaman kalabalık alış-veriş merkezleriydi.

Yalnızca üç Yıldız şekercisi ile sokağımızın başındaki manav Niyazi Efendi Türk'tü. Bir de karşımızdaki küçücük dükkânında berberlik yapan İlyas Efendi... Haa, bir de Balıkpazarı'nda, Kurukahveci Mehmet Efendi'nin yanındaki tavukçu Tahsin Bey...

Kalyoncukulluk Caddesi'nden bizim sokak... Sağdaki küçük yapı, eski Aleko'nun meyhanesi... Yanındaki cumbalı ev de, sözü edilen 12 numara...

Babam, bu Tahsin Bey ile ahbaplık ederdi. Bir gece, Tahsin Bey'in yemekten sonra hanımı ve kızıyla bize oturmaya geldiklerini hatırlıyorum. Yakışıklı, boylu-boslu, kendinden emin tavırlı bir adamdı bu Tahsin Bey. Babamın dediğine göre Millî Mücadele yıllarında İstanbul'dan Inebolu'ya, İşgal Kuvvetleri'nden gizli, millî kuvvetlere silâh ve benzeri malzeme sevkiyatında çalışmıştı.

Hediye Gelen Horozun Başımıza Dert Olduğu Gün

Bir gün nasıl olduysa, kim olduğunu hatırlayamayacağım, adamın biri gelip bize ayakları bağlı, canlı bir horoz getirip bıraktı. Herhalde babamın müvekkillerinden biri olsa gerekti.

Beyoğlu'ndaki evde bu horoza kim, nasıl bakacak, olacak şey değildi.

– "Oğlum, horozu al da Tahsin Bey'e götür" dedi babam. "Birkaç gün onda kalsın, sonra kestiririz."

Zavallı horozu kaptığım gibi Tahsin Bey'in tavukçu dükkânına koştum. O zamanlar tavukçu dükkânlarında bugünküler gibi kesilmiş, temizlenmiş, sımsıkı naylona sarılmış tavuklar yok; daha çok canlı tavuk satılıyor. Tavuk mu lâzım? Seç kafestekilerden bir tanesini, söyle adama, hemencecik kesiversin hayvanı! Bir güzel de yolduktan sonra sıcak sıcak sarıp veriversin eline! Parası mı ne kadar? 1939 Harbi'nden önce 90, sonraki yıllarda 100 kuruşun üzerinde olduğunu hatırlıyorum...

Tavukçu dükkânlarının içi çepeçevre, tâ tavana kadar tavuk kafesleriyle kaplıydı. Garibân hayvancıklar, önlerinde pis bir su oluğu, bir avuç da mısır, sıkış sıkış, gıdaklaya gıdaklaya kesilecekleri ânı bekleşirlerdi.

Yerdeki kocaman bir kapaktan baktığımız zaman gördüğünüz karanlık bodrum, tavukların peşpeşe kesildiği o meş'um yerdi. Kesici, önünde kan içinde uzun bir meşin gömlek, elinde koca bir bıçak, günün büyük bir kısmını aşağıda hep tavuk keserek, sonra da kestiklerini yolarak geçirirdi. Her yer kan ve yolunmuş tüy içindeydi... Gıdaklamalar, eşinmeler, kanat çırpmalar, canhıraş gaklamalar, çırpınmalar, hepsi hepsi o bodrumda...

Tahsin Bey'e, "Babam selâm söyledi, bu horozu birkaç gün kafeste tutmanızı rica ediyor" dedim. "Sonra kestirecekmişiz."

Adam, "Mümkün değil evlâdım" diyerek horozu almadı. "Selâm söyle babana, biz bu kafeslerde canlı tavuk barındıramayız. Niçin dersen, çabucak ölürler de ondan. Kafeslerde mikrop vardır, burada tavuk, mavuk yaşamaz. Onun için, gelen tavukları bekletmeden hemen keseriz!"

Çaresiz horozu alıp yine bir koşu eve geri getirdim. Zavallı hayvanı kömürlüğün bir köşesine bağladığımızı, birkaç gün su verip öte-beri yedirdiğimizi hatırlıyorum.

Bizim mahallede, öyle bahçe, kümes, yeşillik, ağaç, mağaç olmadığı için, kimseler tavuk beslemeye heveslenmezlerdi.

Temizleyici İzandoro'nun Evindeki Kaplumbağa

Karşı sıramızda, biraz çaprazımızda, Galatasaray'da, İngiliz Sarayı'nın karşısında dükkânı olan tanınmış elbise temizleyicisi İzandoro otururdu. Beyoğlu'nun bu çok tanınmış temizleyicisinin olduğu yer sonra şnitzeliyle ünlü, Fişer adlı Alman lokantası oldu. Şimdi ise, kapısında bir çığırtkan, camekânında tepsi tepsi yemekler, şişe geçmiş tavuklarıyla sıradan bir lokanta...

Bay İzandoro, sanıyorum, İtalyan kökenli bir Levanten'di. Aslında, Knapp ya da Sokrat kadar tanınmış ve kaliteli bir temizleyiciydi. Hattâ, belki onlardan da üstündü... Yaşlıca, ufaktefek, temiz giyinen bir adam olduğu gözlerimin önüne geliyor. Siyahlar giyen, topluca bir de madamı vardı.

O yıllarda Beyoğlu'nun bu meşhur temizleyicileri, elbise temizlemek kadar boyama işleri de yaparlardı. Açık renk bir kadın robunu özel boyalarla öyle bir ustalıkla koyu bir renge boyarlardı ki, sahibi bile şaşırır kalırdı. Ne dalga görülürdü kumaşta, ne de boyandığını belli eden başka bir şey.

İzandoro'nun boyadığı giysilerin, yıkandığında aslâ boyasının çıkmadığını söylerdi bizimkiler. Keza, temizlediği elbiseler de yepyeni, pırıl pırıl gelirdi eve... Bugünkü kuru temizleme denen sistem henüz icat edilmediği için, verilen elbiseler, koca makinelerde, hepsi bir arada cambul cumbul ilâçlı

sular içinde dönerek değil, tek tek elle temizlenir, hattâ saf rayyare benziniyle itina ile yıkanırdı. Geri alınan elbise tertemiz olurdu, çünkü o koca makinada başka elbiselerin kirleri sizinkine bulaşmazdı.

Bizimkiler öyle herkesle kolayca ahbaplık kuranlardan olmamalarına rağmen, nasıl olduysa bir akşam, yemekten sonra hep beraber İzandoro'lara oturmaya gittik.

Ev, yine o kasvetli Rum evlerindendi, ama içerdeki mermer basamaklar ve geniş taşlık tertemizdi; köşelerde yüksek sehpaların üzerine benzerlerini o zamana kadar görmediğim yapraklar bulunan saksılar yerleştirilmişti. Ayrıca evin eşyaları da bizim harcıâlem eşyalara hiç benzemiyordu; çok değişik, çok zarifti.

Babam, Bay İzandoro ile karşılıklı aznif oynarken, annem de madamla sağdan-soldan konuşmaya dalmışlardı ki, bir ara aralık duran kapıdan içeriye takur-tukur bir kaplumbağanın girdiğini görmeyeyim mi!

– "Aaaa! Kaplumbağaya bak!" demişim.

Yazları gittiğimiz Erenköy'deki ahşap evin bahçesinde çok kaplumbağa görmüştüm, ama Beyoğlu'nda, karanlık, havasız bir evde bir kaplumbağayla karşılamak haklı olarak beni çok şaşırtmıştı.

– "Evin kaplumbağası... Kedi besler gibi, biz de kaplumbağa besliyoruz. Bize hiçbir zararı yok, evin içinde dolaşır durur" dediler.

Meğer, ona salata yedirirlermiş. Su ihtiyacını yediği salata ve benzeri sebzelerden aldığı için olsa gerek, su içmezmiş. Bizim Balıkpazarı'nda salatadan, rokodan, lâhanadan, maydanozdan bol ne var! Ev, ev değil, kaplumbağa için adeta eşi bulunmaz bir cennet!

Demek istediğim, bizim Balıkpazarı'ndaki evlerde kümes filân aramayın, tavuk mavuk da beslenmezdi, ama işte kaplumbağa beslendiğini pekâlâ gözlerimle görüyordum!

Sanki tek bir tabela yetmiyormuş gibi alt alta iki tabela birden çakmışlar. Eski kırmızı tabela ise, kimbilir hangi çöplükte?

Ev Nihayet Tamir Ediliyor

Ev hayli eskimişti, ilk fırsatta esaslı bir şekilde elden geçirilmesi gerekiyordu. Ama, harp yıllarında, eve tâmir koymak ne mümkün! Ancak 1939-45 savaşı sona erdikten ve üzerinden de bir yıl geçtikten sonra babam tamir parasını denkleştirebildi de ancak o zaman kollarını sıvayabildi.

Önce, ayak altında dolaşmayalım diye biz çocukları, Paşabahçe'deki akrabaların evine yolladılar. Hemen arkasından da Agop Usta adlı bir Ermeni ile kalfası Sabak'ı eve buyur ettiler.

Önce evin önüne iskele kuruldu. Ve çalışmalara çatıdan başlandı, ilkin bir güzel dam aktarıldı. Sonra evin cephesine murç yapıldı. Arkasından ahşap merdivenlerin çürüyen tahtaları değiştirildi. Ve elle yukarıya kaldırılıp mandala oturtulan eski tip sürme pencerelerin yerine iki yana açılan espanyoletli çerçeveler yerleştirildi. Merdivenin trabzonları atılıp yerine yenisi ısmarlandı. Bu arada odalara badana yapıldı, en son olarak da taşlıktaki çamaşır kazanının su tesisatı yeni baştan yapılırcasına onarıldı.

Bu büyük tamir bize tam 6 bin liraya maloldu. Belki daha bile fazlaya...

Bütün bunlara rağmen, iki yıl sonra ilk buzdolabımızı aldığımız zaman, iki hammalın dolabı kayışlarla yukarıya çıkarken zorlandıklarını gördükçe, ayakları basamaklara geçecek, sonra da merdivenler çökecek diye yüreğimiz ağzımıza geldi.

İngiliz yapısı, Marco marka, ağır mı ağır, battal bir dolaptı bu buzdolabı. Altında araba motoru kadar koca bir motoru vardı da, kapısının içinde gömme rafları yoktu. Pek kullanışlı olduğunu söyleyemeyeceğim, ama ilk buzlu sularımızı bu dolap sayesinde içtik, o yaz boyunca da öksürükten, ikide bir de nezle olmaktan kurtulamadık. Doktor ahbabımızın dediği gibi, "fievr gastrik" olmaktan kış gelip de dolabın fişini prizden çekince kurtulduk.

Evet, o zaman yaygın olan bir görüşe göre, dolaplar yazları çalıştırılır, kış gelince durdurulurdu. Bizde de -belki de bizleri öksürükten kurtarmak için- ekim başlangıcında dolabın fişini prizden çekivermişlerdi.

Ev, bu büyük tamir sayesinde, aradan 50 yıl geçmesine rağmen bugün

İşte, Kameriye Sokak'taki 12 kapı numaralı bizim ev (ok işaretli). En azından yüz yıllık, ama yine de ayakta.

yine ayakta ve bizden sonraki sahiplerine hizmet vermekte devam ediyor.

Önce Şıracı... Sonra Bol Kepçe Aş Evi

Evimizin altında kiraya verdiğimiz bir dükkân vardı. Dükkân dedimse, koca bir mağaza filan değil, en fazla dörde dört, dört köşe bir boşluk. Yâni dört metre cephesi, bir o kadar da derinliği olan bir yer.

Babam evi aldığı zaman burasını önce bir şıracıya kiralamış. Sözüm, günümüzün şırayı bilmeyen, "cola" tüketicisi gençlere: Şıra, henüz mayalanmamış üzüm suyu. Mayalanınca, bildiğimiz şarap olur. Daha da ekşileşince oluyor sana âlâsından sirke... Kola türü içeceklerin henüz bilinmediği gençlik yıllarımızda, serinlemek ve rahatlamak için gazoz, şerbet, demirhindi, ayran ya da şıra içilirdi. Hafif mayalanmış şıralar da vardı ki, bunu erbabı daha çok kafayı bulmak için içerdi.

Ben pek hatırlamıyorum; adam dükkânı kiralayınca içerive kocaman kocaman fıçılar yerleştirmiş, camın önüne de içi şıra dolu binlikler sıralamış. Şıra da şıra hani!.. Mis gibi kokuyor. Alışık olmayanların hafiften başını döndürecek kadar da keskin... Biraz fazla içenlerin çok geçmeden gözleri süzülüveriyor. Bardağı, olsun olsun da 5 kuruş. Bardak bardak, maşrapa maşrapa, içen içene, şişe şişe alıp eve götüren götürene...

Bir gün, bizimkiler de bir şişe şıra alıp o yıllarda henüz buzdolapları olmadığından kuyuda iyice soğutmuşlar, sonra da afiyetle içmişler. Adamın şırasını çok beğenmiş olmalılar ki, ertesi akşam bir şişe daha almışlar. Daha sonraki akşam bir şişe daha... Derken, şıra şişesi soframızın, tuzluk, biberlik gibi vazgeçilmez unsurlarından biri olup çıkmış...

Olup çıkmış, ama, önce pederde bir kaşınmadır başlamış... Sonra ablam da, annem de... Bakmışlar, evde herkes hatır hatır kaşınmıyor mu? Kaşınmalara şıranın sebep olduğunu farkeden babam hemen şırayı kesmiş. Kesmiş ama, bizimkiler bir süre daha tatlı tatlı kaşınmakta devam etmişler...

Dört Masalık Ahçı Dükkânı

Şıracı ne zaman çıktı, dükkân ne zaman boşaltıldı, hiç bilemiyorum. Hatırladığım şey, babamın Musa Efendi adında biriyle karşılıklı kira kontratı imzalamaları. Tipik bir Arnavut olan bu Musa Efendi, kontratodaki kiralama şartlarına göre, yemekleri yemek kokuları bütün evi sarmasın diye dükkânda değil, başka bir yerde pişirecekti. Dükkânda yalnızca masalar ve yemek tezgâhı bulunacak, dükkânın ruhsatı "içkisiz lokanta" olarak alınacaktı. Böyle olunca da içerde yalnızca yemek yenecekti.

Hepsi hoş, hepsi güzeldi de, Musa Efendi'nin kalabalık bir ailesi vardı: Oğulları, kızı, kayınvalidesi... O karanlık savaş yıllarında geçinmek elbette ki kolay değildi. Dört, ya da beş masalı bir ahçı dükkânının, kalabalık bir aileyi yeterince geçindirmesi beklenemezdi.

Nitekim önce karşıdaki evin bodrumunda yaptığı yemekleri, gizliden gizliye dükkânda yapmaya başladı; göstermelik olarak ancak bir, iki tepsi yemeği karşıdaki fırıncı Gavril'de pişiriyordu. Sonra ondan da vazgeçti: Yemekler artık tümüyle dükkânda pişer oldu. Bu arada, bir başka sokakta, bir ahçı dükkânı daha açtığı kulağımıza geliyordu.

İyi, açsın da; önce sabah sabah yakılan maltızın dumanı, ardından cazur cuzur kavrulan soğanların kokusu evin içini doldurmaya başlamıştı. Sabahları, o günkü listede yeralan yemekleri buram buram evi dolduran yemek kokularına bakarak sıralamak hiç de zor olmuyordu. Başımızı cumbadan dışarıya çıkartıp şöyle bir kokluyorduk havayı; akabinde listeyi şıp diye sayıveriyorduk:

– "Mercimek çorbası, arkasından İzmir köfte, sonra etli kuru fasulya ve de pilâv!"

Bazı günler de pişirilen çorba yayla çorbası oluyor, İzmir köftenin yerini de tas kebabı alıyordu. Dendiğine göre, kalan pilavlar ertesi gün pirinç çorbası olarak boy gösteriyor, köfteler de biçim değiştirip kadınbudu köfte haline geliyordu. Ne kadarı gerçekti bilemeyeceğim; günahı, fesat karıştıranların boynuna...

Evimizin, Üç Ayaklı Ata Döndüğü Gün

Bir pazar günü, Musa Efendi, evde olmadığımız bir sırada, yerleştireceği döner ocağına yer açmak amacıyla usta getirtip evi ayakta tutan dört direkten birini kestirmesin mi?! Eyvah ki ne eyvah! Yemek kokularına ilâveten bu sefer de döner kokularının içeri dolmasına mı yanarsın, yoksa koca evi ayakta tutan direklerden birinin kesilerek üç direkli kalmasına mı?

– "Aman Musa Efendi, ne yaptın sen? Biliyorsun, bitişikteki Aleko'nun meyhanesi doğru dürüst bir bina değil! Ne temeli var, ne de duvarı! İki ev arasında sıkışmış, kalmış, salaş bir dükkân! Ya bizim ev o tarafa meylederse?!"

Mustafa Efendi eve bir şeycikler olmayacağına, bunun için her türlü tedbiri aldığına dair yeminler ettikten başka, uzun uzun diller dökerek döner kokularının aslâ yukarıya çıkmayacağına dair de bize teminatlar verdi. Teminatlar, ne yazık ki et kokularının evden içeriye dolmasına engel olamadı. Çok geçmeden, yağlı et kokularından öylesine bizâr olduk ki, babam galvaniz bir boru yaptırarak boylu boyunca evin önüne yerleştirtmek zorunda kaldı.

Benim belimin kalınlığındaki bu galvaniz boru, döner ocağından başlayarak bina boyunca tâ bizim çatının hizasına kadar uzuyordu. Borunun parası mı? Her zamanki gibi o günlerde yine eli sıkıştı Musa Efendi'nin... Borcu olsundu... İlerde ne yapıp edip ödeyecekti... Halis kıvırcık etinden yaptığını söylediği dönerden hepimize birer tabak gönderse miydi? Çok geçmeden, cumbanın penceresinden döner dumanlarının gittiği yöne bakarak esen rüzgârı belirlemeye başlamamız zor olmadı:

Rüzgâr, Eyüp tarafından eserek bacadan çıkan yağlı dumanları cumbamıza doğru mu püskürtüyor? Hava lodos demekti. "Lodosun gözü yaşlı olur!" derler ya, bu gibi durumlarda şıp diye yağmurun yağacağını anlayıveriyorduk artık.

Yook, Eyüp tarafından değil de yukardan doğru eserek et kokularını bizden yüksek olan karşı evin cumbasına mı savuruyor? O halde, hava poyraz demekti. Sağlam havaydı poyraz. Korkmaya gerek yoktu! Ali Esin'e danışmadan, al sana mis gibi hava raporu!

Kömür Kokusu ve Soğanlar

Musa Usta yıllar, ama yıllar sonra dükkâna badana yapacağı gün içerdeki eşyaları bir günlüğüne bizim taşlığa taşımak için müsaade istemişti de masaların, iskemlelerin o ağır kokusu bizim taşlığa sinmiş, bir ay boyunca da çıkmak bilmemişti.

– "Musa Efendi, kaldırımda yaktığın maltızın kokusundan sabahları başağrısıyla uyanıyoruz. Dönerin, yemeklerin kokusu da cabası... Kendine şöyle genişçe bir yer arayıp bulsan, oraya çıksan?"

Kimbilir kaçıncı kez çoluk, çocuğunun nafakası için uğraşıp didindiğini, Kore'ye giden oğlunun dönmesini beklediğini söyler, oğlu dönmeden çıkamayacağını anlatmaya koyulur, maltızı ilerde yakacağına, yemek kokularına da artık son vereceğine söz üstüne söz verirdi. Gerçekten de iki üç gün, bilemediniz bir hafta sözünde durur, sonra yine eski hamam, eski tas...

Babam, "Dükkânı bir daha alıcıya, lokantacıya, şıracıya, şarapçıya kiraya vermeyeceğini söyler, "En temizi eczanedir çocuklar" derdi. "Ama mahalle arasında eczane pek olmaz. Galiba yine en iyisi berber, evet, berber... Hiç olmazsa çırak, elinde süpürge, gün boyu yerleri süpürür, durur."

Yıllar sonra, Beyoğlu'nun eski Beyoğlu olmaktan çıkıp iyiden iyiye bozulmaya başladığı sıralarda, evi satmak istediğimizde, eve talip olanlar, kiracıyı bizim çıkarmamızda ısrar etmişler, kabul etmeyince de on bin lirasını bir kalemde kesivermişlerdi. 1968 sonunda sattığımız baba ocağından elimize geçen para, 100 bin lira olacakken, 90 bin lira olmuştu.

Yıllar sonra Musa Efendi'nin yaşlanıp öldüğünü duyduk, inanın üzüldük. Ne diyeyim, nur içinde yatsın.

12 Numara

İşte, Kameriye Sokağı... İşte, bizim 12 kapı numaralı, iki katlı evimiz...

Geçenlerde bir gün o sokaktan geçeyim dedim. Geçtim de... Hattâ karşı kaldırımda durup şöyle bir bizim evin pencerelerine doğru baktım da...

Cumbada ne annemi görebildim, ne de babamı... Benim odamın penceresinin camları toz içinde... Dükkânda Musa Efendi de yok artık.. Karşıdaki berber dükkânı da değişmiş, kimbilir ne olmuş... Köşedeki Ermeni nalburun beli bükülmüş, saçları beyazlaşmış... Eski esnaf sanki kayıplara karışmış... Ne Rum terzi kalmış, ne Ermeni derici, ne de Yahudi eskici... Yerlerine harcıâlem bir lokanta, bir çamaşır yıkama salonu ile zarafetten uzak bir çiçekçi dükkânı açılmış... Açılmış ama, nedense sokakla uyuşamamış... Salata satan Çingene Kadriye Hanım'ın yerini başkaları mekân tutmuş... Tutmuş ama, çevreyle barışamamış... İki kenardaki kaldırımlar kaldırılmış... Yerlere yeni moda taşlar döşenmiş...

Belki temiz olmuş, ama ortaya çıkan, benim Kameriye Sokağım olmamış, sanki bir başka sokak olmuş... O sokağın Kameriye Sokağı olduğunu kanıtlamak için mi bilmem, tek bir sokak tabelâsı sanki yetmemiş de, altına bir ikincisi daha çakılmış...

Ama dönüp de, elli yıl öncesinin Kameriye Sokağı ne oldu diye şöyle bir bakan çıkmamış...

Ben de öyle uzun uzun bakmak istemedim nedense... Döndüm arkamı doğduğum o 12 numaralı eve... Sonra doğru Pasaj'daki Cavit'in yerine...

"Promethe Hareketi"nde Kuzey Kafkasya Mültecileri

Kafkasya Dağlıları Halk Partisi-II (1926-1940)

M. Aydın Turan

Ortak Dil ve Resmi Lisan'a İlişkin Arayış: 'Kuzey Kafkasya Dilleri Komisyonu'

'Kuzey Kafkasyalıların temel problemleri arasında dil meselesinin yeri ne idi ve bunca farklı lisanın bulunduğu bir coğrafyada gelecek nasıl inşa edilebilecekti?' Bir *'Kuzey Kafkasya milleti'*nden bahseden KDHP kadroları bu tarihsel paradokstan elbette habersiz değillerdi. Nitekim *'Gortsı Kavkaza'*nın ilk Türkçe-Rusça nüshasında *'tek bir milli gövde halinde birleşilmesine rağmen'*, *'anlaşmak ve bir rabıta, ilişki kurmak için'* Kuzey Kafkasya halklarının Rus dilini kullanmaları *'kaderin acı bir tecellisi'* olarak yorumlanmış[58], *'ortak dil'* ve *'resmi lisan'*dan mahrumiyetin *'milletleşme sürecini'* ağırlaştıran en önemli unsurlar arasında bulunduğu ifade edilmişti.

Parti problemle ilgili açık tavır sergilemekten kaçınmakla birlikte, konunun ehemniyeti geniş bir tartışmanın yapılmasını gerektiriyordu. 1930'lu yıllarda KDHP *'sadece problemin tartışılmasını sağlamak'* gibi bir işlevle ve aynı zamanda herhangi bir dil tercihinde *'şimdilik taraf olmayacağını'* deklere ederek yayın organlarının sayfalarını son derece ilginç, renkli, kimi zaman da sert dozajlı polemiklere açtı[59]. *'Ortak dil'* arayışlarına yönelik ilk cesaretli çıkış, yer yer güçlü sosyolojik analizleri içeren ve *'Şimali Kafkasyalıların Esareti'* başlıklı makale idi[60].

Türkiye'deki eski muhaceret mensuplarından ve *'Abat'* mahlasını kullanan bir hukukçu olan Tevfik Çiper'e[61] göre, *'esaretten kurtulmak'*, öncelikle ortak alfabe ve resmi lisan meselesinin halline bağlıydı. Problemin birinci ayağı, latin harfleri esas alınarak sonuçlandırılabilirdi. Buna karşılık, Kuzey Kafkasya dillerinin *'üstünde'*, *'resmi lisan'* için üç alternatif sözkonusu edilebilirdi. Çiper'in ilk alternatifi *'Rus veya Türk dili gibi resmiyet kazanmış bir lisanı kabullenmek'*, ikincisi *'Kuzey Kafkasya dillerinden birini resmi dil kabul etmek'*, üçüncüsü ise *'esperantodan esinlenerek yeni bir dil meydana getirip, bunu kabullenmek'* şeklinde sıralanıyor, kişisel tercihi ise *'birkaç asırda oluşabilecek yapay dil'*le ifade ediliyordu[62].

Bu ilginç yaklaşıma karşılık, partinin diğer mensupları da Hobsbawm ya da Gellner'in *'sosyal mühendislik'* argümanına uygun gözüken[63] farklı düşünceleri dile getirmekten kaçınmamışlardı. Kosta Zangi *'müşterek bir devlet diline malik olmanın büyük bir fayda ve kazanç'* olmasına rağmen, meselenin kısa dönemde halledilemeyeceğini, *'şimdiden kafa yormanın ve tavır almanın da gerekli olmadığını'* söylerken[64]; Bilatti İsviçre, Belçika ve 'diğer çok dilli milletler'den daha şanslı gördüğü Kuzey Kafkasya'da *'milli birlik unsurları çok güçlü olduğu için bu engelin her zaman aşılabileceğini'*[65] belirtiyor, *'şimdiki merhalede Kuzey Kafkasya kabilelerinin, kendi milli benliklerinin muhafazası için en iyi bir silah olan ana dillerini muhafaza etmek mecburiyetinde'* bulunduklarını, *'istiklal elde edildiği, hür milli mevcudiyet devresine girildiği günden itibaren müşterek milli bir dilin vücuda gelmesine şuurlu olarak çalışılması'* gerektiğini söylüyordu[66].

Dergilerin ulaştığı yerlerden gelen mektup ve yazılar, açık tavır sergilemekten kaçınan, ancak *'devlet'* ve *'toplum'* kurma hedeflerine sahip, dolayısıyla probleme kayıtsız kalması düşünülemeyecek KDHP merkezini şaşırtmış olmalıdır. Nitekim, 1935 kışında, *'Kuzey Kafkasya dilleri için ortak*

alfabe düzenlemek' ve 'bütün Kuzey Kafkasya kabileleri için ortak bir dil oluşturmak üzere', *'Varşova Şark Enstitüsü'* bünyesinde Leh akademisyenlerin de katkılarıyla kurular *'Kuzey Kafkasya Dilleri Komisyonu* problemin algılanışını göstermektedir. *'Milletleşme sürecini'* hızlandıracak bir unsur olarak *'ortak dil'* ve *'resmi lisan'* meselesi Kuzey Kafkasyalılardan Barasbi Baytugan, Balo Bilatti, Mogamed Çukua, Ahmet Canbek, Hüseyin Kumuz, Bahaeddin Hurş, Yusuf Umaş gibi isimlerin yanısıra, Enstitü Başkanı Senatör Stanislav Sedletski, Enstitü Genel Sekreteri Prof. Gurka, Prof. Ponyatovski, Prof. Zayançovski, Prof. Domaşeviç gibi Promethe destekçilerinin de katılımıyla çözümlenmeye çalışılmıştır.

1935 Temmuzuna dek süren komisyon çalışmaları *'gelecekte Kuzey Kafkasya'nın ortak devlet dili meselesinin çözümünde bazı pratik materyaller elde edildiği'* açıklanarak tamamlanırken, Sovyet hükümetinin o dönemlerde kabul ettiği Latin alfabesi kabul görmüş, karşılaştırmalı çalışmalarda muhtelif yerli diller arasında *'100'den fazla ortak kelime'* belirlenmiş, bu kelimelerin Kumuk lisanına aktarılarak *'kabilelerarası dil'* olarak kullanılması uygun bulunmuştu[67].

Soldan sağa: Ayaz İshaki, Said Şamil, Musa Carullah Bigi (Kudüs-1931)

'Kafkasya Konfederasyonu'nun Aktörü Olarak KDHP

'Promethe Birliği' içinde yeralan Kuzey Kafkasya, Gürcistan ve Azerbaycan merkezleri ayrıca, Kafkasya milletleri arasında yakınlaşma ve birliğin sağlanması misyonuna sahip, *'Komiteta Nezavisimosti Kavkaza'* (Kafkasya İstiklal Komitesi) adlı alt örgütü işletiyorlardı. Üç mülteci teşkilatın Kafkasya'nın bütününe yönelik projesi, 1918'de muvaffak olamayan planın hemen aynısıydı. Kafkasya'nın bütününün *'yaşamsal çıkarlarının korunması'* bir amaç olarak kabul ediliyordu. Tasavvur edilen hedefe yönelik en somut adım ancak 1934'te atılabildi ve 14 Temmuz 1934'de Brüksel'de *'Kafkasya Konfederasyon Misakı'* imzalandı.

Azerbaycan Milli Merkezi adına M.Emin Resulzade, Ali Merdan Topçubaşı, Gürcistan Milli Merkezi adına Noe Jordania, Akaki Çhenkeli ve Kuzey Kafkasya Milli Merkezi adına Mehmet Girey Sunç, İbrahim Çulik ve Tausultan Şakman tarafından 14 Temmuz 1934'de Brüksel'de imzalanan bu anlaşma, her bir cumhuriyetin milli karakter ve mülki bütünlüğünün muhafaza edildiği, dışta bütün cumhuriyetler namına bir bütün olarak hareket edecek *'Kafkasya Konfederasyonu'*nu öngörüyordu. Projeye göre, müşterek siyasi ve gümrük sınırları olan bu devletin dış politikası konfederasyonun yetkili organları tarafından idare edilecek, sınırların korunması bu yapıya dahil cumhuriyetlerin ordularından oluşan ve tek kumanda altında bulunacak *'konfederasyon ordusuna'* bırakılacak, cumhuriyetler arasında çıkabilecek ihtilaflar, bütün kararlarına tamamen uyulacak *'Konfederasyon Yüksek Mahkemesi'*nce çözümlenecek, bu esaslardan hareketle uzmanlar tarafından anayasa projesi hazırlanacaktı. Anlaşmaya ayrıca Ermenistan da katılabilecekti[68].

Jordania, anlaşmanın akabinde yayınlanan yazısında Kafkasya'yı *'bir organizma, coğrafi ve iktisadi bir bütün* olarak tanımlamış, gelinen noktayı *'bugünkü savaşla, yarınki zaferin hukuki ifadesi'* diye yorumlamıştı[69]. Resulzade ise, prensiplerdeki uzlaşmadan ziyade, ortak teşkilatlanmanın öne-

mine dikkat çekmişti[70]. Anlaşmaya Kuzey Kafkasya adına imza koyanlardan Çulik de *'müşterek Kafkasya ruhunun yeniden canlanması'* halinde değerlendirdiği gelişmenin *'bölgesel bir hadise'* olarak kalamayacağını belirtiyordu[71].

Anti-bolşevik Avrupa sahnesinde *'Kafkasya Konfederasyonu Anlaşması'*, Stanislav Matskeviç'in Vilno'da yayınlanan *'Slovo'* gazetesinde çıkan yazısında da izlendiği gibi ilgiyle karşılanmış; *'doğu Avrupa'daki siyasi dengenin, bağımsız bir Kafkasya'nın mevcudiyetine bağlı'* olduğu yorumu yapılmıştı. Diğer taraftan, en ilginç yaklaşımlardan biri Polonya Tatarlarının yayın organı *'Zycie Tatarskie'* mecmuasında sergilenirken, *'misakı imza eden Kafkasya halklarının aynı zamanda müslüman ve hristiyan dünyası arasında dahi sembolik bir ittihad yaptığı'* belirtilmişti[72]. Buna karşılık, babasının hastalığı dolayısıyla KDHP merkezinden uzun müddet ayrı kalan ve muhtemelen bu girişimdeki Gürcü ağırlığından ve *'kendisini kösteklemek üzere'* onlara destek veren Azerilerden rahatsızlık duyan Said Şamil, çok sonraları *'Ermenistan'ın bu birliğin dışında kalmasının aslında anlaşmazlığın teşhiri'* olduğunu söylemiştir[73].

Karşıt Mülteci Organizasyonlarla İlişkiler

Rusların *'kızıl'* ya da *'beyaz'*ı arasında fark görmeyen KDHP, sovyet rejimi karşıtı olmalarına rağmen Rus mülteci gruplarıyla ilişkilerinde daima mesafeli ve uzlaşmaz bir tavır sergilemişti. 1929 yılında muhaceretin yabancısı olmayan M.Abatsiyev ve H. Hatayev'in[74] çevresindeki birkaç Kuzey Kafkasyalının kurduğu *'Soyuz Naroda Kavkaza'* (Kafkasya Milletler Birliği) adlı oluşum KDHP yönetimince, Milyukof önderliğindeki *'Rus Demokrat Birliği'*nin uzantısı olarak değerlendirilmiş[75], *'beyinleri altüst olmuş bu insanlar'* kıyasıya eleştirilmişti[76].

Partinin Rus mülteci örgütlerin tamamına yönelen tavrından çok daha serti, oldukça sağda kalan bazı Ukrayna ve Kazak örgütleri için geçerli olmuştu: Kafkasya topraklarında hak iddia eden, *'sözde izahlar'*ın savunucuları Kazak gruplar *'Rus emperyalizminin oyunlarından kurtulamayan'* ve *'ciddi bir lisanla konuşma'* yapılamayacak unsurlardı[77]. KDHP bundan başka, Konovalets'in liderliğinde Varşova'da faaliyet gösteren *'Ukrayna Milliyetçileri Teşkilatı'* (O.U.N.) ile de kimi zaman alevlenen çekişmelere taraf olmuş, bu grubun hedefleri *'tahakkuk etmekten çok uzak hayaller'* şeklinde eleştirilmişti[78].

Partinin çekişme içinde olduğu en kuvvetli mülteci organizasyon ise, sabık Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Haydar Bammat'ın çevresinde toplanan rakip *'Kavkaz'* grubu olmuştu. *'Promethe Birliği'*nin ve *'Kafkasya Dağlıları Halk Partisi'*nin sağında bir teşkilat olan *'Kavkaz'*la[79] ilişkiler özellikle 1934 yazında *'Kafkasya Konfederasyon Misakı'*nın imzalanmasından sonra sertleşmiş; Bammat başta Barasbi Baytugan'ı hedef alarak KDHP'yi yıpratmaya çalışırken, KDHP merkezi de kendisini totaliter eğilimlere prim vermekle itham etmiş, *'siyasi bezirganlık'*, *'demagoji'* ve *'ucuz reklam'* yapmakla suçlamıştı[80].

Konferans-Toplantı ve Yayınlar

1926-1940 arası dönemde bir dizi aktivite sergileyen *'Kafkasya Dağlıları Halk Partisi'*nin etkinlikleri birkaç başlık altında toplanabilir. Etkili bir propogandaya yönelik bu çalışmaların araçları konferans, toplantı ve yayınlardan ibaretti. Genelde Çek ve Leh kamuoyunu, üniversite öğrencilerini ve elbette kendi halkını hedefleyen parti, diaspora tarihinin en başarılı örgütü de sayılabilir.

a- Konferanslar-Toplantılar-Merasimler

KDHP'nin konferans etkinlikleri, sıklıkla Varşova'daki *'Instytutu Wschodniego w Warszawie'* (Varşova Şark Enstitüsü) ve *'Promethe Klübü'*, Brno'daki *'Çek-Leh Klübü'* binalarında gerçekleşiyordu. İlk büyük konferans, 1877-1878 Kafkasya başkaldırısının 50. yıldönümü dolayısıyla KDHP Prag teşkilatı tarafından organize edilmiş ve 28 Nisan 1927 günü Graf Oreli'nin büyük salonunda sosyal demokrat, sosyalist devrimci, sosyal federalist mülteci grupların temsilcilerinin de katılımıyla kalabalık bir dinleyici kitlesi karşısında Ahmet Tsalıkkatı *'Borba za volyu gor Kavkaza'* (Kafkas Dağlarının Özgürlük Mücadelesi) başlıklı anlatımı sunmuştu[81].

Başta Kulattı kardeşler olmak üzere, parti üyeleri değişik tarihlerde çeşitli konuları işlemişlerdir: Barasbi Baytugan *'Kuzey Kafkasya İntelijansiyasının Geçmişteki Hataları'*[82], Tambiy Elekhoti *'Partinin Kuzey Kafkasyalılar Arasındaki Rolü'*[83], Adil Bek Kulatti *'Kuzey Kafkasya'*[84], Adil Bek Kulatti *'Leh Muhacirlerinin Türkiye ve Şimali Kafkasya'daki Faaliyetleri'*[85], Balo Bilatti *'Kafkasya Konfederasyon Misakı'nın Ehemniyeti'*[86], Mirza Bek Kulattı *'Etnografik Bakımdan Kuzey Kafkasya ve Kafkasya'*[87], Kosta Zangı *'Kafkasya Kadını'*[88], Mogamed Çukua *'Rus Emperyalizminin Merhaleleri'*[89], N.H.Bayramlı *'1930'a Kadar Kafkasya'daki İsyan Hareketleri'*[90].

Konferanslar dışında, çoğunlukla bağımsızlık yıldönümleri dolayısıyla düzenlenen toplantı ve merasim türü etkinliklerde de parti mensupları boy gösteriyordu. Örneğin, KDHP Prag teşkilatı 11 Mayıs 1927'de Kuzey Kafkasya'nın 9. bağımsızlık yıldönümü kutlamalarını organize etmiş, emigrasyonun önemli ismi Tsalıkkatı burada bir konuşma yapmıştı[91]. Ukrayna kolonisinin 19 Mayıs 1927'de

Prag'daki Graf Oteli'nde Ukrayna Demokratik Cumhuriyeti'nin 10. kuruluş yıldönümü dolayısıyla düzenlediği törene Aytek Kundukh KDHP adına katılarak söz almıştı[92]. 11 Mayıs 1930 günü Varşova'da Promethe Klübü merkezinde, klüp başkanı Roman Smal Stodski'nin de iştirak ettiği törende, Kafkasya cumhuriyetlerinin 12. bağımsızlık yıldönümleri kutlanmış, burada Kuzey Kafkasyalılardan İbrahim Çulik ve Said Şamil, Azerilerden Mehmet Emin Resulzade, Gürcülerden Simon Mdivani birer konuşma yapmıştı[93]. 12. bağımsızlık yıldönümü dolayısıyla Paris, Istanbul, Prag, Brno, Kuneytre ve Şam'da da benzer merasimler gerçekleşmiştir[94].

KDHP Genel Sekreteri Said Şamil, Kudüs Müftüsü Emin el-Hüseyni'nin davetlisi olarak Ayaz İshaki ile birlikte Kudüs'te 7 Aralık 1931'de toplanan İslam Konferansı'na iştirak etmiş[95], Başkanlık Divanı'na en genç üye olarak seçilerek, burada komünizm aleyhine kararlar çıkmasında etkin rol oynamıştı[96]. Mayıs 1933'te Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlık ilanının 15. yıldönümü dolayısıyla Kafkasyalı kolonilerin bulunduğu şehirlerde kutlama törenleri organize edilmişti, 27 Mayıs 1933'de *Promethe* dergisi tarafından Paris'te 'salle de la Mutualite' salonunda düzenlenen törenin benzerleri, 28 Mayıs 1933 günü Varşova ve İstanbul'da yapılmıştı[97].

Azerbaycan Milli Merkezi'nin önemli isimlerinden Ali Merdan Topçubaşı'nın Paris'teki cenaze merasimine KDHP'yi temsilen Sunç, Şakman ve Çulik bulunmuş; emigrasyondan ayrıca Gen. Y. Hağandoko ile Gen. T. Bekoviç Çerkaski de törene iştirak etmiştir[98]. Tausultan Şakman, defin merasiminde Topçubaşı ile ilgili bir konuşma yapmıştır[99].

Promethe liderlerince *'keskin görüşlü bir devlet adamı'* ve *'milliyet umdesinin zaferine inanan'* bir önder olarak tanımlanan[100] Polonya lideri Mareşal Pilsudski'nin 12 Mayıs 1935 akşamı ölmesi üzerine *'Kafkasya Konfederasyon Şurası'* 13 Mayıs 1935'te Pilsudski'nin eşine başsağlığı telgrafı çekmiş, KDHP liderlerinden Mehmet Girey Sunç, 15 Mayıs 1935'te Belveder Sarayındaki katafalkı ziyaret etmiş, 17 Mayıs'taki cenaze törenine Kuzey Kafkasya delegasyonu milli bayraklarıyla katılmıştı[101]. Pilsudski'nin anıt mezara nakli dolayısıyla Temmuz 1935'te gerçekleştirilen törene Kafkasya kolonisi kalabalık bir toplulukla iştirak ederek mezara Kafkasya toprağı serpilmişti[102].

Promethe teşkilatının 31 Mayıs-1 Haziran 1936 günleri arasında Varşova'da düzenlediği *'Dil Kurultayı'*na katılan KDHP, sovyet dil ve kültür siyasetini tel'in eden kararlara imza koymuştur[103].

b) Süreli Yayınlar

KDHP'nin *Volnıye Gortsı* ile başlayıp *Gortsı Kavkaza* ve *Severnıy Kavkaz* ile devam eden ve yarısıra çeşitli adlarla çıkan süreli yayınları, Canbek'in ifadesine göre, 4-5 kişilik bir grup tarafından organize edilmişti[104]. Bu dar kadrodan Baytugan, Bilatti ve Canbek'i tanıyoruz. A.B.D.'-den Filistin'e dek uzanan geniş bir alanda yerleşik Kuzey Kafkasya kolonilerini hedefleyen parti, kimi zaman tek parti dönemi Türkiye'sinde olduğu gibi, engellerle karşılaşıyordu[105]. Buna karşılık, şimdi İsrail sınırları içinde kalan iki Çerkes yerleşim biriminde bile (Kfar-Kama ve Reyhaniye köyleri) KDHP yayınlarının takip edildiği, redaktöre gelen mektuplardan anlaşılmaktadır[106].

Neşredilen dergilerde sıklıkla mahlaslar kullanılması, yazarlara ilişkin bir profil çizebilmeyi zorlaştırmaktadır. *Azamat*, *Hacı Murat*, *Kuma*, *Arslan*, *Doğuj*, *Cavan*, *Totraz*, *Janhot* ve *Yeni Muhacir* gibi takma isimlerin ardındakileri bilememekteyiz. Buna karşılık hem gerçek adlarını, hem de kullandıkları mahlasları bildiğimiz yazarlar, başta Ahmet Tsalıkkatı olmak üzere, Elmurza Bekoviç Çerkaski, Said Şamil, Barasbi Baytugan, Tausultan Şakman, Ahmet Canbek, Dzanbolat Dzantı, Cemaleddin Kanukati, Gaziban Bessolt, Bahaeddin Hurş, Balo Bilattı, Adil Bek Kulatti, Mirza Bek Kulatti, Mogamed Çukua, Kosta Zangı, Aytek Kundukh, İbrahim Çulik, Ahmet Ali Şurdum, Zübeydet Şhaplı, Blenav Batoko Harun, Tevfik Çiper gibi şahsiyetlerdir[107].

1-Volnıye Gortsı (Hür Dağlılar): KDHP'nin ilk yayın organı olup; emigrasyon içinde manevi ağırlığı büyük,

BULLETIN D'INFORMATION DU PARTI DU PEUPLE

MONTAGNARDS DU CAUCASE

THE INFORMATION BULLETIN OF THE POPULAR PARTY

of

THE HIGHLANDERS OF CAUCASUS

5 AUGUST 1930

3 RUE DU SABOT
1930

tanınmış bir hukukçu ve yazar olan Ahmet Tsalıkkatı'nın gözetiminde ve Aytek Kundukh'un yönetiminde 1927-1928 yılında '*Rusça*' olarak düzensiz aralıklarla, muhtemelen 6 sayı yayımlanabilmişti[108]. Daha sonraki periyodiklerde '*öncü*' olarak tanımlanan *Volnıye Gortsı*'nin[109] ilk sayısında '*Prague, Vrsovice, Tyrsova ulice cislo* 9' olarak görünen merkez adresi 3. sayıdan itibaren değişmiştir. Finansman güçlüğü çeken derginin bütün yazı yükü Tsalıkkatı'nın omuzlarında kalmıştır. İlk sayısında yer alan başyazıda, önceleri

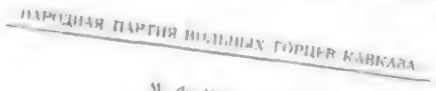
НАРОДНАЯ ПАРТИЯ ВОЛЬНЫХ ГОРЦЕВ КАВКАЗА

М. Ф. ШАПКА

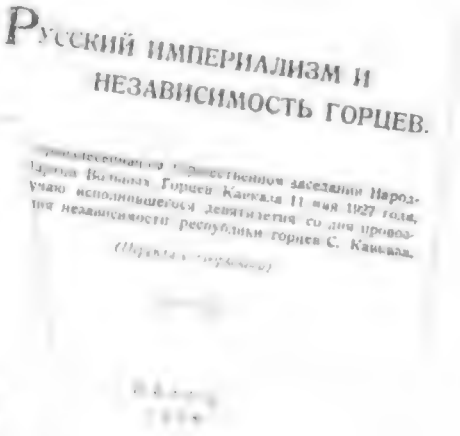
Русский империализм и независимость горцев.

Denikin kuvvetlerinden kurtulmak üzere Gürcistan'a geçen Kuzey Kafkasyalı sosyal demokratların sesi olarak çıkarılan Tiflis basımlı *Volnıye Gortsı*'nin devamı olduğu açıklanmış; ülkeden çok uzaklarda, '*dost ve konuksever Çekoslovakya*'da basılan bu derginin tekrar Kafkasya'da yayınlanmak üzere, '*geçici*' bir konaklama yaptığı kaydedilmiştir[110].

2- Gortsı Kavkaza (Kafkasya Dağlıları) : KDHP'nin ikinci yayın organı olan *Gortsı Kavkaza* Kasım 1928'de önceleri idare merkezi olarak Paris'te '*3, Rue du Sabot*' adresini kullanarak Fransa'da yayınlanmaya başlanmıştır. 10. sayısına kadar re-

daksiyonu, Elmurza Bekoviç-Çerkaski tarafından yapılan *'Gortsı Kavkaza'*, 25. sayı dahil, kollektif bir yönetimle yayınlanmış, 26. sayıdan itibaren Barasbi Baytugan'ın idaresine verilmiştir. Bu sayıda yazışmaların Baytugan'ın Varşova'daki *'Morszynska 39, Sadyba'* adresiyle yapılması duyurulmuş, ancak yayınlandığı sürece idare adresi *'4, Villa Malakof, Paris (16), Fransa'* olarak gözükmüştür. Baytugan daha sonra Varşova'da *'Rakowiecka 35 m. 16'* adresini kullanılmıştır. İlk otuzdört sayısı Rusça yayınlanan dergi, 1933 Şubatındaki 35-36. birleşik sayısından itibaren Rus ve Türk dilleriyle çıkmıştır[111]. İlginç, fakat son derece sınırlı şekilde Kuzey Kafkasya'nın yerel dilleriyle örneklerin de yeraldığı *Gortsı Kavkaza*'yı[112] KDHP 1934 Nisanındaki 50. sayısından itibaren devre dışı bırakmıştır.

3- Severnıy Kavkaz (Şimali Kafkasya): 1934 Mayısında yine Barasbi Baytugan'ın idaresinde Varşova'da çıkmaya başlayan *'Severnıy Kavkaz'*ın künyesindeki kayda göre, Baytugan *'Odynca 35 Varşova'* adresinde bulunmakta, ancak merkez olarak *'1, Square Leon Gulliot, Paris (15)'* görünmektedir. II.Dünya Savaşının patlak vermesine dek çıkan dergideki yazılar Rusça ve Türkçe olarak yayınlanmıştır. Derginin kapağı, açılan yarışmayı kazanan grafiker ressam Stanislas Ostroy-Hrotovski ve Mahail Bılın'a ait, orijinali tahta üzerine yapılmış bir gravürden ibarettir.

KDHP merkezi bunlardan başka, çoğunlukla Türk makamlarının engellemeleri sebebiyle Türkiye'ye sokulmayan *Severnıy Kavkaz* açmazına ilginç bir çözüm bulmuşlar; uzun bir yayın yaşamından uzak, adres ve sorumlu müdürleri farklı, değişik isimlerle çıkarılan dergiler sayesinde okuyucuya ulaşılabilmişlerdi. Bu bakımdan partinin *Put Svboda*[113], *Borba*[114], *Znamya Naroda*[115], *Naşa Tsel*[116], *Buduşeye*[117], *Natsionalnaı Mısl*[118], *Vperyod*[119], *Nauı Kray*[120], *Golos Rodini*[121], *Prizıv*[122] gibi dergilerinin, varlıklarını tek parti dönemi Türkiyesine borçlu bulundukları söylenebilir.

KDHP ayrıca, Promethe teşkilatının üst yayını *Promethe* dergisine de katılarak, yazı kurulunda Barasbi Baytugan ve Gazihan Bessolt ile temsil edilmiş, Şakman gibi üst düzey parti yöneticilerin bazı çalışmaları bu mecmuanın sayfalarında yayınlanmıştır. Aynı durum Varşova Şark Enstitüsü'nün organı *Wschod* (Şark) için de geçerliydi ve bu derginin redaksiyon kurulunda Barasbi Baytugan ve Magomed Çukua yer alıyordu. *Wschod* Ahmet Canbek, Magomed Çukua ve Murat Bragun gibi isimlerin yazı verdikleri bir dergi idi[123].

Zübeydet Şhaplı (1906-1979) (Sn. Aydın Osman Erkan Koleksiyonundan)

c) Kitap ve Broşürler

Zengin bir süreli yayın külliyatı yaratan KDHP'nin aynı başarıyı süresiz yayınlarda gösterebildiği söylenemez. Ahmet Tsalıkkatı'nın *'Borba za volyu Gor Kavkaza'* (Kafkas Dağlarının Özgürlük Mücadelesi) (Prag, 1928, Rusça)[124]; Mehmet Fetgeri Şöenu'nun *Russkiy imperialism i nezavisimost Gortsev* (Rus Emperyalizmi ve Dağlıların Bağımsızlığı) (Prag, 1928, Rusça)[125]; Said Şamil'in *Montagnards du Caucase* (Kafkasya Dağlıları) (Paris, 1930, Fransızca) ve *The Highlanders of Caucasus* (Kafkasya Dağlıları) (Paris, 1930, İngilizce); Bahaeddin Hurş'un *Ahulgoh* (Varşova, 1938, Rusça) gibi kitap ve broşürleri partinin neşrettiği başlıca kaynaklar arasında yer almaktadır.

Bunlardan başka, Tsalıkkatı tarafından kaleme alınıp, 11 Mayıs 1927'de KDHP Prag teşkilatı tarafından basılmasına karar verilen *Gorskaya Respublika* (Dağlı Cumhuriyeti) adlı kitabın serüveni hakkında bilgimiz bulunmamaktadır[126]

Parti içindeki kimi simaların Kuzey Kafkasya konulu çalışmalarından da bu çerçevede bahsetmek mümkündür ki, Suriye'de yerleşik Blenav Batoko Harun bu yazarların en verimlisi olarak nitelendirilebilir[127]; KDHP'nin Ortadoğu'daki yerel liderlerinden Rasem Rüşdü'nün bir eserini de aynı bağlamda değerlendirmek gerekir[128]. Aytek Kundukh tarafından *Severnıy Kavkaz*'a makaleler dizisi olarak hazırlanan ve *müridizm*'i 'ulusal hareket' olarak gösteren ve yıllar sonra *Kafkasya Müridizmi-Gazavat Tarihi* adıyla yayınlanan kitabı da[129] partinin hanesine yazmakta herhangi bir sakınca bulunmamaktadır.

Sonuç Üzerine

I. Dünya Savaş sonrasında Avrupa sahnesinde süregiden *'stattiko'* çatışması 1939'da, KDHP'nın ve diğer mülteci grupların *"yeni bir 1914"* beklentisiyle uyumlu dünya savaşına dönüştü. Versay Antlaşmasıyla oluşan Avrupa siyasi haritasından en fazla şikayet eden Almanya'nın, 1939 Martında Çekoslovakya yı işgali vaklaşan büyük kavganın habercisiydi. Zaten *"Südetler meselesi"* Çekoslovakya'nın Almanya karşısında en zayıf ve sıklıkla *"kaşınan"* bir yarasıydı. Hitler böylelikle Çek ulusal bankasının elindeki altın ve nakit varlıkları, yanısıra Alman sanayiine yarayan geniş cevher ve metal stoklarını ele geçirmiş, Çekoslovakya'nın güçlü endüstriyel altyapısıyla silahlanma programını destekleme olanağı bulmuştu[130]. Bu işgalin mülteci topluluklar için getirdiği sonuç, diledikleri çalışmanın yapılamamasıydı. İşgal kuvvetleri buradaki örgütleri dağıtmamış ama, genel bir faaliyet yasağı koymuştu[131].

"Promethe Birliği" dahilindeki bütün mülteci teşkilatları şaşkınlığa sürükleyen asıl hadise ise, dayandıkları tek ülke olan Polonya'nın aynı akibete uğramasıydı. Mülteci liderler, Almanya'nın Polonya ile Sovyetler Birliği'ne karşı ciddi *"işbirliği"* yapmaya yönelik girişimlerinin ardından nasıl olup da bu saldırının geldiğini anlayamamışlardı[132]. *"Hayat sahası"* peşindeki Nasyonal Sosyalizmin, *"yüksek çıkarlar"* için ideolojiler üstü anlaşmalar yapabileceğini, aynı tutumu *"faşizme"* karşı mücadele yürüten Stalin'in de gösterebileceğini hayal dahi edememişlerdi. Bu saf iyimserliği yırtıp atan, totaliter iki rakip ideolojinin Polonya üzerindeki paylaşım uzlaşması ifade eden *"Molotof-Ribbentrop Paktı"*ydı.[133]

1 Eylül 1939'da Alman kuvvetlerinin Polonya'yı işgale başlamaları, ardından Sovyet birliklerinin de benzer şekilde hareket etmeleri *"Promethe Birliği"*nın ve elbette *"Kafkasya Dağlıları Halk Partisi"*nın sonunu getiren dramatik bir gelişme olmuştu. Said Bey, yağan bombalar altında, Huseyin Tosun Bey'in partiye verdiği Kafkasya konulu eserlerin toplandığı dev kütüphanenin yok oluşunu üzülerek izliyordu. Varşova'yı savunmaya çalışan askerler arasında KDHP mensubu subaylar da vardı. Binbaşı Hüseyin Kumuz[134] bunlardan biriydi. 1927'de Polonya Ordusu'na yüzbaşı rutbesiyle katılan Kumuz, Ağır Topçu Alayı'nın bir taburuna kumanda ediyordu. Mekanize Alman birlikleri karşısında tutunması imkansız kuvvetlerini güçlükle Macaristan sınırından geçirerek kurtarabilecekti.

"Promethe" teşkilatına dahil mültecilerin tamamına yakını, siyasal bakımdan yakınlık duymadıkları Nazi rejimine tavır almışlar, batının demokratik rejimlerine sadakat göstermişlerdi[135]. Sovyet - Alman flörtü sona erdiğinde ve Nazilerin Sovyetlere yönelik büyük harekatı başladığında da aynı çizgilerini korumaya çalışıyorlardı. Mühlen'in mültecilerin II. Dünya Savaşı'ndaki rollerine ilişkin etüdünde mükemmel şekilde işlediği gibi, bunların Sovyet rejimine karşı Almanlarla kısa süreli ilişkileri ideolojik yakınlıktan değil; bütünüyle konjonktürel durumdan kaynaklanmıştı. KDHP özelinde de aynı şey sözkonusu idi; nitekim Şamil'in tavizsiz *"bağımsız Kafkasya"* idealinin Alman makamlarında destek bulmaması uzerine görüşmelerin kesilmesi de açık bir gösterge idi[136]. Polonya merkezli on üç yıllık serüvenin oyuncuları olan KDHP mensupları savaş sonrası dönemde birçok ülkeye dağılmış; ne, ayrıldıkları vatana dönebilme ümitlerinin, ne de bağımsızlık rüyalarının gerçekleştiğini göremeden, hayatlarını tamamlamışlardır.

Bu çalışma için katkı sağlayan Sn. Musa Ramazan, Sn. Aydın Osman Erkan, Sn. Sefer E. Berzeg ve Sn. Murat Papşu'ya şukranlarımı sunarım. M.A.T.

NOTLAR

58 Bkz: Gortsı Kavkaza, Varşova 1933, No:35-36, s:1-2

59 Bu polemiklere kısmi bir bakış için bkz: Berat B. Bır - M.Aydın Turan -**'Gorçı Kavkaza' ve Severnıy Kavkaz' Dergileri ve Bazı Onemli Makaleler'**, Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi, İstanbul, 1990, No: 76-78, s:18-28.

60 Abat (Tevfik Çiper) - **'Şimali Kafkasyalıların Esareti'**, Gortsı Kavkaza, Varşova, 1933, No:43, s:5-18 ve No:44, s: 2-6 (Bu metinlerin sadeleştirilmiş hali için bkz: Kuzey Kafkasya Kültur Dergisi, Istanbul, 1990, No: 76-78, s.20-27)

61 **Tevfik Çiper (1901-1972)** = Abhaz/Abazin. Adana'ya bağlı Tufanbeyli'nin Akpınar koyunde doğdu. İ.U. Hukuk Fakültesi'ni bıtırdi ve çeşitli yerlerde hakimlik, Adalet Bakanlığı Mufettişliği gorevlerınde bulundu. Ankara'da serbest avukat olarak çalıştı. Konya Yuksek Islam Enstitusu'nde Mukayeseli Hukuk, Tefsir ve İslam Hukuku Tarihi dersleri verdi. Yayınlanan kitapları: **Amele Hukuku** (Zonguldak, 1930), **Askeri Ceza** (Ankara, 1942), **İnsan ve Sosyal Hayatı** (Ankara, 1950) ve ıkinci cıldı yayınlanamayan **Islam Hukuku I** (Ankara, 1969). (Bkz:Sefer E. Berzeg - **Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü**, Samsun, 1995, s:100).

62 Abat (Tevfik Çiper) - **a.g.m.**, No:44, s:4.

63 Bu noktada Hobsbawm'ın 'uluslar, devletleri ve milliyetçiliği oluşturmazlar. Olusum tam tersinedir' tezi ve Gellner'ın, 'milliyetçiliğin sosyal muhendislığı'ne ihtıyac duyan 'millet olgusu dusunulmelidir (Bkz: Eric J. Hobsbawm - **1780'den Gunumuze Milletler ve Milliyetçilik**, çe. Osman Akınhay, Ayrıntı Yay., Istanbul, 1995, s:26 Ernest Gellner - **Uluslar ve Ulusçuluk**, ıçev. Busra Ersanlı Bahar - Gunay Goksu Erdogan), Insan Yay., Istanbul, 1992.

64 Kosta (Zangi)-**'Müşterek Devlet Dili Mes'elesi Münasebetiyle'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1934, No:7, s:17

65 Balo Bılatti - **'Milli Hareketlerin ideolojik Esasları'**, Gortsı Kavkaza, Varşova, 1934, No:50, s:7.

66 Balo Bılatti - **'Millet ve Dil'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1935, No:15, s.4.

67 Bkz: **'Varşova Şark Enstitüsü Yanında Şimali Kafkasya Dilleri Komisyonunun Teşkili'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1935, No:15, s:27.

68 Anlaşmanın tam metnı için bkz:**'Kafkasya Konfederasyon Misakı'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1934, No:3, s:7-8.

69 Noy Jordaniya - **'Kafkasya Konfederasyonu'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1934, No:3, s:12

70 M.Emın Resulzade - **'Tarihi Bir Akt'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1934, No:3, s:13

71 İbrahim Çulik - **'On Altı Yıl Sonra'**, Severnıy Kavkaz, Varsova, 1934, No: 3, s:16.

72 Anlaşmanın imzalanmasıyla ilgili akısler için bkz: **'Kafkasya Misakı ve Matbuat'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1934, No: 7, s:21-24 ve No:8, s:24-25.

73 Said Şamil - **a.g.m.**, s:51.

74 Emigrasyon içinde onemsız sayılabilecek bu ayrışmayı sürukleyen M.Abatsiyev ve H. Hatayev çok uzak olmayan bir geçmişte KDB bunyesinde yer almışlardı, Abatsiyev 1924'-de KDB'nin sağladığı bursla Prag Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde yuksek öğrenimini tamamlayan multeci öğrencilerden biri idi (Bkz: **'Gortsı Kavkaza studentı uçaşçiyesya v Çehoslovakii'**, Kavkazski Gorets, Prag, 1924, No:1, s:71)

75 M(agomed) C(ukua)-**'Beyinleri Altüst Olmuş İnsanlar'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1937, No:37, s:6.

76 Bkz: **'Milyukofçu'nun Konferansında'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1937, No:37, s:8.

77 Örneğin, 'Kafkasya Konfederasyonu' haritasının 'Kazakların hürriyet ve ıstıklal haklarını inkar ettiğini' yazan 'Kazakıya' adlı dergıye 'Severnıy Kavkaz'da verilen cevapta, 'Rus emperyalizmi tarafından memleketımızde vucuda getırılmış zararlı vaziyeti hala muhafaza etmeyı duşunen adamlarla konuşmanın mümkün olmadığı' hatırlatılmıştı (Bkz: **'Kafkasya Misakı ve Matbuat'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1934, No:7, s:23.).

78 1934 sonbaharında Polonya Icisleri Bakanı Bronislav Penatsji'nın oldurülmesi sonrasında 'Ukrayna Milliyetçileri Teşkılatı' (O.U.N) üyeleri takıbata uğramış ve bazıları tutuklanmıştı. Varşova'daki mahkemede, Çekoslovak emnıyetinin O.U.N mensuplarından Senika ismli militanın evinde gerçekleştirdığı bir operasyonda ele gecirdiği bazı dokümanlar da iddianamede yer almıştı. Bu belgelerden birinde teşkılatın Kafkasya'ya şu yonelik projesi ifade edılıyordu: 'Ukrayna devletinin hududlarını genişletmek ve devlet gelirlerini arttırmak ıcın Karadenizle Hazar denızını bir kanal ile birleştırmek gerekır (...) Batıda hududu Krakov'a kadar genişletmek ve oradan Almanya'ya bır koridor acmaya çalışmalıdır' (Bkz: **'Konovalets'in İştihaleri ve Kafkasya Birliği'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1936, No:22, s:32).

79 Patrik von zür Mühlen - **a.g.e.**, s:21.

80 Bkz: **'Sık Sık Fikir Değişen Bir Başmuharir Hakkında'**, Vperyod, Varşova, 1937, No:2-4, s:2 4.

81 Tsalıkkatı'nın verdiği bu konferansa iştirak eden bazı isimler: Çernov, Prof. M. A. Slavinski, Dr. Kobilyanski, G.G. Ayolo, Ohannes Akinyan, Prof. A.İ. Lototski, Prof. Serbina, V.İ. Zaharko, H. Nakaşidze, A.Yemuhvari, V.M.Tyergul, S.Soykup. (Bkz: **'50-letniye vosstanıya na S. Kavkaze'**, Volnıye Gortsı, Prag, 1927,s:21-23)

82 Baytugan'ın 14 Aralık 1927'de Prag'da verdiği bu konferansın haberi için bkz: **'V Soyuza Gortsev Kavkaza v Ç.S.P'**, Volnıye Gortsı, Prag, 1928, No:6, s:25.

83 Tambiy Elekhoti'nin 19 Aralık 1927'de Prag'da verdiği bu konferansın haberi için bkz: **a.g.y.**, s:25

84 'Iki saat devam eden konferans mecliste hazır bulunan Çek ve Lehler tarafından alaka ve dikkatle dinlenmiştir. Konferanstan sonra muhendis Adil Bey sürekli ve devamlı alkışlarla takdir edilmiştir' (**'Muhacirler Arasında'**, Gortsı Kavkaza, Varşova, 1933, No:45, s.20)

85 'Maruzacının son sozünden sonra klüp reisi profesor Kolaya Adil Beyi, muvaffakıyetli konferansından dolayı tebrik etmiş ve klup muhitine bir canlılık vermesi münasebetiyle ona resmen teşekkur etmistir' (Bkz: **'Adil Beyin Maruzası'**, Gortsı Kavkaza, Varşova, 1934,No:49, s:29).

86 Bkz: **'Varşova'da Kafkasyalılar'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1934, No:7, s:29.

87 Brno'daki 'Ukrayna Talebe Cemiyeti'nın davetı üzerine 5 Sonkanun 1935'de verilen bu konferansın hareketli geçtiği anlaşılmaktadır. Toplantıyı takip eden bir Kuzey Kafkasyalı ('Kaşırga' mahlası kullanmaktaydı ki, muhtemelen Hüsnü Kaşago olmalıdır) dinleyicilerden 'Hür Kazak meselesi nedir?', 'Kazak devleti fikri ne derece reel bir fikirdir?', 'Ukrayna'nın Kafkasya Konfederasyonu ile bila vasıta komsuluğu gerçekleşebilir mi?', 'Kuzey Kafkasya milli fikrinin siyasi emelleri nedır?', 'Hur Kafkasya Devletinde Ukrayna azınlığının durumu ne olacak?' gibi ilginç sorular yoneltildiğini kaydetmiştir (Bkz: **'Küçuk Haberler'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1935, No:10, s:24).

88 Bkz: Kurtuluş, Berlin, 1936, No: 17, s: 496.

89 Bkz: **'Varşova'da Maruzalar'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1936, No:24, s:26.

90 Bkz: **'Varşova'da Maruzalar'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1936, No:24, s:26.

91 Bkz: **'Torjyestvyennoe zasedanie 'Volnıh Gortsev'**, Volnıye Gortsı, Prag, 1927, No:3, s:20.

92 Bkz: **'10-letnie Ukraynskoy revolyutsil'**, Volnıye Gortsı, Prag, 1927, No:3, s:20.

93 Bkz: **'11 May v klube Prometey'**, Gortsı Kavkaza, Paris, 1930, No:17-18, s:58-61

94 Bkz: **'11 May v ımh mestah sosredototsiya gorskoy emigratsii'**, Gortsı Kavkaza, Paris, 1930, No:17-18, s:61

95 Bkz: **'Zarubejnaya hronika'**, Gortsı Kavkaza, Paris, 1931, No:27, s:30-31.

96 Said Şamil - **a.g.m.**, s:50.

97 Bkz: **'Istiklal Bayramını Tesi't'**, Gortsı Kavkaza, Varşova, 1933, No:40, s:30.

98 Bkz: **'Pohoroni Ali Mardan Beka Topçibaşi'** Severnıy Kavkaz, Varşova, 1934, No:7, s:6

99 Sakman'ın konuşma metni için bkz: **'Reç predstavitelya N.P.G.K. Tau-Sultana Şakmana, proiznesennaya nad moliloy Ali Mardan Beka Topçibaşi'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1934, No:7, s:6-7.

100 M.E. Resulzade - **'Josef Pilsudski'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1935, No:14, s:3

101 Bkz: **'Mareşal Pilsudski'nin Defin Merasimi ve Kafkasyalıların Lehistan'ın Milli Matemine İştiraki'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1935, No:5, s:4-5.

102 Bkz: **'Kafkasya Kolonisinin Krakov Seyahati'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1935, No:16, s: 26-27.

103 Bu kurultayla ve alınan kararlarla ilgili olarak bkz: M - **'Moskova'nın Ruslaştırma Siyasetine Karşı 'Promete' Milletlerinin Protestosu'**, Buduşeye, Varşova, 1936,No:1-2, s:5-6.

104 Bkz: **'Ahmet Canbek'le Bir Sohbet'**, (Rop: İlhan Öztürk), Kuzey Kafkasya Kultur Dergisi, Istanbul, 1977, No:43, s:16.

105 Ahmet Ali Şurdum (Şurdumyıko Ali) hakkında bilgi almak üzere konustuğumuz Sn. Mesut Şurdum KDHP yayınlarının kımi zaman posta yoluyla, kımı zaman da elden 10-15 adet birlikte babasına ulaştığını, bunların Konya'daki evlerinde tıtızlıkle saklandığını, Ahmet Ali Surdum'un da Dr. Vasfi Gusar ve soyadını hatırlayamadığı Said ısimli bir kısıye verdığini ifade etmişlerdir. Mesut Şurdum, 1938'de babasının Istanbul'da kısa sure gozaltına alınmasından hemen sonra tüm yayınların bahçelerinde yakıldığını anlatmış, bu gozaltı sonrasında Ankara'dan evlerinin aranmasına yonelik talimat verildığini duyduklarını aktarmışlardır. (10 Haziran 1996 tarihinde yapılan sohbet)

106 Bkz: **'Filistindeki Muhacirlerimiz'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1934, No:4, s:40

107 Ahmet Tsalıkkatı ('Ahmet', 'A.Ts.','Kurtatag'), Elmurza Bekoviç Çerkaskı ('Elmurz'), Said Şamil ('S.', 'S.B.'), Barasbı Baytugan ('Baris-bıy'), Tausultan Şakman ('Şakman'), Ahmet Canbek ('Canbek Havjoko', 'Havjoko', 'Adıge', 'C.H.'), Cemaleddın Kanukati ('Cemal-eddın'), Gazihan Bessolt ('Gazıhan'), Bahaeddın Hurş ('Bahaeddın', 'Emir Hasan', 'Hurş'), Balo Bilatti ('Narton'), Adil Bek Kulattı ('Adıl', 'A.K'), Mirza Bek Kulattı ('Murza Bek'), Mogamed Çukua ('M.Ç.', 'Ç.'), Kosta Zangı ('Kosta'), Aytek Kundukh ('Seyyah'), Ahmet Alı Şurdum ('Şurdumyıko Alı') gibi mahlaslar kullanmışlardır.

108 Ilki 26 Mart 1927'de Prag'da çıkan 'Volnıye Gortsı'nin ikinci sayısı 3 Mayıs 1927'de, uçuncu sayısı 28 Haziran 1927'de, altıncı sayısı ise 19 Ocak 1928'de yayınlanmıştır. Dorduncu ve beşinci sayıları goremediğimizden yayın tarihlerini kaydedememekte; altıncı sayıdan sonra yayınlanıp yayınlanmadığını da bilememekteyiz.

109 Tanımlama için bkz: **'Çekoslovakya'da Kafkasya Hakkında'**, Severnıy Kavkaz, Varşova,1935,No:15, s:7

110 Bkz: Volnıye Gortsı Prag, 1927, No:1, s:1.

111 **Gortsı Kavkaza**'nın ilk Turkçe-Rusça nüshasında 'tekamul yolunda atılan adımlardan biri' olarak ifade edilen iki dille yayının gerekçeleri açıktır, ki bu başyazıda ifade edilmiştir: 'Müslüman Şark'ın büyük bir ümitle baktığı bir memleket olarak yeniden doğan Turkiye'nin Kafkasya davasına eski sempatisini ihya etmek, an'ane halıne gelmiş munasebeti takviye etmek ve 'bütün Şark boyunca ikinci vatan diye yerleşen yüzbinlerce ırkdaşa' hitap edebilmek.. (Bkz: Gortsı Kavkaza, Varşova, 1933, No:35-36, s:1-2)

112 Adığe dili ile ornekler için bkz: Svatopulk Çeh - **'Adıqe'** (çev: Batoko Harun), Gortsı Kavkaza, Varşova, 1933, No:40, s:18-21; Mirzenıkue Izzeddin - **'Adiqe ççlxer'**, Gortsı Kavkaza, Varşova, 1933, No.46,s: 7-8; Oset dili ile ornekler için bkz: Farnıatty Saluat - **'Iblis'**, Gortsı Kavkaza, Varşova, 1933, No:41, s:5; Bekir - **'Zaerdael qaersyn'**, Gortsı Kavkaza, Varşova 1933, No:41, s.28; Farnıatty Saluat - **'Cl-ma?'**, Gortsı Kavkaza Varşova, 1933, No:42, s:9.

113 **Put Svboda (Hürriyet Yolu):** Ilk sayısı Aralık 1934'te yayınlanan Türkçe-Rusça dergının sorumlu mudürluğü Canbek Havjoko (Ahmet Canbek) tarafından yapılmıştır.

114 **Borba (Savaş):** Sorumlu mudür olarak Canbek Havjoko'nun gozuktuğü dergi Şubat 1936'da Türkçe Rusça olarak çıkmıştır.

115 **Znamya Naroda (Millet Bayrağı):** Canbek Havjoko'nun sorumlu mudürlüğünde Turkçe-Rusça olarak Mayıs 1936'da çıkmıştır.

116 **Naşa Tsel (Bizim Dilek):** Türkçe-Rusça olarak 1936 Hazıranında cıkmış, sorumlu mudurlüğünü Canbek Havjoko yapmıştır.

117 **Buduşeye (Gelecek):** Ilk sayısı Ağustos-Eylul 1936'da Ali Mırza'nın (?) yonetımınde Turkçe-Rusca olarak çıkmıştır.

118 **Natsionalnay Mısl (Milli Fikir):** Şubat 1937'de Canbek Havjoko nun yonetımınde Turkçe Rusça olarak çıkmıştır.

119 **Vperyod (Ileri):** Alı Mırza (?) yonetiminde Varşova'da çıkaı, bu dergi Mayıs 1937'de Turkçe-Rusça yayınlanmaya baslamıştır.

120 **Naş Kray (Ülkemiz):** 1937 sonbaharında (Ekım-Kasım) 1-2, birlesık sayı Turkçe-Rusca olarak Kurguko Cad'ın (?) sorumlu mudurlüğünde yayınlanmıştır.

121 **Golos Rodini (Vatan Sesi):** Barasbı Baytugan'ın sorumlu mudurlüğünde, 1937'de Türkçe-Rusça olarak çıkmıstır

122 **Prizıv (Çağırış):** 1938 yazında (Mayıs-Haziran) 1-2, birlesik sayısı Turkçe-Rusça olarak Balo Bılattı'nın idaresinde yayınlanmıştır.

123 Örneğin - Zanbek Chawzoko (Ahmet Canbek - Havjoko) - **'Dzieje Alfabetu Adygejski Ego'**, Wschod, 1932, No:3-4 (7-8), s:68-71.

124 Bu kitap, Tsalıkkatı'nın 28 Nisan 1927'de Prag'da verdiği konferansın metnidir.

125 Mehmet Fetgeri Şoenu'nun bu çalısması **M.F.Şamba** takma adıyla yayınlanmıştır

126 **Gorskaya Respublica**'adlı kitabın yayına 'hazırlandığına' ılıskın kayıtlar mevcuttur. Ancak bu kitabın basıldığına dair bir ıpucu bulunmamaktadır, (Bkz: **Hronika Gorskoy Jizni**, Kavkazski Gorets, Prag, 1924, No:1, s:71 ve Tambiy Elekhoti - **Akhmed Tsalıkkatı**, Gortsı Kavkaza, Paris, 1928, No:1, s:3.

127 Orneğin Blenav Batoko Harun'un **Müzakerat-el lujna** (1927), **Elifba-vel Şerkesiyye** (1929); **El Kırael Şerkessiye** (1929); **Adighe Bzehabz** (1931), **Adığe Alfabe** (1931) ve dıger eserleri

128 Rasem Ruşdu - **The Tragedy of a Nation**, Kudus, 1939

129 Aytek Kundukh - **Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)**, (Haz: Tarık Cemal Kutlu), Gozde Kıtaplar Yay., Istanbul, 1988

130 Paul Kennedy - **Büyük Güçlerin Yukseliş ve Çokuşleri**, (Çev: Birtane Karanakçı), T.Iş Bankası Yay., Ankara, 1990, s: 362)

131 Patrık von zur Muhlen - **a.g.e.**, s: 25.

132 Said Şamıl notlarında şunları soyleyecektir: "Polonya'ya geldiğim sırada, Mareşal Pılsudski artık yoktu. Fakat Polonya hala onun platformu uzerinde duruyordu. Bu buyük insanın; Fransa ile olan askeri bağlantılarına bakmadan, Almanya ile on yıllık bir adem-ı tecavuz antaşması imzalaması ve Rusya'ya karsı yapılacak muşterek harekatta Alman ya'nın motorize ağır silahlı kıtalarına yardım cı olacak mahıyette portatif silah ve süvari birlıklerle teçhizi: mareşal'ın ne pahasına olursa olsun Rusya'yı parçalamak için Almanlarla işbirliği etmeye hazır olduğnu gosterır." (Bkz: Said Şamıl - **a.g.m.**, s: 52)

133 G. Kostyuk - **'Ikinci Dünya Savaşının Hazırlanmasında Molotov-Ribbentrop Paktının Onemi'**, Dergı, SBOE Yay., Munıh, 1960, No: 19

134 **Huseyin Kumuz (1890-1964)**= Abaza/Abazın 28 Aralık 1890'da Battalpasa'da dog du, 1908'de Tıflıs Askeri Okulu'ndan mezun oldu. Gorevli olarak 1917 sonbaharında Polonya'ya gıtti, 1918-1919 yıllarında "Cerkes Tumeni"nde topcu subaylığı yaptı, 1920'de multeci olarak Turkiye'ye geçti, bir grup arkadaşıyla 1927'de Polonya Ordusu'na katıldı ve yuzbaşı rutbesiyle goreve basladı, 1940 yılında once Turkiye'ye, daha sonra Ortadoğu'ya gitti, Savaş sonrasında Ingiltere'de yaşadı. Abazın, Kabardey, Turk, Rus, Leh, Fransız ve İngiliz dillerini bilen Kumuz 1951 Ağustosunda "Kavkaz" dergisinin cıkarılmasına ıştırak ettı, 29 Kasım 1964'te Londra'da oldu. (Bkz: **'Huseyin Kumuz'**, Obyedinennıy Kavkaz, Munıh, 1964, No: 2-3, s: 61-62)

135 Patrık von zur Muhlen - **a.g.e.**, s: 36

136 Sefer E. Berzeg - **Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sozlüğü**, Samsun 1995, s: 221

ORAL HISTORY ASSOCIATION
INTERNATIONAL
IOHA

Brezilya Sözlü Tarih Birliği
İşbirliği İle Uluslararası
Sözlü Tarih Birliği

SÖZLÜ TARİH: 21. YY.'DA KARŞILAŞILAN SORUNLAR

10. Uluslararası Sözlü Tarih Konferansı

Rio De Janerio, Brezilya
14-18 Haziran 1998

Ek bilgi için: Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bolümü'nden Y.D. Arzu Oztürkmen'e başvurulabilir.

BAŞVURULARINIZI

Organizing Committee
Xth International Oral History Conference
C/O Marieta De Moraes Ferreira
Getulio Vargas Foundation - CPDOC
Setor De Historia Oral
Praia De Botafogo 190/1107
22253 - 900 Rio De Janeiro RJ, BRAZIL

ADRESİNE YAPINIZ

Başvurular İçin Son Tarih: 1 Temmuz 1997
Tel: 00-5521 - 5369265 Fax: 005521 - 5512649 e-mail: OHISTORY @ FGVRJ.BR

Yarım Yüzyıl Önceki Hocalarımız III

Sadri Maksudî Arsal

TURGUT AKPINAR

Bilebildiğim kadariyle tarihimizde Türkiye'ye "beyin göçü" denilebilecek üç göç yaşanmıştır. Birincisi Anadolu'da ilk Türk devletinin kurulmasından sonra özellikle İran'dan ve diğer bazı ülkelerden, önce Selçuklu sonra Osmanlı ülkesi'ne gelen ulema akımıdır.

İkinci beyin göçü, Rusya'dan yani kuzeydendir. Orada yaşanan Komünist İhtilal'den sonraki dönemde, Rusya'da yaşayan Türklerden birçok seçkin şahsiyetin Türkiye'ye akmasıdır.

Üçüncü beyin göçünü Hitler sayesinde yaşadık. Bu yazı dizisinde bazılarının biyografisini anlattığımız ve anlatacağımız, Almanya'dan kaçan ilim adamlarının önemli bir kısmının yurdumuza gelmesi ile son göç de gerçekleşmiş oldu.

Her üç beyin göçünün en büyüğü ve etkilisi herhalde birinci beyin göçüdür. Çoğunluğu göçebe olan bir milletin dünya kültür tarihinde övünülecek bir seviyede bir Selçuklu kültürü ve Osmanlı kültürü yaratabilmesinde şüphesiz bu göçün çok büyük etkisi bulunmaktadır.

Birincisi ölçüsünde olmamakla beraber, Türkiye'nin ilim ve fikir dünyasında Rusya'da yaşayan çeşitli Türk toplulukları arasından yetişmiş olup da sonradan Türkiye'ye gelerek, önemli ilmî ve fikrî faaliyetlerde bulunmuş şahsiyetlerin sayılarının nisbî çokluğu ve niteliklerinin üstünlüğü her aydının dikkatini çekmiştir. Bunlardan ilk aklımıza gelenler: Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Ayaz İshaki, Zeki Velidi Togan, Reşid Rahmeti Arat, Abdulkadir İnan, Hamid Zübeyr Koşay, Ahmed Caferoğlu, Abdullah Battal-Taymas, Zakir Kadiri Ugan, Mehmet Emin Resulzâde, Cafer Seydahmet Kırımer, vb. Bu yazımızın konusunu oluşturan *Sadri Maksudî Arsal* ise bu isimlerin başında gelenlerden biri olup, çok önemli bir ilim ve siyaset adamıdır.

Merhum, 1949/1950 ders yılında İstanbul Hukuk Fakültesi'nde bize Umumi Hukuk Tarihi derslerini okutmuş, unutulmaz hocalarımızdan biri idi. Türkiye Diyanet Vakfı'nın yayınladığı *İslâm Ansiklopedisi*'ne biyografisini, yıllarca önce yazmağa çalışırken, ona olan derin saygı ve şükran duygularıyle doluydum. Oradaki biyografi ne de olsa bir ansiklopedisi maddesi olarak kuru, şahsi görüş ve duyguları ifadeye imkân bırakmayan, kısa bir yazıydı. Burada onun daha canlı bir portresini çizmeğe çalışacağım.

Ailesi ve Rusya'daki Tahsili

Sadri Maksudî, sonradan Türk tabiiyetine geçişi sırasında yapılan yanlışlık yüzünden, resmen 1880 tarihinde doğmuş görünürse de kızı Adile Ayda'nın babası hakkında yazdığı eserde açıkça gösterdiğine göre gerçek doğum tarihi 5 Ağustos 1879'dur. Esasen S. Maksudî'nin tanınmış orientalist Carra de Vaux'ye bizzat verdiği bilgilere dayanarak, bu zatın yazdığı Les Penseurs de l'Islam (Islâm Düşünürleri) eserinde 1879 kaydının bulunması da sonuncu tarihin gerçek doğum yılı olduğunu göstermektedir. TDV. İslâm Ansiklopedisi'ndeki maddeyi yazdığım tarihte Adile Ayda'nın babası hakkındaki kitabı henüz yayınlanmamış olduğundan, ben de Türkiye'deki resmî kayıtlarda yazılı tarihi esas almıştım. Bu hatayı şurada düzeltmek istiyorum.

S. Maksudî'nin doğduğu yer, Rusya'daki meşhur Kazan şehri yakınında "Taşsu" isimli bir köydür. Babası Nizameddin Molla, köyün itibarı ve geliri yüksek imamı idi. Annesi Mef-

tuha Hanım ise okur yazar bir kadın olup, köy okulunun kızlar kısmını idare ediyordu. Ailenin beş çocuğundan en küçüğü Sadreddin ismini taşıyordu. Bu çocuk, istikbalin tanınmış Sadri Maksudî'si olacaktır. Büyük ağabeyi Hadi Maksudî de tanınmış bir eğitimci ve gazeteci olup, Sadri Maksudî'den 10 yaş büyüktü. Diğer ağabeyi Selahaddin bir işadamı idi. İki ablası ise ev hanımı idiler.

Sadreddin önce köyün (ilk) okulunu bitirir. Sonradan ağabeyi Hadi'nin de okuduğu, Kazan'daki "Allâmiye Medresesi'ne kaydolunur. Bu ısım, "Allâm Hazret" ismini taşıyan kurucuya izafeten verilmiştir. Abdullah Battal-Taymas bu medresenin adını "Gölboyu Medresesi" olarak yazmaktadır. Anlaşılan medrese, bulunduğu yere bakarak bu isimle de anılıyordu. S. Maksudî, 1888'de girdiği bu medresede 8 yıl okur ve 1895'de mezun olur. Orada Arapça ve dini ilimleri tahsil eder. Daha sonra Rusça öğrenmek üzere, ağabeyinin öğretmenlik yaptığı, Kırım'ın Bahçesaray şehrindeki "Zincirli Medrese"ye giderek bir yıl da orada okur. Çünkü bu medresede de öğrencilere Rusça da öğretilmektedir. O sırada Türk okullarında Rus dili de okutulmasını planlayan Rus Hükümeti, Rusça dersleri için öğretmen yetiştirmek üzere Türkler arasından seçilecek gençleri eğitmek üzere Kazan'da da bir öğretmen okulu açar.

S. Maksudi, Kırım'daki medresede öğrenmeğe başladığı Rusçasını ilerletmek ve tahsile devam etmek üzere sınavla bu okula girer. Ayaz İshaki ile beraberdir ve arkadaşlıkları Türkiye'de İshaki'nin ölümüne kadar sürecektir. İki gencin Kazan'daki Rus Öğretmen Okulu'na girmesi ve orada tahsilleri, hayatlarında önemli bir dönüm noktasıdır. İlim, fikir ve san'at dünyasına açılıp ufuklarının alabildiğine genişlemesinin başlangıcı bu okul sayesinde olmuştur. Şöyle ki: S. Maksudî'nin okulda ilgisini en çok çeken ders, edebiyat dersidir. Roman ve şiir denilen şeylerle ilk defa karşılaşıyorlardı. Sadri ve Ayaz, Rus romanlarını aç kurtlar gibi okuyup, yutmağa başlarlar. Sadreddin'in en çok beğendiği, hayran olduğu romancı Tolstoy olmuştu. Sonraları onu bir gün evinde ziyaret edeceğini göreceğiz.

S. Maksudî, roman dışında ilmi eserlerle de ilgilenmektedir. *İngiltere'ye Seyahat* isimli eserinde şöyle yazar: "Rus Öğretmen Okulu'nun üçüncü sınıfı, en çok kitap okuduğum yıl oldu.. Benim özellikle tarihi ve felsefî eserlere merakım vardı. J. J. Rousseau'nun eserleri eline geçtiğinde bunları nasıl ayrılamadan okuduğum hâlâ hatırımdadır. Bende Fransız dilini öğrenmek arzusu o zaman doğmuştu.. bir yandan da Tabii İlimler ile ilgileniyordum. Darwin'in kıtabının Rusçaya çevirisini okudum." "Okulda sadece Rus edebiyatı değil, Rus edebiyatı münasebetiyle Fransız edebiyatı da okutuluyordu. Fransız edebiyatının Rus şair ve romancılarına etkileri gibi şeyler.. Öğretmenlerin hepsinde Fransız hayranlığı vardı." Böylece onda da Fransız hayranlığının Paris'teki tahsilinden önce başladığı görülüyor. Öğretmen okulunu 1901 yılında bitirir.

Batı edebiyatının, özellikle romanının güzelliğine kapılan S. Maksudî, 1898'de henüz 19 yaşında *Maişet* isimli bir roman yazar ve ağabeyi Hadi Maksudi'nin yardımıyle bastırır. Kapakta ismin altında "Milli Roman" ibaresi de vardır. Kazan lehçesinde yazılan bu ilk romanın mahiyetinin ne olduğunu, Kazanlı halkın daha başında anlayabilmesi için (zira "roman"ın ne olduğunu henüz bilen yokmuş) "Hikâye" kelimesini de başlığa ekler.

Genç Sadreddin artık tahsilin tadını almıştır ve bu işe devam etmek ister. Fakat öğretmen okulu diploması ile üniversiteye girmek mümkün değildir. Kırımlı meşhur gazeteci İsmail Gaspralı'nın teşviki ve ağabeyinin buna katılması ile tahsiline devam etmesi kararlaştırılır. Aslında bu tahsilin İstanbul'da yapılması tabii görünüyorsa da, o dönemde Abdülhamid'in, hürriyetleri çok kısıtlayan, monarşik rejiminden, Türkiye'deki Türklerin bile hep Paris'e kaçıp orada toplandıkları düşünülerek, Sadri'nin de bu büyük kültür şehrinde tahsile gitmesi, İ. Gaspralı'nın da telkin ve teşviki ile en uygun yol olarak seçilir. Gaspralı'nın Sadri Maksudî üzerinde büyük etkileri olmuştur. En önemlisi "Türklerin Birliği Fikri"dir. Bu nedenle "Benim manevi babam İ. Gaspralı'dır" sözünü hep tekrarlarmış.

Paris'te Hukuk Tahsili Sosyoloji ve Felsefe'ye Duyduğu Büyük İlgi

Paris'te bugün birçok üniversite vardır ve bunların içinde kökleri Ortaçağ'a uzanan en meşhuru "Sorbonne"dur. Dünyanın en tanınmış birkaç üniversitesinden biridir. Orada okumak ve hele ders vermek, ilim meraklıları için bir rüya gibidir. Sorbonne'da okuyan bir hayli Türk öğrenci olmuştur. Fakat orada konferanslar ve dersler verme bildiğime göre, şahsen tanışmak şerefine eriştiğim iki ilim adamına kısmet olmuştur. Biri büyük tarihçimiz Fuad Köprülü'dür. Bilindiği gibi 1935 yılında, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkında dünyada saygı uyandıran eserinin Fransızca aslını ilk defa Sorbonne'da konferans olarak vermiştir. Diğeri 1901-1906 Sorbonne Hukuk Fakültesi'nde okuyan Sadri Maksudî'dir. Ve yıllarca sonra aynı üniversitenin bir enstitüsünde, Ortaasya Türk Tarihi üzerine dersler verecektir.

S.Maksudî, Paris'te hukuk tahsil edip diploma aldı. Fakat onun ilgi duyduğu çok konu vardı. Bu yüzden sadece hukuk fakültesindeki dersleri

Sadri Maksudî Arsal

dinlemekle yetinmemiştir. O yıllarda kendisi de Paris'te bulunan Yahya Kemal Beyatlı (ki 10 seneye yakın kaldığı Paris'ten bildiğim kadariyle diplomasız dönmüştür) S. Maksudî'nin kızına: "Babanız çok çalışkan mütefekkir bir gençti. Fakat ilgi alanlarımız ayrı idi. O sosyolojik konulara büyük ilgi duyuyordu" mealinde şeyler söylemiş. Türk atasözü "doğacak çocuk kundağından belli olur" der. Bu söz, S. Maksudî'de gerçek örneğini bulur. Çünkü o hukuk fakültesindeki büyük bilginlerden başka, edebiyat fakültesinde, "Ecole des Hautes Etudes Sociales" (Yüksek Sosyal İlimler Okulu) veya College de France'da dersler veren, bazı çok tanınmış bilginlerin meselâ Gabriel Tarde'ın, Bergson'un, Durkheim'ın, Levy -Brühl'ün derslerine ve konferanslarına ilk iki yıl boyunca, hemen hemen muntazaman devam eder (Adile Ayda s.29). Halil İnalcık onun özellikle Tarde'u çok takdir ettiğini belirtiyor. Yazdığı eserlerde, bu geniş ve yoğun ilginin ürünlerini görmek kolayca mümkündür.

Rusya'ya Dönüş ve Siyasi Etkinlikleri

Sadri Maksudî, 1906 yılında hukuk diplomasını alır almaz, Rusya'ya döner. Çünkü bu arada Rusya'da önemli olaylar olmuştur. Rus-Japon Savaşı, Rusya'nın ağır bir yenilgiye uğraması ile sonuçlanmıştır (Eylül 1905). Bunun üzerine ülkede büyük bir memnuniyetsizlik ve huzursuzluk havası başgösterir. Ekim ayında bütün Rusya'da genel grev gidilir. Birçok isteklerin başında bir parlamentonun teşkili vardır. Başka çare göremeyen Çar II. Nikola bu isteklere boyun eğerek en yakın tarihte parlamentonun toplanacağını ilân eder. Rus olmayan kavimler için de bu Meclis'e temsilci gönderme gibi eşitlikçi teklifler gündemde olduğu için, Rus-Japon Harbi süresince Paris'te, Rusça bilen bir kültür adamı olarak, çok rağbet gören ve gazetelerden iyi para kazanan S. Maksudî her şeyi bırakıp hemen Rusya'ya dönme kararı vermiştir.

1905 İhtilâli'nden sonra Rusya'da ilân edilen Meşrutiyet, Rus egemenliği altında yaşayan Türklerin de biraz serbesti elde etmelerine yaramış ve (Türk kelimesinin daima devletçe kuşku ile karşılanması ve istenmemesi yüzünden (bugün aynı şey Batı Trakya'da yaşanmaktadır) "Müslüman" sıfatını kullanan Türkler hemen faaliyete geçerler ve önce 10 Nisan 1905'de Ufa'da dini bir kongre, arkasından 15 Ağustos'ta Mekerce'de (Nijni-Novgorad) 1. Milli Kongre'yi toplarlar. Bu kongre, resmen izin alınamaması nedeniyle, kanuna hile yoluyla, bir gemide toplanmıştır. Başkanlığa İsmail Gaspralı seçilir. Kongrenin en önemli kararı "Müslümanlar İttifakı" adiyle Rusya Türklerinin tek bir kuruluşta birleşmesi olmuştur. Bunu ikinci ve üçüncü kongreler takip eder. Sadri Maksudi Rusya'ya döndüğü günlerde 3. Kongre toplanıyordu. O, kongrenin toplandığı Mekerce'ye ancak toplantının ikinci günü yetişebildi. Fakat kendisini bir sürpriz bekliyordu. Türkler arasında büyük bir saygınlığı olan İsmail Gaspralı, S. Maksudî'nin yolda olduğunu bildiğinden onu Merkez Komitesi üyeliğine seçtirmişti (17 Ağustos 1906). Bu tarihten önce 27 Nisan 1906'da I. Duma (Rus Parlamentosu) toplanmış, fakat Çar tarafından, anayasanın verdiği yetkiye dayanarak 10 hafta sonra bir bahane ile dağıtılmıştı. S. Maksudî'nin Merkez Komitesi üyesi seçildiği Milli Kongre'den hemen sonra, lağvedilmiş ilk Duma yerine II. Duma için seçim kampanyası başlamıştı. Sadri Maksudî, milli menfaatler bakımından en uygun görülen "Meşrutiyetçi Demokrat" bir parti olan "Kadet" Partisi'ne girdi. Ve seçimlere katılarak 34 Türk arasında Duma'ya milletvekili olarak girdi. Avrupa'da tahsil etmiş, medeni tavırlı, bilgili bir genç olarak Rusların da oyu ile Duma Başkanlık Divanı'na seçildi. Ne yazık ki bu ikinci Duma da Çar tarafından kısa süre sonra dağıtıldı. III. Duma'ya, yeni seçimle sadece 10 Müslüman girebildi, bunlardan biri de Sadri Maksudî idi.

Bu defa Duma, tam seçim dönemini tamamlayarak 1907-1912 arasında faaliyetine kesintisiz devam edebildi. İşte bu III. Duma dönemi S. Maksudî'nin en aktif olduğu ve Rus Türklerinin ve Osmanlı Devleti'nin lehinde sesini yükselttiği ve cesurane konuşmalar ve müdahaleler yaptığı dönem olmuştur. Bu konuşmalar ve Sadri Maksudî'nin her fırsatta gösterdiği millîyetçi tutum nedeniyle, ertesi seçimde partisi kendisini aday göstermesine rağmen seçilmemesi için, yetkili, şoven Rusların çabaları sonuç vermiş ve S. Maksudî IV. Duma'ya gi-

rememiştir. Esasen bu defa Meclis'e sadece 6 Türk girebilmişti. Bunlar da az tanınan, sivrilmemiş kişilerdi.

Başka bir işi kalmayan S. Maksudî için başkent Petersburg'dan Kazan'a dönüp avukatlık yapmaktan başka bir çare kalmıyordu. Bunun için gereken devlet imtihanını çok çalışarak kazandı. Fakat bu konuda fazla bir varlık gösteremediği anlaşılıyor. Sadri Maksudî IV. Duma'da milletvekili seçilememişti ama üyesi bulunduğu Kadet Partisi'nin merkez kongresine katılmak üzere Petrograd'da bulunduğu sıralarda ikinci Rus İhtilâli de (birincisi 1905'de, ikincisi 1917) yapılmış ve ihtilalin ilk geçici hükümetini kurmak görevi Kadet Partisi'nin itibarlı liderlerinden Prens G. İlyov'a verilmişti. S. Maksudî, mensubu olduğu bu partinin liderlerinin çoğunu yakından tanıyordu. Eski valileri görevlerinden uzaklaştıran yeni hükümet, Türkistan'ın yönetimini dokuz kişilik bir "Türkistan Komitesi'ne" vermişti. Beş Rus üye ile dört Müslüman (Türk)'dan oluşan komitede Sadri Maksudî de yeraldı. Heyet Türkistan'a gidip göreve başladı ise de, ihtilalci unsurların komitenin her işine karışmaları ve kudretlerinin gittikçe artması sonucunda görevini istediği gibi yapamayan Rus başkan, çareyi Türkistan'ı terketmekte bulmuştu. S. Maksudî de eğitim işlerini yüklenmişken, aynı nedenle kısa süre sonra o da Türkistan'ı terkedip gitmiştir. Bunda Türkistanlıların ilgisizliğinin de rol oynadığı söylenir. Bazı yerlerde onun Türkistan Valiliği'ne getirildiği yazılmışsa da, aslında o dokuz kişilik bir heyetin üyesi idi.

Milli-Medenî Muhtariyet Başkanlığı Meselesi

Gerçek dışı yanlış sıfatlar bakımından hocamız şanslıdır. Mesela onun "Türkistan", özellikle de "Kazan Cumhurbaşkanı" olduğu yazılmıştır. Halbuki anlaşılması için uzun hukukî ve nazari açıklamalar gereken Kazan Cumhurbaşkanlığı işinin kısaca aslı şudur: İhtilalin başında Ruslar dışındaki kavimlere belli ölçüde tolerans gösterilmiş ve ihtilalci Ruslar, kuvvetlenene kadar onların ağzına bir parmak bal çalarak, adeta istiklallerine kavuşacakları havasını estirmişlerdir. Bu arada 22 Temmuz 1917 tarihinde, "İç Rusya ve Sibirya Türk Tatarlarının Millî-Medenî Muhtariyeti" (Türklerin kendi toplantılarında) tasvip ve kabul edilerek bu tarih millî bayram olarak ilân edilmiştir (A. Ayda, 94-99). Bu toplantıda, muhtariyetin başına bir komite getirilmiş, S.M. de onun başkanı seçilmişti.

A. Ayda böylece onun hem başbakan hem cumhurbaşkanı olmuş olduğunu iddia ederse de (105-106). Abdullah Taymas bu sıfatın ve unvanın doğru olduğunu kabule yanaşmayarak, çok makul ve bir hukukçuyu da tatmin edici tereddüt ve itirazlar ileri sürmektedir. Şimdi bunları tekrarlayabilme imkânımız yoktur. Fakat ben vaktiyle (7-8 yıl önce) Sadri Maksudî hakkında yazdığım biyografide Taymas'ın fikrine katılarak meseleyi kısaca ortaya koymuşsam da *TDV İslâm Ansiklopedisi* tahrir heyeti bana haber vermeden yazının bazı kısımlarını değiştirerek eski teraneye geri dönmüştür. Halbuki "Reisi Cumhur" ancak gerçek bir devletin başı için kullanılan bir kavramdır. Devlet denilen sosyal kurum ise ancak belirli bir toprak üzerinde kurulur. Yani devletin asli unsurlarından biri yeterli bir toprak parçasıdır. Halbuki S. Maksudî, bazı Avrupalı müelliflerden yararlanarak, belirli toprağı olmayan bazı etnik zümrelerin, birtakım haklardan faydalanması için ortaya atılmış olan (topraksız muhtariyet) denilen nazari fikirleri Rusya'da belirli bir toprağı olmaksızın başkaları (Ruslar) arasında yaşayan Türkler için uygulamaya çalıştığı bir formüldü. Yani Sadri Maksudî bile kendisine cumhurbaşkanı sıfatı yakıştırmış olamazdı. O kendi projesi olan Topraksız Muhtariyet'in başkanı seçilmişti. Yeni kurulan veya kurulmakta olan komünist idarenin başındakilerin yalancı hoşgörüsünden yararlanarak kurulan Müslüman Türklerin birliği şeklindeki müessese bir devlet olmayıp bir cemaat teşkilâtı, dernek benzeri bir hükmî şahıstır, fakat devlet değildir, çünkü toprağı esasen topraksız bir muhtariyet idaresini bile kabul etmeyen, komünist olsalar da Rus milliyetçisi kalan Rus-Sovyet idarecileri, kısa zaman sonra "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Muhtariyet İdaresi"ni ilga etmişlerdir.

Rusya'dan Kaçışı, Berlin ve Paris'teki İlmî Çalışmaları

Bolşeviklerin her yerde kuvvetlenerek hakimiyeti ele geçirmeleri Muhtariyet İdaresi'ni lağvetmeleri, bir de kendisinin ölü ve diri getirilmesini ilân ettikleri hususundaki rivayet üzerine artık Rusya'da yaşama imkânı kalmadığını gören Sadri Maksudî, köylü kıyafetinde uzun zahmetli ve tehlikeli bir yolculuktan sonra Finlandiya'ya sığınır. Vaktiyle Duma'da Finlandiya lehinde yaptığı konuşmaları unutmayan Fin yetkililer sayesinde ilgi görürse de, siyasi sebeplerle zor olan vize işlerini ve ailevi problemlerinin hallini uzun süre beklemek zorunda kalır, bu süre içinde boş durmayıp Helsinki'deki kütüphanelere devam ederek ilmî hayatına bir nevi giriş yapmıştır. Nihayet Almanya'nın Stettin Limanı üzerinden Berlin'e geçen S. Maksudî, bir yıl kadar orada kalmıştır. Finlandiya'da başlayan, okuyup not alma şeklindeki ilmî çalışmalarına Berlin'de de devam etmiştir. Bunun sırf bir vakit öldürme faaliyeti olmadığı anlaşılıyor. Kızı A. Ayda'nın yazdığına göre, Berlin'deki devlet kütüphanesine gitmek

üzere sabahları çıktığı evine ancak akşam kütüphane kapanınca döner. Bunu bir memuriyet görevi gibi muntazaman yapar. Bu sürede "bavullar dolusu" notlar alır, zira o dönemde şimdiki gibi fotokopi kolaylıkları yoktur. Başta Türk tarihi ve diline ait kitaplar olmak üzere, önemli sosyolojik, felsefi eserleri incelediği, sonradan yazdığı birçok eserin dipnotlarında açıkça görülmektedir.

O yıllarda Almanya, yüksek enflasyon nedeniyle yabancılar için oldukça ucuz bir ülke idi. Berlin ise büyük ilmî imkânlar sunan bir şehirdir. Bunlara rağmen S. Maksudî'nin aklı hep Fransa'da daha doğrusu Paris'te idi. Nihayet bir yıl sonra asıl amacına, Paris'e kavuştu. Vaktiyle hukuk tahsil ettiği bu şehre büyük bir sevgisi vardı. Paris'teki yeni hayatı ilmî açıdan bakılırsa onun bir nevi yeniden doğuşu olmuştur.

1919'dan beri üyesi olduğu "Societe Asiatique" (Asya Derneği)'deki faaliyetlere katılmağa başladı. *Journal Asiatique* isimli tanınmış ilmi dergide Türk tarihi ile ilgili bazı yazıları yayınlandı. Eski tahsil yıllarındaki gibi St. Genevieve Kütüphanesi'nde uzun saatler geçirdiği günleri (H. İnalcık) sonradan derin bir zevkle andığı çok olmuştur. Bütün bu ilmî çabaların ürünü olarak ortaya olgun bir Türk tarihçisi çıkar. (Fuad Köprülü onun tenkidini yaparken "son zamanlarda tesadüfen bu alana atılan acemi bir tarihçi" mealinde ibareler kullanır ki, bu onun büyük dehasına en az yakışan hırçın münekkid yönüdür.) Arada bazı zavallıların yaptığı gibi Köprülü'nün kendisi de, hukuk fakültesini birinci sınıftan terketmiş, Fransızcadan başka dil bilmeyen, asistanlarını vb. çalıştırıp eser yazan biri diye tenkid edilmeğe kalkışılsa veya Ziya Gökalp sayesinde 23 yaşında profesör olduğu söylense bunlar ne ifade ederdi? İlme karşı duyulan aşk ve hele deha'nın aşamayacağı acemilik olamaz. *Acaba kaç eski meslekten tarihçi S. Maksudi kadar tarih meselelerinin inceliklerini anlayabilmiştir?*

Fransızlar da bunu gördükleri için, onun yaptığı birkaç teşebbüs sonucunda kendisini Slav milletleri tarihini inceleyen bir enstitüde Rusya'daki Türk kavimlerinin tarihi hakkında dersler vermesi imkânını kendisine vermişlerdir (4 Aralık 1923). Neden Slav Enstitüsü'nde denilirse, bunun cevabı: çünkü o tarihlerde Sorbonne'da Türk tarihi ile ilgili bir bölüm yoktu, *olacaktır*. S. Maksudî, 1923 sonunda başladığı derslerine Türkiye'ye çağrıldığı 1925 yılına kadar devam etmiştir.

Burada istidraden, Köprülü'nün haklı olduğu bir hususa temas edelim. S. Maksudî, Sorbonne Üniversitesi'nde normal bir öğretim üyesi olan bir profesör değildi. Bugün "öğretim görevlisi" denilen, dersler veren bir nevi konferansçı idi. Fakat bizdeki abartma huyu yüzünden üniversitede doçent olmuş kızı da dahil, bu derslerde bulunmuş bazı öğrenciler veya gazeteciler hep onun kürsü sahibi olduğu mübalağasını yayıp durmuşlardır. Buna gerek yoktur, çünkü Sorbonne'da tek bir ders veya konferans vermeye lâyık görülmek bile yeterli derecede onur verici bir olaydır.

Sadri Maksudî'nin Türkiye'ye Çağrılışı

Paris'te bulunduğu süre içinde, S. Maksudî, Türkiye'de Türk Ocaklarının faaliyetini de takip eder. Orada konferanslar verildiğini de bilmektedir. Türk Ocağı Başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver'e de bir milliyetçi olduğundan büyük sevgi ve saygısı vardır. Bir mektup yazarak, eğer davet edilirse kendisinin de konferanslar vermek üzere tatilde Türkiye'ye gelebileceğini bildirir. Bu arzusu, sıcak aylar geçtikten sonra olursa, dinleyici bulmak mümkün olacağından, sonbaharda yapılmak kaydiyle kabul edilir. S. Maksudî'nin Türkiye'ye gelerek verdiği konferanslar ilgi ile dinlenir, basında yazılar çıkar.

Paris'e dönen S. Maksudî, yeni, güzel bir eve taşınır, taksitle yeni mobilyalar alır. Tam o sıralarda Maarif Vekili olan H. S. Tanrıöver'den Türkiye'ye gelerek çalışması teklifi gelir. Ankara'da açılması hazırlıkları yapılan "hukuk mektebi"ne profesör olarak tayini düşünülmektedir. S. Maksudî bu işe çoktan razıdır. Fakat mobilya taksitleri ne olacaktır? Taksitlerin toptan ödenmesi işini de Tanrıöver halleder ve profesör adayı yola çıkar. Ankara'ya vardığında hukuk mektebinin açılışı işi henüz tamamlanmamıştır. Maaş almağa başlayabilmesi için geçici olarak Telif ve Tercüme Heyeti üyeliğine tayini yapılır. Kısa bir süre sonra da hukuk mektebi açıldığından yeni hukuk profesörü görevine başlar.

Sadri Maksudî'nin ilim hayatı Paris'te tarihçi olarak başlamıştı. Türkiye'de ise uzun yıllar hukuk profesörü olarak faaliyet göstermiştir. Hukuk mektebi sonraki Ankara Hukuk Fakültesi'nde 18 yıl ders vermiş daha sonra Istanbul'a nakletmiştir. Ankara'da Roma hukuku dahil olmak üzere muhtelif dersler okutmuştur. Hukuk felsefesine özel bir sevgisi olduğu biliniyorsa da, asıl araştırma alanının hukuk tarihi ve özellikle Türk hukuk tarihi olduğunu söylemek yanlış olmaz sanırım. 1949/1950 ders yılında biz kendisinden İstanbul Hukuk Fakültesi'nde "Umumi Hukuk Tarihi" okumuştuk. Türk hukuk tarihini ise, iktisat fakültesi profesörlerinden Omer Lütfi Barkan okutuyordu.

Önemli Bir Fikir Adamı Olarak Sadri Maksudî ve Milliyetçi Düşünce Dünyası

S. Maksudî'nin idealist bir düşünce ve ahlâk adamı olarak en bariz vasfı milliyetçiliği ve Türkçülüğüdür. Ken-

disi de bir ilim mensubu olan kızı Doçent Dr. Adile Ayda, babasının IRKÇILIĞA YAKIN BİR MİLLÎ HİSSE SAHİP OLDUĞUNU açıkça yazmaktadır. (*Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları* eserinin 1972 baskısı giriş kısmı, sh. 21.) Kazanlı eski bir gazeteci ve bilgili, objektif görüşlü bir fikir adamı olup, uzun yıllar sohbetlerine katılmış bulunan Abdullah Battal-Taymas, S. Maksudî'nın düşünce yapısı hakkında şunları söyler ("İki Maksudîler", sh. 13):

"Merhum, şuurlu bir milliyetçi-Türkçü idi. Derslerinde, konferanslarında ve yazılarında "Milli emeller"den bahsetmeyi pek severdi. Siyasî, iktisadî görüş hususunda "Liberalizm" taraflısı olduğu anlaşılmaktadır. Sosyalizmi hoş görmezdi. Karl Marx'ı bir sosyolog-filozof vasfiyle takdir ediyor idiyse de, muayyen bir içtimai sınıfın müdafii, mücadeleci sosyalist Marx onu pek ilgilendirmezdi. Büyük hemşehrimiz Yusuf Akçura'nın hilafına olarak insan toplumlarının hayatında iktisadi faktörlere üstün bir önem vermez, fikirlere, emellere, ideallere ve büyük şahsiyetlere (kahramanlara) daha çok kıymet verirdi."

"S. Maksudî, şüphesiz demokrasi (budunbeğliği) yandaşı idi. Ancak kendisi ruhca, hissiyatca 'Aristokrat' olduğundan, demokratlığı daha çok nazari-ilmî idi."

Kısaca, Sadri Maksudî'nin en büyük ideali, Türk dünyasının Birliği, gelişmesi ve dünya tarihinde eskiden oynadığı şekilde büyük roller oynaması idi. Dostoyevsky bilindiği gibi koyu bir Rus milliyetçisi idi. *Ecinniler* de dediği gibi, "kendi milletinin her milletten daha üstün vasıfları olduğuna ve tarihte büyük rol oynayacağına inancı olmayan bir millet artık millet olmaktan çıkar, etnografya'nın bir malzemesi haline gelir." Sadri Maksudî de milletlerin ideolojileri olmadan yaşayamayacağı kanaatindedir.. Milletleri yücelten, onların büyük işler yapabilmesini sağlayan şey, kendi milletlerine ve milliyetlerine bağlılık ve sevgileridir, der ve bu fikri çeşitli münasebetlerle tekrarlar. Milli Mücadele ve sonrası dönemde Atatürk'ün en büyük tarafını, böyle bir milliyetçilik idealini her alanda oluşturup, geliştirmek hususundaki çabaları ve başarılarında bulur. Atatürk'ün ölümünü öğrendiğinde, radyo başında hıçkıra hıçkıra ağlaması biraz da veya tamamen bu "milliyetçi" dönemin sona ermesi olarak görmesindendi.

İlim Adamı Olarak Sadri Maksudî

Milliyetçilik gibi heyecan dolu fikir ve duygulardan oluşan ideolojiler, toplum içindeki ferdleri birbirine bağlayan manevi bağlardır. İlim ise soğukkanlı ve tarafsız, objektif düşünme ve hüküm vermeyi isteyen bir çabadır. Gerçek ilmin peşinde olanların duygusal ve heyecanlı düşünce ve davranışlardan uzak durması gerekmez mi? Milliyetçilik gibi ideolojilere fazla bağlı olanların ilmî çalışmaları esnasında duygusal etkilerden uzak kalabilmeleri zor olmakla birlikte, imkânsız değildir. Bu satırların yazarının hayranı olduğu büyük ilim adamımız Fuad Köprülü, bunun şuuruna varmış ve belki gençlik yılları hariç tutulursa, ilmî çalışmalarında milliyetçi hisleri ile hüküm vermekten daima kaçınmaya çalışmış ve bunu başarmış bir bilim adamı idi. O bir vesile ile şöyle yazmıştır:

"Ben ilme ve insanlığın iyiye, doğruya gittiğine inananlardanım, bundan otuz sene evvel (1910'da) olduğu gibi, bugün de İnsaniyetçi Türk Nasyonalizminin heyecanını kalbimde ve kafamda taşıyorum. Lakin Tarihi Realiteyi ararken, her şeyden evvel ilmi bir hakikatın hizmetkarı olduğumu unutamam. Daima tekrar ettiğim gibi, Turk milletinin cihan tarihindeki büyük rolünü bugünkü ilim zihniyetiyle objektif olarak ortaya koyabildiğimiz zaman, dünya ilim aleminin bunu kolaylıkla kabul edeceği ne kadar muhakkak ise, bunun Türk milletine en büyük hizmet olacağı da o derece kat'idir" (Barthold-*İslâm Medeniyeti Tarihi*, 1940 başlangıç yazısı).

Sadri Maksudî'nin yukarıdakine oldukça benzeyen bir cümlesine daha 1930 yılında *Türk Dili İçin* isimli kitabının başlangıcında: "Ben ne bir edibim, ne de bir üslupçuyum. Ben Turk ırkının geçmişini ve bugünkü halını öğrenerek gelecekte Türk'ün yaşamasını, medeniyet ve harsca yükselmesini temin etmenin yolları hakkında düşünen ve düşündüklerini söyleyen ve yazan bir Türküm" şeklinde rastlıyoruz. Bu cümlede yeralmamışsa da onun ilmî objektifliği hususunda, öğrencilerine verdiği öğütlerde çok ilgi çekici örnekler vardır, bunların bazılarını aşağıda alıntılayacağız. Bunlarla birlikte ele alındığında onun tutumu da Köprülü ile paralellik göstermektedir, diyebiliriz.

Şimdi ilim konusunda ne derece tarafsız kalabildiği hususunda tipik bir örnek vermek istiyorum. Kırk yıllık dostu Abdullah Battal-Taymas'ın vurguladığı gibi Sadri Maksudî sosyalizme karşıdır. Fakat hemen burada ben bir hatamı ve satlığımı itirat etmek istiyorum. İster dikkatsizlik, isterseniz saflık veya gençliğin tecrübesizliği deyin veya başka sıfatlar ekleyin gerçek şu ki ben başlangıçta bazı sözlerinden ve bazı yazılı ifadelerinden, sosyalizme meyilli hattâ düpedüz sosyalist olduğunu sanmıştım. Herhalde onun tarafsız ve objektif kalmaya çaba gösteren bazı sözleri beni böyle bir hataya sürüklemişti. Çünkü Prof. Kessler'in iktısat fakültesinde komünizm ve sosyalizm hakkında derslerini devamlı izlemiştim. Kısaca sosyalizmin ne olduğunu biliyordum. Şimdi gelelim hocamı-

zın bir eserinde komünizm hakkında, gerçek bir üniversite profesörüne yakışan şekilde yazdıklarına. Bunların çok dikkatle okunması, bugünkü birçok üniversite profesörü ile farkını ortaya koyacaktır. Şöyle yazıyor: "Komünizm asrımıza mahsus yeni, modern bir cereyan değildir. Miladî 11. yüzyılda Çin'de de bir komünizm tecrübesi yapılmıştır. 1950'de İmparator Çen-Tsong, nazırlarından komünist Vangençe'nin telkini neticesinde bir ferman neşretti. Bu ferman arazi üzerinde hususi mülkiyeti ilga ederek bir devlet komünizmi tesis ediyordu. Çin Hükümeti bu rejimi tatbik için 15 yıl uğraştı ise de başarılı olamadı. Nerede hakimiyeti, serveti, arazi ve emvali elinde temerküz ettirmiş imtiyazlı bir sınıf, ekseriyeti zulüm ve cebirle idare ediyorsa orada komünizm fikri daima başgöstermiştir. İran'da altıncı asrın başlarında.. Mazdek isminde komünist bir peygamber zuhur etti. Mazdek, pek kısa bir zaman zarfında bütün mazlum köylülerle işçileri arkasından sürükledi.. Çünkü bu hülya müşkül vaziyette bulunan mazlum beşeriyetin yegâne teselli çaresidir. İktisadi ihtilalleri bertaraf etmenin yegâne yolu, hiçbir fert ve zümrenin daimi zaruret içinde yaşamasına imkân bırakmayan bir iktisadi muvazeneyi temin usulünü bulmaktır. Beşeriyetin bunu bir gün bulacağına şüphe yoktur. Bunun bulunması (ferdî) mülkiyetin ilgası ile mi yoksa ibkası (yerinde bırakılması) ile mi olacaktır? Bunu istikbal gösterecektir, mülkiyetin ibka veya ilgası (ortadan kaldırılması) işte bugün fert ve milletleri iki düşman, hasım zümreye ayıran meselelerden biri budur. Ben siz gençlere bir tarafı tercihi tavsiye etmek istemem. Çok okuyacaksınız, düşüneceksiniz kendiniz mustakillen bu hususa dair bir fikir ve bir kanaat hasıl edeceksiniz" (*Umumî Hukuk Tarihi*, 3. bası, İst. 1944, sh.78). Ben adetim üzere bu sözlerin altını çizerek şu satırları eklemişim: "Hoca'nın ne çapta bir bilgin olduğunu gösteren ilgi çekici sözler!" Sadri Maksudî'nin Derslerdeki Öğütleri bahsinde bu davranışın başka örneklerini göreceğiz.

Fuad Köprülü

Fakat heyecanlı tabiatı ile hocamız her zaman bu derece tarafsız kalamaz, ağır basan asıl düşüncelerini milliyetçilik konusunda açıkça ortaya koyar ve biraz da telkin etmek ister. Taymas'ın da belirttiği gibi, toplumların hayatında maddi şartların daha açık deyimle ekonomik etkenlerin değil, "manevi faktörlerin" birinci derecede rol oynadığına inanır. Bu nedenle de milliyetçilik denilen ideolojinin önemini gerek Türk tarihi için, gerek genel tarih açısından daima ön planda tutar. *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları* başlıklı son ve önemli eserinde Çekler, Finliler gibi milletlerin milliyetçilik ideolojisi sayesinde nasıl canlanıp önemli birer devlet haline geldiklerini uzun uzun, takdirle anlatır. Türk tarihinde de üst tabakası milli hislerden uzaklaşan bazı Türk kavimlerinin nasıl kendi kavmine yabancılaşarak, Çinliler veya Slavlar içinde eriyip gittiğini vurgular ve bundan duyduğu üzüntüyü size de hissettirir.

Taymas'ın isabetli olarak belirttiği şekilde (*Umumi Hukuk Tarihi*'nın 507'inci sh.de de) müşterek inan ve müşterek duyguların (ideolojiler) siyasi camiaların dayanağı olduğunu ileri sürer. Üyelerinin çoğunluğu tarafından benimsenmiş ideolojileri olmayan toplumların payidar olamayacağını söyleyen Sadri Maksudî (513-14 sh.de) bu fikrini biraz yumuşatarak şöyle yazar:

"Müellifin sarsılmaz kanaatine göre bütün içtimai hadiseler (sosyal olaylar) iktisadi ve manevi iki âmilin (faktörün) muhassalasıdır (sonucu, bileşkesi), onların karşılıklı etkilerinden doğarlar." Bu belki daha isabetli bir hükümdür. Fakat (533. sh.de ise) yine asli düşüncesine dönerek, azasının çoğunluğu tarafından kutsal sayılan, hürmet edilen kıymetlerden (ideolojilerden T.A.) mahrum bir siyasi camia (devlet) payidar olamaz (ayakta duramaz)" der. Ona göre her siyasi camia belirli bir ideolojiye dayanır. Abbasi Devleti, İslâm dini mahsulü idi. Sovyet Rusya, Marx ve Lenin'in fikirlerine istinat ediyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde ideolojisi Türk milliyetçiliği idi.

Sadri Maksudî'nin düşünce dünyası ve ideolojisi ile ilim alanındaki faaliyetleri bahsini kapatırken özetle şunu söyleyebiliriz. Onun düşünce hayatının temeli milliyetçilik olmuştur. Bu ideolojik düşüncesi onun önemli bir ilim adamı olmasına engel olmamıştır. O hem büyük bir milliyetçi hem iyi bir ilim adamı idi.

Yurt içinde ve dışında bunun başka birçok örnekleri de vardır.

Eserleri

S.M.'nin Türkiye'de yayınlanan eserleri çoğunluk itibariyle hukuk eserleri olup bunların da ağırlık merkezini hukuk tarihi ve Türk hukuk tarihi konularını oluşturan yabancı dillerdeki çeşitli değerli eserlerden yararlanarak yazılan bu kitaplar, genel kültür edinmek isteyen hemen herkesin zevkle okuyup faydalanacağı araştırmalardır. Bunu görmek için okuyucularımızın, sahaflardan onun herhangi bir kitabını alarak okumalarını hararetle tavsiye ederim. Geniş kültürlü ve ufuklu bir hukukçunun bambaşka çeşnisi olduğunu hemen farkedeceklerdir. Çünkü o Köprülü'nün bizim hukukçular için söylediği gibi "Kanunşinas" değil, gerçek bir "Hukukşinas" daha doğrusu "Hukuk bilgini" idi. Şu eserler bunun delilleri değil midir?

Türk Tarihinin Ana Hatları (Methal Kısmı), İst., 1931, kitabın ilk yarısı, S.M'nindir.

Hukukun Umumi Esasları (Hukukun Pozitif Felsefesi, I. cilt), Ank., 1937.

Hukuk Felsefesi Tarihi (Ahlâk, hukuk ve devletin mahiyet menşe ve gayelerine dair mühim felsefi doktrin ve ilmî nazariyelerin hülasa ve tahlili), İst. 1946.

Hukuk Tarihi Dersleri (Kadim Cermen hukukiyle, Frank Devleti'nin kuruluşundan Büyük İhtilale kadar geçen devirdeki Fransız hukukunun tarihi, eski harflerle, 1928).

Umumi Hukuk Tarihi (Eski Hind, İran, Atina ve Isparta'nın hukuki müesseseleri, Roma'nın siyasi ve hukuki teşkilâtı içtimai, iktisadi bünyesi), üçüncü bası, İst., 1948.

Türk Tarihi ve Hukuk (Türk tarihinin anahatları, tarihî Turk devletlerinin kuruluşu ve hukuki müesseseleri, Türk kavimlerinin hukuki örf ve adetleri, türe ve yasaları, Türk hukukunun dayandığı ahlâkı, hukuki telakki ve esaslar (Islâmiyet'ten onceki devir), İst., 1947.

Türk Dili İçin (Türk dilinin tarihi, bugünkü durumu ve geleceği)

Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları (Milliyet duygusunun sosyolojik, psikolojik ve tarihî temelleri üzerinde araştırmalar), İst., 1955.

1972, 1975, 1979 tarihlerinde sonradan yeniden basılan bu eser onun son eseri ve en çok değer verdiği araştırmadır. Milliyetçilik üzerinde yıllarca süren nazari ve tatbiki çalışmalarının olgun bir meyvasıdır. Bizzat Fransızcaya çevirdiği bu kitap ne yazık ki yabancı dillerde yayınlanamadı. Halbuki o eserdeki orijinal görüşlerinin ilgi uyandıracağına inanıyordu.

Türk Tarih Kurumu ve Dil Kurumunun Kuruluşunda Etkisi

Türk Tarih Kurumu'nun kurulması hususundaki teklifin Afet İnan tarafından yapıldığı yaygın ve resmî bir görüş olmuştur. Halbuki bu öneriyi ilk defa Sadri Maksudî yapmıştır. Şöyle ki Sadri Maksudî, Paris'ten Türkiye'ye gelir gelmez Türk Ocaklarına üye kaydolunmuştu. 23 Nisan 1930'da Türk Ocakları 6. Kurultayı'nda, ilk gün söz alan S. Maksudî uzun bir konuşma yaparak sırf tarihle uğraşacak bir tarih encümeni veya tarih akademisi kurulması gereğini ortaya atmıştı. Ertesi gün Afet Hanım söz alarak Prof. S. Maksudî'nin dünkü teklifine iştirak ederim, diyerek onun önerisini desteklemiştir. Bunun aslında Atatürk'ün dolaylı bir emri olduğu bilinmektedir. Böylece Turk Ocaklarına bağlı bir Tarih Encümeni kurulmuştur. 1931 yılı başında Türk Ocakları feshedilince Tarih Encümenine bu defa müstakil bir şahsiyet verilerek, Tarih Tetkik Cemiyeti adiyle bir dernek olarak, 15 Nisan 1931 tarihinde kurulmuştur. Kısaca Tarih Kurumu Sadri Maksudî'nin önerisinden alınan ilhamla kurulmuştur (Bk. Fahri Çoker: *Türk Tarih Kurumu - Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Ank. 1983, sh.306, Adile Ayda, *Sadri Maksudî Arsal*, sh. 164).

Türk Dil Kurumu'nun kurulmasında da Sadri Maksudî'nin etkili olduğu söylenebilir. *Türk Dili İçin* isimli eserinin LVI. Faslı, Türkiye için bir Dil Akademyası (Akademisi) gerekliği, başlığını taşır. Eserin basılış tarihinin, üzerinde yoksa da, 1930 olduğu bilinmektedir. Kitap esas itibariyle 1928 yılında *Milliyet* gazetesinde yazdığı incelemelerden oluşmaktadır. Gerek bu yazıları gerek eseri Atatürk'ün okuduğu kesin gibidir. Çünkü bu eserin başında kendi imzasıyle şu satırlar yeralmaktadır: "Milli hıs ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin milli ve zengin olması millî hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir, yeter ki bu dil şuurla işlensin." "Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır. Gazi M. Kemal."

Türk Dil Kurumu'nun 40. Yılı ismiyle yayınlanan kitapta (sh. 46). Bu özdeyiş nakledildikten sonra şöyle denilmiş: Bu yolda Atatürk'ün düşünceleri artık olgunlaşmış, durulmuş, billurlaşmıştı, örgütlenme için kesin buyruğun verilmesi gecikmeyecekti." Gerçekten de I. Tarih Kurultayı kapanır kapanmaz, 11 Temmuz 1932 gecesi.. konuklarına: "Dil işlerini düşünme zamanı gelmiştir. Ne dersiniz?" diye sordu. Konukların tasvibi üzerine: "Öyle ise Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti gibi bir de ona kardeş Dil Cemiyeti kuralım" der. Ertesi gün 12 Temmuz 1932'de İçişleri Bakanlığı'na başvurularak "Türk Dili Tetkik Cemiyeti"nin kuruluş izni

alınır (*Dil Devrimi'nin 30. Yılı*, Ankara 1972, sh. 21).

Atatürk'ün Sofrası'nda Medeni Cesaret Sahibi Bir Profesör

Birinci Cihan Harbi'ni takiben tarihin derinliklerine gömülen Osmanlı Devleti'nin kalıntılarından, sömürgeci, emperyalist devletlere kafa tutarak genç ve dinç yeni bir Türk devleti yaratan insana, Atatürk'e hayrandı, hocamız. Güneş-dil teorisi hakkında ne düşündüğünü soran Ata'ya: "Benim fikrî melekelerim bu teoriyi anlamağa gayrı müsaittir" diyerek, Atatürk'ün: "Yaaa" diye cesaretini hayretle karşılamasına neden olan veya "Denizbank" kelimesine itiraz edip uzun dil dersini Meclis'e veren Sadri Maksudî, kürsüden inince, "Yahu ne yaptın, o kelimevi bulan, koyan Atatürk'tü" demeleri üzerine, "Ne çıkar hakikat değişmez ki" diyebilmiş olan bu insan, uzun süre Atatürk'ün Sofrası'nın davetlileri arasında idi.

Çankaya'ya 105 defa davet edilmiştir. Atatürk'e olan büyük hayranlığına rağmen herhalde bu toplantılarda fikirlerini çekinmeden söyleyebilen nadir insanlardandı. Burada Sofra'da yıllarca garsonluk yapmış Cemal Granda'nın yayınladığı *Atatürk'ün Uşağı İdim* (Hürriyet Yay., 1973) başlıklı hatıra kitabından Sadri Maksudî ile ilgili bölümü (sh. 211-212) nakledeceğim. Hemen şunu söyleyeyim ki Agop Dilaçar, *Türk Dili* dergisinde o tarihte Sofra'da Sadri Maksudî'nin davetli olmadığının bütün davetlilerin listesinin çıkarılmış olduğu bir belge-eserden anlaşıldığını, bu nedenle de anlatılanların tamamen hayali olduğunu iddia etmiştir. Sadri Maksudî'nin Fransa'da alıştığı "şaraptan" başka içki içmediğini bile hatırlayan Granda'nın sözlerinin hiç olmazsa esasları itibariyle doğru olabileceğini sanıyorum.

O geceki olayı şöyle anlatıyor:

"Sofra'da şarap içen Sadri Maksudî, Deniz Bankın gramer kurallarına aykırı olduğunu savunuyor ve bu düşüncesinden bir adım bile geri gitmiyordu. O konu orada kapandı. Aradan bir-iki saat kadar geçmişti. Atatürk bir ara bir şeye sinirlenmiş olacak ki, hâlâ *kendi tezinde ısrar eden S. Maksudî'nin sözünü kesip: "Siz profesör değilsiniz"* dedi.

Bu beklenmedik sesleniş, herkesi şaşırtmış, profesörü de can evinden vurmuştu. Hepimiz put gibi yerimizde donakalmış, neye uğradığımızı şaşırmıştık. Atatürk nazik adamdı. Kızsa bile pek belli etmezdi. Acaba profesör büyük bir pot mu kırmıştı?

Bir an süren şaşkınlığından kurtulan S. Maksudî'nin titreyen eliyle kadehini masaya koyup, kendini toparlayarak Atatürk'e şu karşılığı verdiği duyuldu: "Haşa, ben profesörüm. Hem de Türkiye'de değil İsviçre'de(?) de bana kürsü vermişler. Olmazsa gider orada dersimi veririm. Şimdi ben kalkıp burada bir kumandana: 'Siz kumandan değilsiniz' dersem ne olur? Kumandanlığı elinden alınır mı? Yalnız böyle bir söz o kumandanın nasıl gücüne giderse bu söz de benim gücüme gider. Ama kumandanlara kürsü vermediler daha."

Sadri Maksudî'nin söylediği bu sözlere Atatürk karşılık vermedi. Az sonra da sofra dağıldı. Sadri Maksudi'yi de bir daha Sofra'da görmedim. Bir süre sonra da milletvekilliğinden ayrıldığını duydum."

İnsan Olarak Sadri Maksudî

Sadri Maksudî'nin karakterini tarafsız bir gözle niteleyen galiba tek yazar, onu uzun süredir tanıyan, eserlerinden bilgili, muhakemesi yerinde, hükümleri sağlam, değerli bir fikir adamı olduğu hemen anlaşılan Kazanlı Abdullah Battal-Taymas olmuştur. S. Maksudî hakkında okuduğum şeylerin en gerçeği onun *İki Maksudîler* isimli küçük kitabıdır.

Taymas'a göre S. Maksudî kendi değerinin farkında olan, bu yüzden de kendini beğenen, mağrur bir insandı. Burada Almancadaki "Selbstbewusst" sözcüğü tam yerinde olurdu. Asıl manası, kendini (değerini) müdrik, *kendine güvenen*, izzetinefis sahibi, özsaygısı olan, onurlu anlamındaki bu kelime, küçültücü anlamı ile kendini beğenmiş, mağrur şeklinde de kullanılırsa da,bence hocamıza aslî manası tıpatıp uyar. Aynı vasfı ben kızı doçent, diplomat Adile Ayda'da da gözlemlemiştim. Bu bakımdan Taymas onun fikren "Demokrat", "Liberal" olsa da aslında tam bir "Aristokrat" ruha sahip olduğunu söylerken, teşhisinde çok isabetli görünüyor.

Esasen kızı da bu hükme katılır (biyografi sh.12). Nedenini de ailede en küçük oğlan çocuk olarak el üstünde tutulması ve bir dediğinin iki edilmemesinde bulur. Sohbetlerde hep kendi suyuna gidilmesini isteyen ve güzel güzel konuşulurken, kafasına uymayan bir hususa kızıp birden parlayarak, kontrolünü kaybedip sertleştiğine ve öfkeli sözler söylediğine işaret eden Taymas, onun zaman zaman, kendisince gizli tutulmasına çok dikkat ettiği, sinir krizleri geçirdiğini doktorundan öğrendiğini bile yazar. Ben de öfke hallerinden birine şahit olmuştum. 1951'de İstanbul'da toplanan Orientalistler Kongresi'nin açılışına beni de götürmüştü. Bunun nasıl gerçekleştiğini hatırlamıyorum. Benim bu gibi konulardaki büyük ilgimi daha o zaman farketmiş olmalıydı. Geniş koridorda birkaç tanıdığı ile ayaküstü sohbet ediyor, ben de yanında duruyordum. Bir ara, düşkünce kılıklı bir adam Hoca'ya yanaşarak öpmek üzere eline sarılmak istedi. Hoca, ne istediğini sorunca, kendisinin işsiz olduğunu ve (pek çok yetkiliyi ve işadamını ta-

nıdığını tahmin ettiği) hocadan tavsiye mektubu olarak "kartvizitini vermesini" rica ettiğini söyledi. Bu isteğini nefes almadan motor gibi tekrarlıyordu. Önce Hoca sakin bir şekilde: "Evladım ben seni tanımam ki birine tavsiye edeyim" diye adamı başından savmak istedi ise de, o, beni bile rahatsız eden bir sırnaşıklıkla dileğini tekrarlıyordu. Hoca birden silkindi, kıpkırmızı olmuştu, öfkeyle aynen: "Be adam ben seni tanımıyorum, hırsız mısın, uğursuz musun ne bileyim?" diye kükredi. Aslında tamamen haklı idi. Oradakiler susup önlerine baktılar. Ben de böyle âlim bir insanın bu şekilde hiddetlenmesine biraz şaşırmıştım. Adam da korkarak oradan uzaklaştı. Unutmayalım ki âlimler de insandır. Ve kusursuz insan da olmuyor.

Uzun yıllar sürmüş olmasına rağmen, Taymas'la olan ilişkilerinin, "yıldızlarının pek barışmaması" nedeniyle "mesafeli" kaldığı anlaşılıyor. Onun dostluk ve arkadaşlıklarında daima mesafe bıraktığını soyleyen Taymas, acaba candan tek bir dostu veya arkadaşı var mıydı, diye sorarken buna imkân görmediğini ima etmek istemektedir.

Zeki Velidi Togan, (ki S. Maksudî ile Rusya'dan beri hiçbir konuda anlaşamamıştır) *Hatıralar*ında ve *17 Kumaltı Şehri* isimli broşüründe oldukça sakin ve soğukkanlı görünen ruh tahlillerinde, S. Maksudî'nin, Avrupalıların çok kullandığı bir deyimle "Zor adam" olduğunu belirtir. Fakat bu hiçbir zaman onun iyi bir insan olmadığını göstermez. Dürüstlük ve ahlâk bakımından örnek teşkil eden çalışkan ve vefalı birçok insanın, başkalarından da aynı şeyleri beklemeleri ve bulamamaları halinde de sertliklere ve hırçınlıklara düştükleri sık rastlanan hallerdendir. Başkalarının onun hakkında düşündüklerini burada kesiyoruz. Çünkü insanların gerçek şahsiyetini tespite çalışırken tek taraflı olarak verilmiş hükümlerle yetinilirse sonucun yanıltıcı olacağı unutulmamalıdır. Kaldı ki bizim burada yapmak istediğimiz onu muhakeme etmek değil, gerçek şahsiyetini imkân nispetinde yakından tanımaktı. Her şeyden evvel o bizim büyük bir öğreticimizdi.

Türkiye'deki Politikacılığı ve Gazete Yazarlığı

Daha evvel belirtildiği gibi, Sadri Maksudî, Paris'teki hukuk tahsilini tamamlayıp Rusya'ya döndükten sonraki faaliyeti politika ağırlıklı olmuştu. İhtilalden sonra Avrupa'ya kaçınca, artık bütün çalışmaları ilmî alana kaymıştır. Bu çalışkan insan, ilim alanında da arı gibi faaliyet göstermiş ve sonunda Türk tarihi alanında uzmanlık derecesinde bilgi edinmiş ve bunun sayesinde *Journal Asiatique*'de makaleler yayınlayıp, Sorbonne'da ders verecek seviyeye ulaşmıştı.

Türkiye'ye çağrılma nedeni şüphesiz bir ilim adamı, tarihçi-hukukçu yönünden yararlanmak içindi. Fakat o dönemin, seçkin aydınların parti'nin listesinden milletvekili seçtirilmesi şeklindeki uygulamadan o da yararlandırılmış ve iki dönem Cumhuriyet Halk Partisi'nden milletvekili seçilmiştir.

İnönü döneminde milletvekili olamamıştır. İnönü'nün milliyetçilere karşı tutumu nedeniyle olmalı, birbirlerine sempati duymadıkları anlaşılıyor. Demokrat Parti'nin kurulması, hızla gelişmesi döneminde, demokrasi lehine çeşitli gazetelerde yazılar yazdığı ve dolayısıyle D.P'yi desteklemiş olduğu bilinmektedir. 1945 Ekimi'nden itibaren, hürriyet ve demokrasi konularında, o devirde çok okunan ve etkili olan *Tasvir* gazetesinde hemen her hafta uzun yazıları çıkıyordu. 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti resmen kurulur. Kuruculardan Adnan Menderes, 1931-1935 yıllarında öğrencisi olmuştu. Refik Koraltan ise 1935-1939 döneminde Meclis'te arkadaşı ve samimi dostu idi. Onların seçimleri kazandığı 1950'de Sadri Maksudî de D.P'den Ankara milletvekili olarak Meclis'e girmiştir. Bu dönemde özellikle dış ilişkilerle ilgili komisyonlar ve heyetlerde önemli faaliyetlerde bulunduğunu A. Ayda'dan öğreniyoruz. Fakat bunların ayrıntılarına girmeyi gereksiz görmekteyiz.

Öğrencilere Son Ders Öğütleri

Hukuk fakültesinde, öğrencilere öğüt olmaktan çok, devlet adamlarına öğüt mahiyetinde yaptığı ders yılı başındaki meşhur konuşmalarında memleketin genel hukuki durumunu, geniş bilgi ve derin bir görüşle çizen Ord. Prof. (sonraki Rektör) Sıddık Sami Onar'ın söyledikleri unutulmaz kalitede Türk Hukuk Sosyolojisi sınırına taşan nefis fikir ziyafetleri idi. Fakültevi çoktan bitirmiş hukukçular da dinlemeğe gelirlerdi.

Sadri Maksudî Arsal'ın öğütler konusunda özel bir veri vardı. O, öğütlerini ve tavsiyelerini sadece ders takrirleri esnasında (sözlü) yapmaz. En ciddi kitaplarının (mes. *Hukuk Felsefesi Tarihi, Umumi Hukuk Tarihi* gibi) arasına da serpiştirirdi. Bunların ancak birini yukarıda zikredebildim.

Vefatında, notları arasında bulunan ve her ders yılı sonunda, ufak değişikliklerle, söylediği adeta formülleşmiş öğütleri vardır ki *Türk Kültürü* dergisinin (Sadri Maksudî özel sayısında) yayınlanmıştır. Bu öğütlerin bazı satırlarını aşağıda okuyacaksınız.

Bu öğütlerin hukuk fakültesini bitirmek üzere olanlara verilmiş olduğu unutulmamalıdır. Fakat bunların genel olan, bütün gençliğe hitap eden yönleri ağırlıktadır.

Son Ders Öğütlerinden Bazı Bölümler

"... İşte böylece programımızı tamamlamış bulunuyoruz. Yakında diplomalarınızı alıp hayata atılacaksınız.. Fakat yüksek tahsil diplomasına sahip olmak o kimsenin münevver (aydın) olduğuna delil teşkil etmez. Diploma, onu taşıyanın aydın olabileceğini gösteren bir belgedir... Aydın kimdir? Aydın bir taraftan bilgisi, kültürü, bir taraftan da prensip ve kanaatleri olan insandır.. Şüphesiz ilmin hududu yoktur.. Bunun için durmadan okumalıdır.. Kültürünüzü artırmak için okumağı bir itiyad (alışkanlık) ve eğlence haline getirmelisiniz.. Bilhassa okuduklarınızı pasif olarak benimsemeyin, kendi görüşünüzün süzgecinden geçirerek, her sahifeyi, her satırı kendi hayat görüşünüzü inşa etmek için malzeme telakki edinız.

Aydın olmanın ikinci şartına geliyorum: Hakiki aydın, şuurlu olan aydındır, yani kanaat, hüküm ve prensiplerden teşekkül eden sağlam bir hayat görüşüne sahip olan insandır... Şuurlu bir aydın olmak için hayat, kainat, beşeriyet milletlerin istikbali, insanların toplum içindeki görevleri hakkında açık görüş ve kanaat sahibi olmak lazımdır. Aziz öğrencilerim, bu da kafi değildir. Kendi vazifeleriniz, hayatta, toplumda oynamak istediğiniz rol, ifa etmek istediğiniz hizmetler ve varmak istediğiniz hedef hakkında da açık fikir ve kanaatiniz olmalıdır..

Sizlere bir tavsiyem daha vardır: Bir Türk olduğunuzu hiçbir zaman unutmayınız. Türk olduğunuzdan dolayı sevinç ve gurur duyunuz. Türk olarak doğmak iftihar edilecek bir mazhariyettir. Çünkü Türk ırkı her bakımdan çok büyük çok şerefli bir ırktır..

Sizler birer hukukçu yani adaletin mümessili olacaksınız. Hukuk, adalet, ahlâk, fazilet birbirine bağlı olan kavramlardır.. Yani ahlâk kaidelerine riayet edeceksiniz..

Hepinize şerefli bir hayat, gayeniz yolunda başarı, ruhi huzur ve saadet diliyorum. Yolunuz açık olsun." Sadri Maksudî.

Sadri Maksudî'den Bize Kalan En Büyük Miras: Türklüğün Birleşmesi İdeali

Bir insanın kendi milletini candan sevmesi ve onun yükselmesini istemesi kadar doğal bir şey olamaz. S. Maksudî, 40 yaşına kadar çeşitli Türk kavimlerinin her birinin istiklallerine kavuşmasını amaç edinmişken, daha sonra bütün Türklerin birleşmesi ve yükselmesi, vaktiyle tarihte birkaç defa yaşandığı gibi dünyada önemli bir mevkii yeniden elde etmesi, rüyası haline gelmişti. O bu rüyayı görürken ve gerçek olması için sarsılmaz bir ümidle çalışırken her imkândan faydalanmayı ihmal etmemiştir. Pırıl pırıl bir dünya şehri Paris'teki rahat ve itibarlı hayatı bırakıp, toz toprak içindeki fakir fakat milli ideallerle dolu Ankara'ya koşarak bunun için gelmiştir. Atatürk, onun hayallerini gerçekleştirecek yolda yürüyen büyük bir kahramandı. Yepyeni, canlı, itibarlı bir Türk devleti kurmuştu. Bu devlet, onun hayal ettiği birleşmiş Türk dünyasının çekirdeğini oluşturabilirdi. Bu nedenle Atatürk'ün erken ölümüne radyosu başında hıçkırarak en çok o ağlamıştı.

1957'deki ölümünden daha 40 yıl bile geçmeden, Türklüğün çoğunu pençesine almış, komünist olduğu halde Çarlık Rusya kadar emperyalist olan, Rus Sovyet rejimi çöküverdi. Rus egemenliği altındaki Türkler birbiri ardından kendi hür devletlerine kavuşup, kendi iktisadi kaynaklarının sahibi haline geldiler ve hızlı bir gelişme sürecine girdiler. Bu devletlerin birbirleriyle ve Türkiye ile ilişkileri her gün artmaktadır. Günün birinde bu Türk kavimleri hiç olmazsa herhangi bir hukuki form altında bir Türk birliği kurmayı başarırlarsa Sadri Maksudî Arsal'ın mezarında mutluluk çiçekleri açacaktır. O günleri biz, sayıları gittikçe azalan, halen hayatta olan öğrencileri, göremesek bile, görebilecek olan her gün binlerce Türk çocuğu doğmaktadır.

Hocamızın bize bıraktığı en büyük manevi miras, Türklerin ve Dillerinin Birliği ve Gelişmesi idealidir. Bugünkü gidiş, onun sarsılmaz inancının bir gün gerçekleşebileceği yönündedir. Bu ümid bile onun mezarında huzur içinde uyumasına yeterlidir. Huzur içinde yat değerli Hocam!

KAYNAKÇA

Ayda, Adile: **Sadri Maksudî Arsal**, Ankara, 1991 (Kültür Bk. Yay.,1982).

Taymas, Abdullah Battal: **Kazanlı Türk Meşhurlarından - Iki Maksudiler**, İst., 1959.

Taymas, Abdullah Battal: **Kazan Türkleri**, ikinci bası, Ankara, 1966.

Raevuori, Yrjö: **Sadri Maksudî ve Türk-Fin Münasebetleri**, Ank., 1968 (Çeviren: Aydın Yeğen).

Lokman Kemal: Sadrı Maksudî Arsal'ın Sorbon Universitesi'ndeki Son Dersi (**Türk Yurdu**, sayı 305-306 (Kasım 1964), sh. 10-11.

Tuncer, Hüseyin: **Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme** (Kültür Bk. Yay.) Ank., 1990.

Velidi, Ahmet Zeki: Onyedı Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey (Turkistan Bılık N.3), Istanbul, 1934.

Inalcık, Halil: Sadri Maksudî Arsal (1880-1957) (**Türk Kültürü**, sayı 5 [Mart 1963]).

Türk Kültürü - Sadri Maksudî sayısı, sayı 53 (Mart 1967) (Muhtelif Yazarların Hatıra ve Incelemeleri).

Türk Tarihinin Anahatları - Methal Kısmı, Istanbul, 1931 (87 sahifelik kitapçığın onemli bir kısmı S.M'nındir).

Sadrı Maksudî: **Türk Dili İçin**, Türk Ocakları Neşriyatı, Ank., 1930.

Sadrı Maksudi Arsal: **Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları** (Otüken Yay., 4. bası), Istanbul, 1979.

Sadrı Maksudi Arsal: **Teokratik Devlet ve Laik Devlet** (**Tanzimat**'dan ayrı bası), Farabi'nin Hukuk Felsefesi (**Ist. Huk. Fak. Mecm.** 1945), Kutadgu Bilig (**Ist. Huk. Fak. Mecm.** 1947).

KİTABİYAT

Ölüm, mezarlık ve uygarlık

İLBER ORTAYLI

Ölüm olayının algılanma ve ifade biçimi, yas, cenaze, defin, mezarlık bir uygarlığın rengini verir. Andre Malraux'nun, mezarlıkların bir medeniyetin ifadesi olduğu yolundaki görüşü bu nedenle dikkate değer. Mezarlıkların ve cenaze törenlerinin kişilik sahibi veya kişiliğini yitiren toplumun göstergesi olduğu açık. Ölüm ve mezarlık bir uygarlığın ifadesi ve rengidir. Bu nedenle Gilles Veinstein'in editörlüğünü yaptığı ve Fransız Türkologların yer aldığı bu kitap, Türk dünyasında ölüm olgusunun etrafındaki kültürel kalıbı ele alıyor ve önemli bir çalışma olduğu anlaşılıyor.

Ölüm, yas ve defin adetleri kitapta İslâm öncesi devirlerden ele alınıyor. Amaç bugünkü Türkiye'nın ve Osmanlı'nın devraldığı kültürel kalıpları anlamak. Fransız Türkolojisi özellikle Bacque Grammont ve arkadaşları mezarlıklarla çok meşgul olmuşlardır. Dolayısıyla Fransız Türkolojisi Andre Malraux'nun tasvir ve yorumu doğrultusunda Türkler'in ölümü karşılama adetlerini inceleyip kaydetmektedir.

Bu eserin önsözünde Gilles Veinstein'in, Lucien Febvre'nin yani "mentalites" zihniyet tarihinin babasının bir deyişiyle başlıyor. Lucien Febvre, ölümün, acıma, gaddarlık ve eğlencenin, tarihine henüz sahip değiliz demiş (Hoş şu sıralar dünyada bundan başkası da yapılmıyor). Veinstein'in girişi ölüm olayının sosyolojisi, (*attitudes collective*) üzerindeki çalışmaların, değerlendirmelerin ele alındığı mükemmel uslûpla yazılmış bir bölüm. (s. 17 vd.)

Louis Bazin Osmanlı mezartaşlarındaki İslâm öncesi kalıntılar ve yenilikler üzerinde duruyor. Türk dilinin bu ünlü uzmanı, Osmanlı devrinin kabirtaşlarındaki şairane imaj ve dizeleri asırlara bağlayan bir inceleme ve makale meydana getirmiş. (s. 19 vd.)

Gilles Veinstein

Les Ottomans et le Mort-Permanences et Mutations

Brill, Leiden 1996, 324 sh.

Nedim Gürsel, Yaşar Kemal'le yaptığı bir mülakata dayanarak ağıtlar üzerinde görüşler serdediyor: Türk edebiyatının göçebe kültürünü iyi tanıyan ve kullanan bir yazarla yapılan bu mülâkat ve incelemenin özellikle onun renkli Çukurova cemiyetinin ağıt kültürünü tanıttığını söylemek gerekir. (s. 73 vd.)

Alexandre Popovic'in makalesi, "Balkan Müslüman Dünyasında Derviş Türbeleri". Bunlar kerâmet sahibi ölülerin kutsal mekânlarıdır ve bunların Ortodoks kültü ile örtüşümleri üzerinde duruluyor. Ölüm ve onun karşısındaki ritüelden çok bir hagiografi sorunu üzerinde duruluyor. (s. 97 vd.) *Michèle Nicolas*'ın makalesi de folklorik; Anadolu'da bu gibi hacet ve dilekte bulunulan kutsal türbelere yapılan ziyaretler. Onları "pilerinage" diye tavsif ediyor. Hele çocuk kültü ile ilgili olanlar. (s. 117 vd.) Sonra Thierry Zarcone'nın Nakşibendilikteki ölüm; yani tasavvuf felsefesinin özü, *zikr'ul mevt* ile ilgili makalesi var. (s. 135 vd.)

Nicolas Vatin'in Osmanlı devrinde İstanbul'da sur içinde defin makalesi bu şehrin tarihi için önemlidir. Burada mezarlık ihdası için izin, hatta Rumili kaymakamı Bostanzade'nin Zincirlukuyu'da kendi mezarına defin izni, örneği ile uzun uzadıya tarif ediliyor. Sonra bu *intramuros* mezarlıklar ve demografi meselesi ele alınıyor. (s.

157 vd.) N. Vatin bizim mezaroloğlar dediğimiz Fransız Anadolu Araştırmaları grubunun bir üyesidir. Bu grup N. Vatin, J.L. Bacqué-Grammont, H.P. Laqueur'den oluşuyor. (H.P. Laqueur'un, "Osmanische Grabsteine als demographische Quelle Vith Symposium, Cambridge 1984 basımı, Leyden 1987 (sh. 99-22 makalesi). Mehmed Süreyya'nın ünlü eserinden yaptıkları tespitle, 1453-1512 arası 156; 1513-1595 arası 199; ve 1596-1754 arası 454; 1765-1867 arasında 680 ünlü Osmanlı'nın kimlik veya biyografisi mezartaşlarından elde edilmiştir. Mazideki kabirtaşı o medeniyetin ve zihniyetin bir ifadesi idi ve belki de çok vakit ferdin hayatındaki tek kayıt idi. Mezarlık araştırmalarını Fransız grubundan önce yerli ulemanın içinde sadece Tugan Saracoğlu (Kuleli Askeri Lisesi Tarih Coğrafya Öğretmeni ve Askerî Tarih Dairesi emekli mensubu) yapmıştı. Bu irfan hayatımızda utanılacak bir eksiktir. Bu bölümde Osmanlı sosyal tarihi için ilginç makaleler yeralıyor. Mesela gene G. Veinstein ile N. Vatin'in II. Mehmed'in 1481'de ölümü üzerine kaleme aldıkları makale böyle; aslında bu iki yazarın müteakip makalesi "II. Mehmed'ten, I. Ahmed'e Osmanlı sultanlarının cenaze alayları" başlığını taşıyor. Bu bölüm vekayinamelerden (Selânikî, Aşıkpaşazade, Celâlzade, Naîma v.s.) ve çağdaş makale ve eserlerden yararlanarak her halûkârda ele alınmayan bir konuyu canlı ve sistematik bir biçimde işleyen bir makaledir. Adeta eski Türklerinkine benzer bir cenaze alayı II. Mehmed'inkidir. Yeniçeriler mehv u perişan, ağlayarak, ağıtlar söyleyerek, göğüslerini döğerek geçiyorlar.

Bu uzun makalede Osmanlı tarihinin 150 yılında değişen adetleri de görüyoruz. (s. 187-206 vd.) Matei Cazacu'nun "Tahrikane ölüm, kafa kesme ve kellelerin İstanbul'a teşhir için gönderilmesi" makalesinin Osmanlı'da ölüm ritueli ile alâkası nedir? Siyasî cenaze ölümün etrafındaki rituelin tasvirinin tadını kaçıran bir makale. Fakat bu makalenin "siyaseten katl" mevzuu için önemli bir kaynak tarama ve çalışması olduğunu belirtmek gerekir. (s. 245 vd.)

Bir de son bir makale, Étienne Copeaux'nun "Türk Tarih kitablarında ölüm ile ilgili kelimeler"idir. Kosova muharebesi için bazı ders kitaplarından cümleler alınış. *Haçlılara ağır ceza verildi* (ders verildi demek herhalde). *Haçlıların büyük kısmı telef oldu* gibi deyimler (üstelik tam Türkçe karşılıkları da vermiyor). İnsan soruyor. Ne olmuş diye? Son zamanlarda kolay çalışıp yazmanın bir yolu tarih kitabı tarayıp, makale yazmaktır. Fazla bilmeden ve öğrenmeden yazıp öğretebilirsiniz. Bu makale de bu kitabın sürprizi.

Osmanlılarda ölüm çevrilmesi gereken ve bundan sonraki benzer araştırmalara örnek olacak bir çalışma.

Türkler ve Tatarlar Arasında

MEHMET TEKİN

1870'li yıllarda ülkemizi ziyaret eden ve gözlemlerini, değerli bir kitapla[1] kamuoyuna sunan İtalyan seyyahı Edmondo de Amicis'in, "en güvensiz seyyah bile bu şehre güvenerek gider; hiç kimse İstanbul'da hayal kırıklığına uğramamıştır" sözleri ne güzeldir!

J. Schiltberger
Çev. Turgut Akpınar

Türkler ve Tatarlar Arasında

İletişim Yayınları, İstanbul, 1995. 215 s.

Güzel olmasına güzel de, aynı şeyleri, bu güzel şehri ziyaret ve onun büyülü havasını soluyan bazı ziyaretçiler için söylemek zordur. Çünkü onlar, dönüşlerinde kaleme aldıkları eserlerinde gerçekleri, bilinçli olarak saptırmış, hayâl kırıklığı yaratmışlardır. Ülkemizi ve bizleri, taassuptan gıdasını alan bir bakışla değerlendirmeye, tanıtmaya çalışan bu seyyahlar, "muhayyel" bir Türk imajını, Batılı insanın bilinçaltına yerleştirmeyi hedeflemiş, bunda da bir hayli başarılı olmuşlardır: Bugün Batılılar, bir "Türk tehlikesi"nden (Türkengefahr) bahsediyorlarsa ve her şeye rağmen bu mesele güncelliğini koruyorsa, bunun kaynağını, sözkonusu seyyahların önyargılı tutumunda aramak gerekir. Amicis gibi düşünen birkaçı hariç, çoğu, Hıristiyan fanatizminin beslediği bir tutumu benimsemiş, ahlâki ve insani kaygıdan uzak bir anlayışla, farklı bir Türk tipini Avrupa'ya taşımaya çalışmışlardır. Derin taassupları, bazen onları olmadık cahilliklere sürüklemiş, ki bu durum, ayrıca kayda değer. Kayda değer diyoruz; çünkü, geniş kitleler, onların yalan-yanlış sundukları bilgileri hakikatmiş gibi algılamış ve Türkler'i, masalsı, hattâ "fevkalbeşer" bir yaratık gibi görmüş; daha da ilginci, bundan kimi zaman haz duymuş, kimi zaman da -sözüm ona- bu "kan içici" yaratıktan urkmüştür.

1 **İstanbul**, Edmondo de Amicis, çev. B. Akyavaş, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981. 504 s.

Anlaşılması ve anlatılması zor olan bu mesele, Batılı insanın bilinçaltını öyle işgal etmiş ki, bırakalım halk kesimini, kalemine gıpta ettiğimiz aydınlar bile, sözkonusu duygudan/korkudan yakasını kurtaramamış, ancak ülkemize geldikten sonradır ki, söylenen ve yazılanların çoğunun efsaneden, yalandan ibaret olduğuna kanaat getirmişlerdir. Bu konuda akla gelen masum ve ibretlik isim, meşhur romancı Knut Hamsun'dur. 1899 yılında, üstelik Osmanlının zayıflamaya yüz tuttuğu bir vakitde, İstanbul gümrüğüne adım atan Hamsun'un, gümrük memuru karşısında yaşadığı heyecan hayli dikkat çekici: "Türk'ün bize ne yapacağını heyecan içinde bekliyoruz. Merhamet eder mi acaba? Yoksa sonumuz geldi mi?"[2]

Türkler'le tanıştıktan, yakınlık kurduktan sonra, bütün bu düşüncelerin "vehim" ve yalandan ibaret olduğunu anlayan Hamsun, dönüşünde, Türkiye gözlemlerini, anlamlı ve güzel cümlelerle kamuoyuna sunacaktır. Bunlar bir yana, bir romancının muhayyilesini meşgul edecek kadar dal-budak salan "Türk tehlikesi" konusunu, dikkatten uzak tutmamak gerekir. Meselenin tarihsel boyutu ise traji-komik: Güçlü olduğumuz çağlarda "Türk tehlikesi"ni, yarı korku, yarı hayranlıkla bilinçaltına yerleştiren Batılı, güç kaybetmeye başladığımız vakitlerde "Türk tehlikesi"ni, Türk düşmanlığına tahvil etmeye çalışmış ve bunda da bir hayli başarılı olmuştur.(**) Seyyahların "ruhsal yapısının bir uzantısı" olarak ortaya çıkan bu başarı, "kolonici görüşlere hizmet eden lekelenmiş" bir başarıdır.[3] Bu kapsamda yeralan *Türkler ve Tatarlar Arasında* adını taşıyan kitap, Türkolojiyle ilgili önemının yanısıra, Türk tehlikesini Avrupa'ya taşıyan, dolayısıyle Avrupalı insanın Türkler'e karşı nefret duymasına zemin hazırlayan bir eserdir.

Garip Bir Türkolog

Kitabın yazarı J. Schiltberger, soylu bir Alman ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. Schiltberger, köklü bir Hıristiyanlık terbiyesinden geçmiş olmalı ki, Macar Kralı Sigismund'un, Türkler'e karşı kurduğu Haçlı ordusuna katılır; ancak ordunun Nığbolu muharebesinde yenilmesi üzerine Türkler'in tutsağı olur. Bu sıralarda o, henüz 16 yaşındadır. Zaten yaşının küçüklüğü ona, yaşama şansı getirecek ve o, yeni bir dünyada kendini bulacaktır: İslâm dünyasında... Schiltberger, kendisi için "egzotik" renkler taşıyan bu dünyada, yaklaşık 31 yıl kalacaktır. Bu sürenin 6 yılı, Yıldırım Bayezid'in yakınında geçer; saray çevresinin yakın ilgisine, sevgisine mazhar olur. Bayezid'in, Ankara Savaşı'nda yenilip tutsak olması üzerine, Schiltberger'in de talihi değişir. Bundan böyle o da Timur'un sarayında ve Asya topraklarındadır. Schiltberger'in Asya macerası, 25 yıl sürer. Arada merakını gidermek amacıyla Sibirya'ya da uzanan Schiltberger, bu seyahatlarının birinde, bir fırsatını bulur ve Kırım üzerinden kaçarak ülkesine döner.

Anadolu ve Asya topraklarında geçen 25 yıllık sürede Schiltberger, merak duygusunu tatmin etmekle kalmamış, geniş bir bilgi ve tecrübenin de sahibi olmuştur. Yine bu süre içinde sırasıyla Türkçe, Farsça, Ermenice ve Yunanca'yı öğrenmiş bir Hıristiyan, üstelik göz kamaştıran Türk ülkesinden dönen bir Hıristiyan olarak Schiltberger, Almanya'da büyük itibar görecek ve itibarın nişanesi olmak üzere kendisine bir "malikâne" verilecektir. Bu "malikâne" de geçen günlerinde, anılarını kaleme alan Schiltberger'in yazıp söyledikleri, büyük ilgi ve heyecan uyandırır (1427). Kitabın çevirisini yapan T. Akpınar, sözkonusu ilgiyi şöyle değerlendirir:

"Marco Polo'nun büyük eseri ancak 19. yüzyılda ilgi toplayıp basılmaya başladığı halde, Schiltberger'in anılarının daha yazıldıklarını takiben hemen büyük ilgi uyandırması, Almanya'da ve Avrupa'da büyük heyecan uyandıran "Türkengefahr" (Türk tehlikesi)'in günün sorunu olması ve herkesin bu tehlikeyi yaratan insanları yakından tanımak, merakını gidermek, istemesinden doğmuştur, diyebiliriz." (s.18)

Bugüne kadar Türkçe'ye çevrilmiş diğer seyahatnâmelerle karşılaştırıldığında, eserin kuruluğu ve yüzeyselliği

2 K. Hamsun, **İstanbul'da İki İskandinav Seyyahı**, çev. B. G. Syvertsen, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 1993, s.14.

** Bu meselenin ecdadımız açısından önemine gelince... Onlar bu meselenin uzağında idiler. Çünkü onlar, kendilerine özgü ve kendilerine yeten dünyalarında, vakarlı portreleriyle Frenkleri pek ciddiye almıyorlardı. Bu tutum, bugün, bazı zihniyet sahiplerince yadırganabilir. Aslında yadırganacak bir şey yok: Bu bir dünya görüşü meselesidir. Ecdadımız, vakar ve gururun beslediği bir dünya görüşünü benimsemişti. Bu vakar ve gururun, çoğu seyyahlar tarafından altı çizilerek sunulması, dikkate değer. Yeni kuşakların, ecdadımızın vakarını, "tevarüs" etmek bir yana, farketmemesi çok acı!

3 Batılıların sözkonusu korkudan, aynı zamanda nasıl bir "mazohist" bir zevk aldığını merak edenler, R. Kabbani'nin **Avrupa'nın Doğu İmajı**'na (çev. S. Tuncer, Bağlam Yay., İstanbul 1993, 192 s.) bakabilirler.

kolayca farkedilir. Özellikle ilk bölümler, amatör bir yazıcının kaleminden çıkmış gibidir. Bu bölümler, "şu oldu, bu oldu" yaklaşımıyla "vak'a" ağırlıklı olarak sunulur. Kelleler uçurulur, kanlar akıtılır. Sanırsınız ki Türk ülkesi, bir zulüm ve kan-içiciler diyârıdır. Bizzat Schiltberger'e yaşama hakkını sunan adaletten ve yine ona, sarayda yer veren konukseverlik ve hoşgörüden pek e-ser yoktur. Varsa bile utanma belâsı düşülmüş kayıtlardır bunlar.

Masal mı, Gerçek mi?

Schiltberger, eserini, ülkesine döndükten sonra hafızasına dayanarak kaleme alır. 31 yıllık serüvenin izleri, izlenimleri parça parça sunulur. Tabiî ki hatırlandığı kadarıyla ve Schiltberger'in fanatizminin müsaade ettiği ölçüde... Kitapta eğrilerle doğruların, masal ile gerçeğin, iyilerle kötülerin birbirine karışmasını, belgeden uzak hafızaya dayalı olarak yazılmasına; biraz da yazarın önyargılı tutumuna bağlamak gerekir. Schiltberger, her şeyden evvel bir Hıristiyandır: hem de fanatik bir Hıristiyan. Ayrıca Avrupa'ya hâkim olan ve dalga dalga yayılan Türk düşmanlığını da hatırdan uzak tutmamak gerekir. Bu iki nokta, Schiltberger'i duygusal bir üslubu benimsemeye, dolayısiyle olayları taraflı bir gözle vermeye zorlar. Ancak burası da yadırganmamalıdır.

Zira Batı kültüründe zengin bir literatürü meydana getiren bu tür eserlerin çoğuna, hemen hemen aynı mantık ve bakış tarzı hakimdir. Dolayısiyle bu tür eserleri okumak isteyenler, ihtiyatlı davranmak; çoğu zaman açık, bazen de satır aralarına gizlenen ve gıdasını Hıristiyan fanatizminden alan Türk ve İslâm düşmanlığını hesaba katmak zorundadırlar. Nitekim bu iki konuya, "Türk" ve "İslâm" konularına bakış, bu ünlü seyyahların niyet ve kıymetlerini, şeksiz-şüphesiz ortaya koymaktadır. Schiltberger'in "İslâm"a bakışı, kelimenin tam anlamıyla traji-komik bir hal arzetmektedir. Sözgelimi, Müslümanların vakitlerinin hepsinde "mutlaka" camie gitmek zorunda olmaları (s.154), içki yasağının, "ilahî" emir değil de(***), "beşerî" bir yasakmış gibi gösterilmesi (s.162), Hz. Ebubekir'in (R.A.), Arabistan'da İslâm'a dönmek isteyen 90.000 kişiyi öldürtmesi(!) ve bunun, *Kur'an*'da yeralması (s.153), bir Müslümanın, bir başka kadınla düşüp-kalkması (s.162)... gibi yargılar, ya cehalet, ya kasıtla açıklanabilir. Yazarın, bu kabil bilgileri sunarken, arada "öğrenebildiğim kadarıyla" (s.230) mazeretine sığınması, "şecaat arzederken sirkatin söyleyen"in dramını hatırlatmaktadır. Dile kolay: İslâm diyarında 31 yıl kalacaksınız, öğrendikleriniz bunlardan ibaret olacak ve siz kalkıp bunları, Avrupalı insana gerçekmiş gibi sunacaksınız!.. Bizim şehzadenin, 16 yaşındaki tutsak Schiltberger'e acıyıp, canını bağışlatmak için kuşlar gibi çırpınması yanında, onun Hıristiyan fanatizmi, ne kadar kaba ve gayri insanî kalıyor değil mi?

İlginç olan şurasıdır ki, önce Bayezid'in, sonra da Timur'un sarayında kalan, ilgi ve yakınlık gören, hattâ "süvarî" olarak görevlendirilen Schiltberger, bize karşı hiçbir zaman sıcak duygular beslemez. 31 yıl Türk'ün cömert elleriyle sunulan gıda ile beslenecek, hayatınız onun sağladığı imkânlarla devam edecek ve siz kalkacak, böyle bir şey olmamış gibi "sükut" geçecek, hattâ işi, inkâr ve istismar noktasına götüreceksiniz. İnsafın adı bu olmasa gerek! Evet, Schiltberger, insafı olmayan garip bir Türkologdur: kitabın değerini ve önemini düşüren biraz da burasıdır.

Doğu'dan Renkler ve Esintiler

Bizde garip bir anlayış var: hakkımızda, yalan-yanlış bir şeyler karalamış herhangi bir kişiye, eğer Batılıysa, şüphe ve tereddüde "mahal" bırakmaksızın "Türkolog" unvanını veriyoruz. Aynı unvanı, Türkler hakkında -ve üstelik hacimli, hattâ değerli- eserler kaleme almış Doğulu insanlardan neden esirgiyoruz?.. Bunu anlamış değilim. Hakikat mehengine vurduğumuzda, değeri ve önemi şüpheli/şaibeli olan Schiltberger'i, bir "Türkolog" olarak selâmlayacak, iş; Doğulu âlimlere, seyyahlara geldiğinde, cimriliği elden bırakmayacaksınız. Turgut Akpınar, bu mantıktan hareket etmiş olmalı ki, Schiltberger'i, "ilerde Türkolojinin kurucusu" (s.11) olarak gösterir. Heyecan verici bir yargı! Bu yargının getirdiği sabırsızlıkla kitaba başlıyorsunuz: Kırık dökük tarih bilgilerini, efsane/gerçek karışımı konular izliyor. Ümit ve heyecanla okumaya başladığınız kitabı, hayâl kırıklığıyla kapatıyorsunuz. Hafızanıza zamk gibi yapışan yalanlar karşısında hayret ediyorsunuz: Timur, 7.000 çocuğu öldürtmüş!? Antakya'nın surları, Hıristiyan kanlarıyla boyandığından kırmızıymış (s.109). Schiltberger, kuzu postuna bürünmüş kurt misali aramızda dolaşır. Bu yüzden burun kan kokusu almaya bir hayli yatkın...

Schiltberger'in, Doğudan sunduğu renkler esintiler arasında, insana ferahlık veren şeyler de var. Yazar, dinî ve siyasî konuların dışında kalemini daha rahat ve insaflı kullanıyor. Kültür ve geleneklerimizle ilgili notlar, kayda değer. Meselâ, pastırmanın yapılışıyla ilgili şu gözlem ilginç:

"... eti, ince dilimler halinde kesip, eğerlerinin altına koyarlar ve bunun üstünde atlarını sürerler. Acıkınca bu etten yerler. Et önce tuzlanır ve onlara göre, bu et kendilerine zarar vermez çünkü et, atın ısısı ile kurur ve atın hareketi sebebiyle eğerin altında gevrekleşip, yumuşar ve suyu çıkar." (s.117) Yine "Haber Güvercinleri"yle ilgili şu satırlar, kitabın en sevimli levhasını oluşturmaktadır:

***Çoğu seyyahların kasıtlı veya bilgisizlikten "beşerî" diye göstermeye çalıştığı bu yasak için bkz. **Bakara** Suresi / 219. ayet.

"Çoğunlukla Sultan bu güvercinleri Kahire'den Şam'a gönderir, çünkü arada büyük bir çöl vardır. Bu güvercinler, Sultan'ın arzu ettiği her şehirde şöyle eğitilir: Bunun için bir güvercin çifti alınır, yemlerine şeker katılarak çok iyi beslenir fakat bir yere uçmalarına engel olunur. Çiftleşme zamanı gelince erkek güvercin Sultan'a gönderilir, dişisi yerinde bırakılır. Erkek güvercinin hangi şehirden olduğu işaretle saptanır ki kesin olarak hangi şehirden geldiği bilinsin. Özel bir kafese konulur, fakat başka hiçbir güvercinin yanına yaklaşmasına izin verilmez ve artık eskisi gibi fazla yiyecek özellikle de şeker verilmez. Bu, geldiği şehri daha çok özlesin diye yapılır. O gönderilmek istenirse, kanatları altına mektup bağlanır. Ve erkek güvercin, eğitildiği eve doğru uçar ve orada yakalanıp, mektup alınır ve alıcısına iletilir." (s.124-5)

Schiltberger; kuşlardan, dağlardan, ağaçlardan, sulardan bahsederken, bilinen fanatik tutumundan uzaklaşır ve bu unsurları, masalsı çeşniyle anlatır, tanıtır. Çünkü bunların milliyeti yok. Schiltberger'in kini, düşmanlığı Müslümana; "hassaten" Müslüman Türk'e...

Bu Nice Okumaktır!..

Türkler ve Tatarlar Arasında, önemi ve değeri gözde büyütülecek bir eser değildir. Masalın, bir değeri ve sevimliliği var. Schiltberger, eserinin dünyasını, yalan ve yanlışlarla kurmuş. Arada dikkati çeken pırıltılar; dağlara, bitki ve böceklere ait. İş; insana, Türk'e, Müslüman'a gelince, niyet değişiyor: Yazar, ıflah olmaz bir kinle kalemini yalanın, yanlışın emrine veriyor. Hal böyle iken, T. Akpınar'ın "Schiltberger'in bizi asıl ilgilendiren yönü Türkiye ve Türkler hakkında verdiği bilgilerdir" (s.13) demesi, hayrete şâyân! Hayrete şâyân bir yargı da R. Akdemir'e ait: "Hıristiyan dinine sıkı sıkıya bağlı olan Schiltberger, İslâmiyet'e her ne kadar haçlı zihniyeti ile bakarsa da gezdiği, gördüğü yerlerdeki halkın inançları, âdetleri ve yaşayışları hakkında oldukça tarafsız bilgiler verir."[4] Hamdi Akyol'un kitap hakkındaki değerlendirmesi, daha insaflıca: "Schiltberger, bir tarihçi değil. Yazdıklarına 'bilimsel' olarak yaklaşmamız doğru olmaz. O sadece bir Alman... Üstelik koyu bir Hıristiyan. Bu yüzden de objektif olması beklenmeyecek bir insan. Dolayısıyle kitabı "hoş bir kitap" olarak değerlendirmek gerekir."[5]

Schiltberger'in manevi değerlerimiz karşısındaki tutumu apaçık ortada iken, kitap hakkında "değerlidir", "tarafsızdır", "hoştur" gibi vargılar üretmek, vicdanları sızlatmak anlamına gelmez mi? Sonra insana "Bu nice okumaktır" diye sormazlar mı?..

4 **Milli Kültür**, nr. 113, Aralık 1990.

5 **Matbuat**, nr. 14-15, Temmuz-Ağustos 1995.

KONGRE KONFERANS

"Tarih ve Milliyetçilik"

İBRAHİM BOZKURT

Mersin Üniversitesi Tarih Bölümü'nce 30 Nisan 1-2 Mayıs 1997 tarihleri arasında düzenlenen ve üç gün boyunca süren kongrenin, son gün yapılan değerlendirme oturumunda da dile getirildiği gibi kongre, Tarih bilimi (?) ve katılımcılar için son derece yararlı geçmiştir. Birbirinden az /çok farklı görüş ve yaklaşımların açıklandığı "Tarih ve Milliyetçilik" alt başlığı adı altında yapılan bu kongre, birbirinden ilginç konu başlıkları ve tartışma-açıklamaları ile düzeyi yüksek bir ortamda gerçekleşmiştir.

"Tarih ve Milliyetçilik" ilişkisi uzun yıllardan beri tartışılan ve daha uzun yıllarca tartışılacağa benzeyen, günümüz görünümüyle adeta pamuk ipliği ile birbirine bağlı bir durumda. Tarihte "biz" ve "ötekiler" ayrımının kaynağını bu nedenle fazla uzaklarda aramamak gerekir. Bu bağlamda, tarihte "biz" ve "ötekiler" ayrımı ile başlayan ve daha da ileriye götürülen bu hararetli ve tehlikeli tartışma, "ötekiler" yapıyor "biz" niye yapmayalım mantığıyla olaya yaklaşanlar tarafından düz bir akıl yürütmeyle kabul edilip savunulmaktadır. Bunun sonuçlarından birisi orta ve yüksek öğretimdeki öğrencilerin okuyacağı tarih ders kitaplarına (ve diğer kitaplara) çok kolaylıkla geçirilen ve benimsetilmeye çalışılan bir tutum haline dönüştürülmesidir. Toplumun militarizme varan bu yaklaşımı sonucunda, saflar ister istemez ortaya çıkmış ve renkler belirmiş oluyor. "Biz"ler 'iyi ve dost' "öteki"ler 'kötü ve düşman' olarak görülmekte veya gösretilmektedir. Durum bu olunca da toplumlar bir gün dahi rahat bırakılamazlar. Düşmanın olmadığı zaman olamaz. Yoksa yaratılır. Bunların hepsi ne için yapılır?.. Ulusal bilinç uğruna! Tarihçiler çoğu zaman ulusal bilinç uğruna, birçok değer yargılarından ve tarihe ait disiplinlerden fedakarlık etmek durumunda kalmışlardır. Gerçekleri gün ışığına çıkarmak için çabalar tarihçi. Ancak gerçek olan nedir? Realitenin olmadığı bir dünyada kavramlar çağdaşlık temeli üzerinde oturtulmalı ve olaylar dünya ölçeğinde değerlendirilebilmelidir. Daha çok sık sık duyduğumuz ve alıştırılmaya çalıştığımız, "Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur" yaklaşımı artık

biraz da gecikmeli olarak terkedilmelidir... Bu yaklaşımın ne Türkiye'de yaşayan insanlara yararı vardır ne de dış ilişkilerinde Türkiye ye. Neden Türkiye'nin sınırı olan komşularıyla arası hep kötüdür?. Yunanistan'la sık sık Kıbrıs ve Ege'deki kayalar ya da adalar nedeniyle karşı karşıya gelmemiz ve çözümsüz gibi gelinen bu nokta karşısında tarihsel bazı etkenler çözüme engel olmamış mıdır? (Bulgaristan, S.S.C.B'nin dağılmasından sonra Ermenistan, İran, Irak ve Suriye de düşünüldüğünde pek farklı bir tablo karşımıza çıkmıyor ne yazık ki.)

Hep "öteki"ler mi kötü olan? Hep onlar mı vatanımızı elimizden alıp bizi bölmek isteyen düşmanlar?... Biz'ler, onlar için aynı şeyleri ifade etmiyor muyuz? Bu Etnosantrik tarih anlayışı, olayları milli ve duygusal değerlendirmemize yol açar ki bu da küreselleşmeden bahseden bir Avrupa karşısında yalnız bir Türkiye demektir. Günümüzde hâlâ, evrensel olanı yakalamaktan uzak, dar kalıplar ve cendere içine sokulmuş bir tarih ülkemizde rahatlıkla öğretilmeye devam edilmektedir. Böyle bir tarih anlayışı sonucunda, bırakın toplumlararası konsensusu, aynı toplum içinde bile bir toplumsal uzlaşmadan söz edilemez. Böyle bir ortamda, gerek Türkiye'den gerekse Türkiye dışından toplumların ve toplumumuzun ihtiyacı olan toplumsal konsensusun inşasında katkıda bulunabilecek tarihçilerin (bilimadamlarının, araştırmacı-yazarların ve herkesin) 1992'de kurulan ve sonzamanlarda sayıları hızla artan taşra üniversitelerinden biri olan Mersin Üniversitesine gelmeleri nedeniyle teşekkürlerimi iletmek isterim. Kongreye gelip burada bizlerle birlikte üç gün geçiren katılımcıların da ifadesiyle Mersin Üniversitesi hızla taşra üniversitesi kimliğinden kurtulmaya çalışmaktadır. Ayrıca, "Tarih ve Milliyetçilik" alt başlığı bünyesinde Mersin'e gelerek, ülkemizden ve ülke dışından değişik milliyetçilik örnekleri sunarak Türkiye'deki tarihçiliğin - ve mesleğe yeni başlamış (henüz 7 aydır) biri olarak benim bu yöndeki tarih anlayışımın- şekillenmesinde de katkıları olduğunu mutlulukla ifade etmek isterim.

Bildirilerin en kısa süre içerisinde kitap olarak basılacağından hareketle burada, bildirileri tanıtma yoluna gitmeyeceğim. Sadece kongre'de sunulan bildiri başlıklarını ve sahiplerini sizlere vererek yetinmek istiyorum.

Bülent Çukurova vd.; "Öteki üzerinden kurulan bir kimlik olarak Milliyetçilik", Ali Yaşar Sarıbay; "Ulus Devlet, Kültür ve Tarih", İlhan Tekeli; "Değişik Uluslaşma Süreçlerinin Uluslaşma sürecine Yansıması ve Toplumsal Sonuçları", Tanıl Bora; "Milli Tarihte Devlet Mitosu", Süleyman Seyfi Öğün; Tarih, Cemaat ve Milli Cemaat", Nuri Adıyeke; "Osmanlı Siyasal Söyleminde Cemaat-Millet", Yusuf Oğuzoğlu; "Osmanlı Toplumsal Düzenindeki Sivil Yapılaşmanın Devletin Egemenlik Anlayışına İlişkin Bazı Gözlemler", Onur Bilge Kula; "Hans Löwenklaw'ın Türk Ulusunun Tarihi'nde XVI. yüzyıl Türk İmgesi", Mehmet Kalpaklı; "Osmanlı Edebi metinlerine Göre Türklük ve Osmanlılık", Herkül Millas; "Edebiyat Metinlerinde Milliyetçi Tarih Söylemi", Sina Akşin; "Falih Rıfkı Atay'ın, Atatürk Dönemi Gezi Kitaplarında Ulusçu Öğeler", Mehmet Ali Kılıçbay; "Modern Ulus Kavramı ve Ulus Devlet", Oktay Gökdemir; "Post-Modernizm ve Küreselleşme Tartışmaları Karşısında Ulus Devletlerin Konumu", Baskın Oran; "Globalleşme Döneminde Kürt Milliyetçiliği Nereye Kadar Gidebilir?", Mete Tunçay; "Milliyetçi Tarihçiliğin Eleştirisi", Şerafettin Turan; "Milliyetçilik Anlayışında Tarih Yazıcılığının Önemi", Salih Özbaran; "Geçmişe Yüklenen Gizem, Tarih ve Milliyetçilik: Populist Zorlamaların ve Ders kitaplarının Tarih Sendromu", Etienne Copeaux; "Alparslan Ortaçağın Atatürk'ü Olabilir mi?", Taner Akçam; "Tarihi Tabulaştırma Nedenleri ve Sonuçları", Özer Ergenç; "Tarih ve Tarihçi: Tarihte Değişen Nedir?", Kurtuluş Kayalı; "1960'lı Yıllarda Türkiye'de Tarihçiliğin Şekillenişi", Ali Güler; "Tarih Bilinci Milliyetçiliğin Esaslarının Pekiştiricisidir", Cemil Koçak; "1940'lı Yıllarda Devletin Hizmetinde ve Gözetiminde Türk Milliyetçiliği", İbrahim İslam; "Türkiye'de Milliyetçilik Düşüncesinin Toplumsal Gelişme Bakımından Değeri", Eren Deniz Tol; "Lozan ve Sevr'de Türk Milliyetçiliği", Ayşe Azman; "Türk Milliyetçiliğinin 1940'lı Yıllardaki Farklı Görünümleri", Yüksel Akkaya; "Düzen ve Kalkınma Arayışları İçinde Türkiye'de Sendikacılık ve Milliyetçilik", Abdullah Martal; "İki Dünya Savaşı Arasında Şövenizm", Orhan Koloğlu; "Arap Milliyetçiliği'nin Çelişkisi", Büşra Arsanlı Behar; "Yeni Bağımsızlık ve Ulusun adı: Özbek Milliyetçiliği", Ömer Laçiner; "Milliyetçi Görünmeyen Milliyetçilikler", Mevlüt Çelebi; "Italya'nın Anadolu Politikası'nda Milliyetçiliğin Rolü", Şerife Yorulmaz; "Fransız Mandasına Karşı Suriye'de ortaya Çıkan İhtilalci Hareketin Türk Basınındaki Yankıları", Elçin Kürşat Ahlers; "XX. yüzyıllarda Almanya'da Türk İmajının Değişimi", Fikret Adanır; "XIX. yüzyıl Balkan Milliyetçiliğinin Sosyo-Ekonomik ve Politik Ortamı", Sibel Turan; "Ulusçuluk Kavramı: Balkanlar'da Akan Zaman Duran Zaman", Sabri Sürgevil; "Çağdaşlaşma Sürecinde Milliyetçilik Kıskacında Balkanlar", Stefanos Yerasimos; "Azınlık Teriminin Kökeni ve Evrimi", Slobodan Ilıç; "Bosna Bogomilleri ve İslamlaşma: Bilimsel Bir Yanılgıdan Ulusal bir Mitosa", Selçuk Akşin Somel; "Arnavut Milliyetçiliği, Bab-ı Ali ve İstanbul Ekümenik Patrikhanesi", Hale Okçay; "Türkiye-Yahudileri ve Milliyetçilik", Fevzi Demir; "II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan'ında Etnik Grupların temsiline İlişkin Bazı Gözlem ve Veriler", Nükhet Adıyeke; "Rum Milliyetçiliğinin Gelişim Döneminde Girit'te Oluşan Türk Milliyetçiliği", Sabri Yetkin; "I. Dünya Savaşı Sırasında Kurulan Paramiliter Gençlik Örgütlerinin Yayın Organlarından 'Osmanlı Genç Dernekleri Dergisi' ve bu dergi kanalıyla Osmanlı Gençliğinde Milliyetçi Düşüncelerin Oluşturulması", Serap Yılmaz; "Türk Milliyetçiliğinin Ekonomik Kökenleri ve İzmir Tarihi".